

Дунья
оьмирли-
сенинь
коьзлериньде

Иса
Капаев

ДУНЫЯ
ОЬМИРЛИ-
СЕНИНЪ
КОЪЗЛЕРИНЪДЕ

Повесть пен хабарлар

Ставрополь книга баспасы
Карашай-Шеркеш боьлик
Черкесск 1987

С (ног.) 2
К 20

Суьвретлерин В. В. Сиротина эткен

© Ставрополь кннга баспасы
Карашай-Шеркеш боьлик, 198

Хабарлар

КАРАБАЪТИР

Мен авылда коьптен бери яшамайман. Тек бала шагымды эске алсам, авылым да эм сол ногай карттынъ юзи де коьз алдыма келедилер. Окында. мен онынъ юзин авылымнынъ юзи мен. бирдей этип коьремен. Аьдем мен ердинъ юзин айырып болмайды деген ой да мене бир неше йыл акылымга терен синъген. Сол ногайдынъ каралдысында оьскен сынъар куьреге терек те онынъ юзин эсима тез-тез аькеледи. Яшавда аьдемлер де, тереклер де бир-бирлерине айлак усас боладылар деген ой келеди окында басымга. Аьше, онынъ несин айтасынъ, бизим акылымызга не келер, не келмес? Тек сол карттынъ суьлдери меним эсимнен бир де йогалмайды...

Ол мага бурингы таварыхтагы ногай болып сезиледи. Кеше-куьндиз иерленген атуьстинде олтырган, тек янын саклав ниетке коьмилген, шыдамлы

ата-бабаларымызга усатаман оны. Арув-талув билмей, сузыкка-жесиге карамай, аш карыны акында ойламай, мине ол атланып, омирлерге йол алган. Мине атлы шабады кенъ шоъл мен, эгер астындагы арыса деп, онынъ иерине авыстыраяк ат та байланган. Узақты, алысты оьлшемей шабады ол шоъл мен, атларын кезуьвлеп авыстырып. Ашыкса, ол ширгинъ астынан, атынынъ тери сиьген, каткан кесек этти ашайды. Сувсаса, бекиси мен атынынъ елкесинде кышкей яра тесип, онынъ капы ман сувсап алады.

Кайда эм не зат уьшин алгасайды бу киси, бу ногай? Ол соравга мен де, ол да, ерде яткан мынълаган ногайлар да явап бералган йоклар..

Караборан, кара мыйыклы бет, ел тие-тие, йылтырап, яклары алдыга шыгып, карамы оьткирленип, танавлары коьбип турган сыпат мага бурынгы ногайдынъ сыпатын коьз алдымда тувдырады. Аьдемлер мен карыспас, коьп соьйлемес кылык та, юрттан эрек шоьлде отав кондырып, ялгыз яшаган малшыдынъ кылыгын билдиреди. Эситилмес, сак юриси аьдемлердинъ касыннан билдирмей оьтпеге шалысатанын аньлатады. Соны ман биргесине озге затты да коьрмеге болады: эгер ким ди бирев душпанлык сагынып, шавып олтырса, онынъ дайымлык саклыкта болувы юрис-турмысыннан, сьскенишли карамынан сезиледи. Кавыфлы дуныядан келип сткен аьдем экени беп-белгили.

Бизим халкта кара туьске сый этилген. Суьйтип бизден узак болмай орынласкан денъизге шет-кыьырсыз уьйкенлиги, куватлыгы уьшин Кара денъиз деп айтылып койылган. Куслардынъ энъ куьшлисине де Карагус деп аталган. Оннан оьрметли кус коькте ушпайтаганы дурыс тувылма? Кара халк деп айтылууда да уьйкен халк деген маьне барын аньлаймыз. Карабаьтир деген атта да мазаллык, кайратлык, куватлык деген маьне сымарланганы коьринеди. Айтаягым, сол мен эскеретаган карттынъ аты да сондай эди. Аьли сондай ат аз бериледи. Аьр аркадыкъ да озлерининъ суьйген атлары бар.

Карабаьтир бизим конъысымыз эди. Эки каралдыды тезек согылган шетен боьледи. Меним аьем каралды толы отын бар болса да, тезек якпага суьетаган эди. Мен онынъ коькыган ийисин савлай яшавымга саклаганман эм тагы да бир кайта болса да, сол

ийисти бурынм ман тартсам экен... Йок, бирев де буюгуынги яшавда оны якпайды. Эки каралдыды буюлген япашалы шетеннинъ оурилген таллары ара-сында бир тесикти билетаган эдим, соннан Карабаьтирдинъ каралдысы мага айлак ашык коьринеди. Мен де сол тесикке битилип, ондагы коьринислерди тешкеремен. Кара кербиштен ясалган котаннынъ ка-сында байланып карттынъ аты туратаган эди. Атлар-ды байыр этип тутпага ярамаган заманда да Кара-баьтир оьз атыннан айырылмады. Ондай заттынъ кайтип болганын билмеймен, карт атын егип, брига-даларга сув, керек-яракларды тасып, ислейтаган эди. Белки, колхоз басшылары, карттынъ тыртыслыгын коьрип, куьшлери етпей, атын калдыртып, хозяйство куллыкларын эттирткен болсалар ярайды. Не де бол-сын, карт атыннан айырылмады, олар бирге картай-дылар. Авылшылар оларды бирге алыс йылгаларда-гы пишеншалларда да коьрдилер. Карт кыска аьзир-леген емин каралдысына аькелип тоьгер эди.

Мен саьатлеп карайтаган эдим сол атка. Меним карт атамда куба туьсли эшеги мен арбасы бар эди. Тек эшекти ат пан тенълестирип болама?! Сол эшек-тен меним ишим айлак шыккан эди. Онынъ уьстине минген тувылтта, касына ювыган да этпей, эгер ка-ралдыда киси болмаса, аьли сыбырткылап та алата-ган эдим. Тек карт атам оны коьрип калса, мени де онъгармайды, окында сыбырткыдынъ ушы оьзиме де келип тиеди.

Каралдыда Карабаьтирдинъ аты йок болса да, мен саьатлеп, онда юрген тавыкларга, авладынъ ше-тинде, карт уьй салган шактан калган, уьйилген тас-ларга карайман. Бала тувылым деген сол болар!

Эгер бирден карт коьринсе, сол саьатлей меним апатым ушады, коркканнан коьзлеримди тесиктен аламан, тек бираз заман кетсе, ол мени япашалар со-гылган шетеннинъ артыннан коьрмеегин анълап, бая-гы тесикке энъкеемен. Онынъ кара коьзлерининъ оьткир карамы мага эне авады теспеге болаяктай коьринеди эм бирерде сол карам ман раса калсам, сескенгеннен адалап кетемен. Ол тавыкларды, ийттен тувганлар, деп кышкырып, кедешке киргистсе, мен уьй бетке кашаман. Сондай суслы эди онынъ бакы-рыгы. Кенем де мен коркканымды енъип, басамактан йигерленип, артка карайман эм кашаяк болган та-

выкларга карттынъ тас сыбалавын коьрип каламан.

Карттан, оьрейим ушып, бек коркатаган эдим, кенем де не заты ман ол мени кызыксындыратаганын оьзим де билмей эдим. Меним бала юрегиме шешпеге керек болган онынъ юмаклы бир заты бар эди. Сонынъ ушин мен онынъ каралдысына карамага авас болып, тартылып турдым. Карт ярлы яшайтаган эди. Тек онынъ ярлылыгы аьдемди аяткандай тувыл эди. Туьси энген фуфайка, ямалган мамык ыстан, басындагы сактыян кулаклы боьрк, аягындагы тозган кирз этиклер уьстиннен туьспегенлей, кысы, язы кийилди. Уьш пешли кишкей уьй де кайзамандагы эски эди. Сол кишкейлигине де карамай, сол уьйде карт пан куртка, улы аьели мен эм байдан айырылган кызы да яшадылар. Кайтип олардынъ онда сыйганларына соьле де сейирсинемен!

Карабаьтирдинъ тагы да бир улы болган дейдилер. Тек оны мен олардынъ каралдыларында бир де коьрмедим. Ол, казан боьлисип шыгып, авылдынъ шетинде уьй салып, аьели мен яшайтаган болган эм, колайлы болганда, картка аягы ман да баспайды экен. Онынъ суьйтип этетаганын ямагат селекеге де алыпты. А картка коьмек керек болган. Куллык эткен кишкей улынынъ эм кызынынъ алганлары эм сол замандагы карттынъ кишкей пенсиясы ана такым аьдемге, элбетте, етиспеген. «Муна уьйде кардаш та, йолдас та — ярлылык», — дейтаган эдилер авылшылар, олардынъ бирев мен катнаспай, бир уьйли болганларына карап. «Ярлылык — ялгызлык», — деген такпак ногайда, мунадай аьелге караганда, тувган болар, эште», — деп айтатаганлар да болдылар.

Орамда бирев раса калса, Карабаьтир, салам бергиси келмеген кисидей, басын кыставлы ийип, туьйилген кабакларын яйылдырмай, уьндемей озатаган эди. Аьдемлер ога тамам уьйренгенлер эм онынъ уьшин хайтерлери де калмайдылар. Оьзге коньысылардай болып, ол бир кере болса да, бизим уьйге аягын басканын мен коьргеним йок. Уьйге келген тувылтта, корадан басын шыгарып, бизикилер мен бирэки авыз соьз авысканын да эситпегенмен. Тек ол тувыл да, онынъ уьйдегилери де: пишеси де, келини де, йиенлери де бизим каралдыга аяклары ман баспаганлар. Бизим уьйдегилер де, мен де ол затка аьже-

йипсинмедик, неге десенъ тамам уйренген эдик. Олардынъ каралдысыннан оьтип, мен аргы янындагы конъысыдан малга деп куйыдан сув тасыйтаган эдим. Аьем бизи мен катнаскысы келмеген аьдемлердинъ каралдысыннан юргеним уьшин урысса да, мен авыр шелеклерди коьтерип, орам айланып юрмеге суьймедим эм баягынша каралдыды оьтип юре бердим. Сосы юруввимди аьем тагы да баска зат уьшин де унамаган: биревге бос шелек пен рассанъ, йолы, мырады болмайды деген затты ырым коьрген. Тек мен, бала, ондай затларга эс этпедим, колынъа — енъил, басынъа — тыныш дегенше юре бердим.

Окында мага Карабаьтир де расатаган эди. Сол заманларда мен тынысымды тегаран алып, карамымды ерге каратып, тоьмен салган басымды коьтермеге тартынып, «Аруувсизбе?» — деп сорамага да мутып, касыннан озып кетпеге асыгаман. А мен уьйкеннен де, кишкейден де ден-савлык сорамай юрген йокпан, солтта карттынъ аьлин сорамаганым уьшин кайгыратаган эдим. Аьше, не зат этеексинъ, эгер дейим онынъ каты сусыннан меним оьрейим ушатаган болса.

Бираз оьскен шагымда, мен йигерленип, бир кайта: «Аруувсизбе?» — деп сорап алдым оннан. Ол мен бетке басын да бурмады. Онынъ уьйкен улы да, ден-савлык сорай калсанъ, тамам суьйтип явап бермесе де, карамы ман разы экенин билдиретаган эди. Карттынъ пишеси болса, аьл сораганынъа артык эс бермесе де: «Аруув, яным», — деп, эситер-эситпес этип, яваплайды.

Бир кере мен, сув шелегимди коьтерип, олардынъ каралдыларынан келеятырганда, авлада ислеп турган картты коьрмей калдым эм эки каралдыдынъ арасындагы кишкей авыздынъ эсигин кынъырайтпага мутып, оьзимиздинъ каралдымызга кирдим. Эсиктинъ тыкылдаган сеси артымда эситилгенде, мен басымды бурганлай, Карабаьтирди коьрдим эм меним коьзлерим онынъ ашувлы карамы ман расылар. Мага онынъ авызыннан соьгинуув соьзлери шыкпага аьзирдей болып коьриндилер. Тек ол уьндемеди, кылыйыннан карап куьлемсиреди, авыздынъ тыйгышын каптырып, бурылып, уьй бетке адымлады.

Суьйтип ол меним эсимде оьмир яшавга калаяк

болар эди, эгер сосындай бир куьн болмаган болса. Сонда токталайым. Язлык шагы эди. Яшавда бар эсиньде оьмирге сакланатаган язлыклар. Сол язлык та сондай эди. Коьк тазаланып, коьп-коьмек болып, коьзлерди сукландырады. Куьмис туьсли тавлардынъ баслары алыстан йылтырайдылар. Авылдынъ тоьгерегиндеги кырлар, коьгоьлен басып, койы ясыл туьске айланганлар. Куьн шувагын кызганмай тоьгеди. Савлай авылда куьреге тереклер шешекей атадылар. Карабаьтирдинъ каралдысындагы сынъартереге де шешекей атты. Ол авла алдында оьседи. Авлага яньы ералма олтыртылган. Теректинъ астында яткан бурыста карт олтырмага суьеди, а аьли ол онда куьн сайын олтырып, куьнге йылынады. Сол куьн орамга кетип ойнаяктан алдын мен, аьдетинше, баягы тел корага ийилип, тесиктен каралдыга коьз аттым. Онда коьргеним мени аьлемет аьжейипке калдырды. Казылган кара ерли авладынь алдындагы шешекей аткан куьреге терек, тап эртегидегинше, нур тоьккендей болып коьринди эм коьзлеримди сукландырды. Терек астындагы бурыста боьркин колына ыслап олтырган карт, басын куьнге коьтерип, каткандай болып, туры эди. Онынъ кыска шал шашыда нур тоьгетагандай шагылысады. Эм куьреге теректинъ шешекейлериннен йылтынланган акшыл-кызгылт туьс, караборан тыртыклы юзине себилип, оны ярыкландырады. Карттынъ коьзлери юмылганлар, а суьекли кара колы бир шал басын, сонъ манълайын, увуртларын, иегин сыйпап кыдырады. Парахатлы юзинде кужырлы, шатлыкка толы куьлемсирев йылысып айланады. Эм мага куьрегединъ шешекейлерининъ акшыл-кызгылт туьсин сол куьлемсирев тувдыргандай коьринди. Болама экен сондай? Аьдемнинъ юзи нур шыгарып болама экен? Белки, яны уянып, нур тоьгетаган болса ша! Эште, суьйтип! Соьлегишей де мен суьйтип ойлайман.

Биринши кере эди сол заманда мен картка коркпай, аьли коьнъилим тартылып караганым. Ол баягынша басын, бетин сыйпап, шал шашлары арасында кара болып калган шока тоьбесин энъкейтип, оьзининъ ойларына коьмилип олтырды. Баягы куьлемсирев юзиннен таймады. Сонъ ол, сыпатын туьрлендирмей, биз бетке карады. Мага бизим карамларымыз раскандай болып та коьринди, тек мен тар-

тынмай, карай бердим, боьтен де ол мени коьрмейта-
ганына коьтере де шекленмейтаган эдим.

Бирден ол, авызын ашып:

— Балакай! Кел касыма,— деп юмсак давазы
ман шақырды. Ондай каьпилесликтен мен дирилдеп
кеттим эм тагы да бек энъкейдим. «Кайтип ол мени
корадынъ артыннан коьрмеге болаяк?»— деген ой
басымда яркырап кетти.

— Ясырынма, мен сени коьремен де!— деп тагы
да сол юмсак даваз эситилди.

Келиспевлик зат эткен еримде ысланган кисидей
болып, мен уялдым, эгер ерде тесик бар болган бол-
са, онда атылмага аьзир эдим, не де болсын кыза-
рып-писип, доьртаяклап кора туьптен тайып басла-
дым, акырын бавга шыктым, мундагы корадан кар-
гып, орамга атылдым, йолдасларымга шавып йогал-
дым, тез болып, болган затты мутпага асыктым.

Бир юма бойы, а бу кадер шак бала эске узак за-
ман, сол затты муталмай юрдим. Эндигиси мен карт
пан коьриспеге алдынгынан беспетер сескендим.
Сувды орамнан юргистсем де, ол мага расып олтыр-
магай эди деп, тиленип юрдим. Тек, айтканымдай,
бир юмадан сонъ, орамнан юрмеге эринип, мен сув-
ды конъысыдынъ каралдысыннан аькеттим. Белки,
карт онда болмас деп сенген эдим, ия сага, баьри за-
тын каьпилестен этетаган Карабаьтир, мен азбар-
дынъ ортасына еткенimde, колында ат тазалайтаган
щетка ман котаннан шыгып, мага йогарыдан кара-
ды. Эм онынъ юзинде ана йол терек астындагындай
куьлемсиреви ойнап туры эди, ак, тегис тислери де
коьринип алдылар. Мен, коьринмей озалмаганымга
обькинип, авыр шелекти де ерге салмай, саьспеклеп:

— Аьруьвсизбе?— деп сорадым.

— Аьруьв, балакай,— деп яваплады ол, юзиннен
куьлемсиревин кетирмей, сонъ ол меним корадынъ
артында туратаган еримге колы ман коьрсетип.— А
мен, билсенъ, сенинъ аякларынъды аьр дайым да
коьремен,— деди.

Корада мен карайтаган тесиктинъ асты ашык
эди, ер мен шетеннинъ арасы — бир карыс тесик.
«Элбетте, меним аякларым коьринип турганлар, тек
неге ди сол зат меним акылымга етпеген»,— деп ой-
лап мен обькинишли тыныс алсам да, картка йылы
карам тасладым. Билмеймен, неге ди коьнъилим

енъилленди, юрегим яркырады эм мен, разылык билдирип, биринши кере карттынъ кара коьзлерине куванышлы карадым. Коркпай-зат этпей, ашык карадым. Сол вакытта эсимге баягы куьн туьсип, куьреге терекке басымды бурдым: ол алдынгынша акшыл-кызгылт туьске оралып туры эди. Артка бурылганда, карттынъ караборан юзинде сол туьс шагылысып тургандай коьринди...

Ол мага озге бир зат та айтпады. Мен, колымдагы шелектинъ авырлыгын да сезбей, асыгып, озимиздинъ каралдымыз бетке тез-тез адымладым. Карттынъ йылы карамын аркам ман сезип бардым.

Суьвретиши ясаган аьдем суьвретке коьп карап, мен онынъ туьп маьнесин аньламага шалысаман, не зат пан озгелерден баска, не зат баа экенин таппай. кетпеймен. Элбетте, мен янымга керекти таппага каьрлеймен. Эм коьбинше, айлак яраган суьвретте, мен озим ол затты эртерек излемеген болсам да, коьрсетилген аьдемнинъ юзи, сол бала шакта абайлаган акшыл-кызгылт туьске оралып алады. Белки, суьйтип баскаларда да болатан болар? Билмеймен.

Коьптен бербетин йок Карабаьтир, яшавдан тайган ол. Онынъ каралдысы да, аты да, куьреге терек те коьптен бери йок болганлар. Оьскен эм яньыша кепленген меним авылым. Артта калган бала шак, тек мен сол шакта болган затты отыз — кырк йыл артта болган деп санамайман, меним ойымша, меним картым мыньлаган йыллардынъ артында яшанган. Ювсанлы ногой кырларда атлардынъ туяклары дуьбирдеген, камышылардынъ тарткан сеслери авады ярган шакта ол — Карабаьтир яшанган деп ойлайман. Оны калдырмага шалысаман сол оьмирлерде. Неге десенъ бизге таварыхлардан тек кайзаман кавга, согыс болганы, кайсы халк кайда коьшкени, кайсы патша кайдай бай болганы еткен. Тек кайдай ды бир ногой карттынъ куьреге терек астында рахатланып, дуьнияга яхйылык сагынып олтырган таварых бизге бир де еткермеген. а еткермеге тийисли эди. Сонынъ ушин мен Карабаьтирди бурынгыларга аькететаганым.

Мен сол оьмирлерде де аьдем йылувлугы, ярасыклыкка ымтылув, дуьнияга аявлы карав болганына ыйнанаман. Болган...

1980 йыл.

КЕЛЕЕККЕ НАЗАРЫМ

Меним алдымда таза кагытлар, оларды толтырмага керек. Мен керекпен хабар язбага. Онынъ оьтकिр сюжети, эсте калгандай оьзгерислери болмага тийисли, тек соьлеги шакта меним акылымда ондай затлар йок, яным да оларды сезбейди. Сондай хабарларды, туврасын айтсам, мен язалмайман, а аьлиги куьнде тек сондай шыгармаларга артык эс бериледи. Солта мен, коьп кере оьзим оьзимди зорлап, акылымда оьткир шартлар ясайман, яшавда аз раскан кылыклы аьдемлерди хабарымга киргистпеге шалысаман. Оларды ярататаганлар да боладылар, тек мене сол хабарды язганыма соьлегишей оьз-оьзимге разы тувылман.

Мен коьп кере бир ойга келе турдым: ойланганынъды эм сезгенинъди язып, хабарлар этип болмайттагы? Сол зат янъылык тувыл экенин де анълайман, суьйтип язылган шыгармалар аз тувыллар. Сосы эски дунияда янъы болган незат табаяксынъ? Буьгуьнги заманга айлак келисли заттынъ оьзинде де мынъ йыл артта бурынгылар кулланган сюжетти таппага болаяк. Сол такым ийги язылган затларды бизге асабалыкка калдырган аьвелги заман! Меним ойымша, бу дунияда язылмаган, а язылмага тийисли болган затлар оннан да коьп. Оьзлерининъ шыгармаларын аьли де язбаган язувшыларды мен артык коьремен. Олар яшавдынъ дурыслыгын терениннен сезедилер деп билемен. Эгер дейим олар дунияды анълавларын язув усталыгы ман язсалар, шыгармалары аьли баспаланып шыккан затлардынъ касында йогары сапатлы болып тураяк эдилер. Сол затка мен де шекленмеймен. Энъ де бас деп айтаягым, язылып баспаланган затлар — ол литература. Коьп авторлар туврашыл болмага шалыссалар да, литература аьр заманда да юмли халкка яде халктынъ бир кесегине анъламлы эм ортаклы болмага тийисли деп язылган. Литература сынъар бир инсан ушин бир де яратылмаган. А шыгармасын язбаган автор язаяк затынынъ баьри маьнесин, оьзи анълаган сол сынъар акыйкатлыкты энъ де бас деп оьзинде саклайды. Язганы оқылып, ортак болмага керек деген зат акында ойланмайды. А мене кагытты алдына салып, язбага олтырганында, шыгармасынынъ оқылаягы акында ол ойланмай болмайды

эм сол ой оны коьтере тасламайды. Сол зат аз болса, шыгармасын туьзетеек редактор да акылга келеди, ол язувшыдынъ шыгармасын баьриси анълагандай этип, орта оьлшемге дейим еткерееги акында ойлайды. Энъ зегийли, энъ уста язувшылар да сол «акылга келген редакторсыз» ислеменгерлер. Сол ойды беркитер уьшин оьз мысалымды келтирсем де болады. Оьзинъиз ойлап каранъыз, язувшы литературада алдын язылган затларды язбаска шалысады, эдапсыз, уятсыз затларды язувдан эрек турмага каьрлейди, неге десенъ сол затлар аьдемлердинъ коьбисине келисли тувыллар. Ама онынъ язатаган аьдеми яшавда, тап литературадагындай болып, оьзин юргистсе эм сондагында сезимлери де тувса, «акылга келген редактор» сол затларды язувшыга яздурмайды, янъы сезимлер, янъы амаллар излетеди, оьзинше соьйлетеди. Сонынъ уьшин биз коьп шыгармаларда болатаган затларды тувыл да болмага болаякты коьремиз, а сол затка себепли язувшыдынъ акылындагы редактор болады. Сонъгы заманларда мен литературадынъ табынышларын, туврасын айтсанъ: «акылга келетаган редактордынъ» табынышларын коьп оқып, оьзининъ шыгармаларын аьли де язбаган авторларга янымнынъ тартылувын сездим. Сол шыгармалардынъ баалыгы — олардынъ язылмаганында деп санайман...

Тек, оькинишке, мен оьзим стол янына олтырганында, меннен алдынгы мынълаган язувшылардай болып, энъ де бас деп «акылга келген редакторым» ман кенъесемен. Ол мени йолга салады...

Меним сосы ойларым сизге аьжейипли болып коьринмеге болаяк. Кайтип ол тек акылда ясалган, баскаша айтсанъ, йок затты оьлшемеге, онынъ баасын айтпага болаяк деп мени мен эриспеге болаяксыз. Менде ога да явзп бар. Неге бизди аьвелги яшав яде белгисиз келеек заманлар аьжейипсиндиредилер? Мине биз аьвелги заман акында роман окысак, энъ де бас деп бизди таныс болмаган оьмир кызыксындырады. А меним ойымга келисли этип айтсак, сол оьмирде оьзлерининъ язаяк затларын шыгармай калдырган авторлар не шаклы коьп болса, сол каьдер, бу роман бизге баалы болады. Фантастика ман кызыксынувымыз ша, келсектеги яшав сувьретленген шыгармаларга эс этуьвимиз ша? Оларды коьплер

суыйип окыйдылар. Бизге де, тап суыйтип, оьзлери-нинъ шыгармаларын аьли де язбаган коьп авторлар, боьтен де энтте тувмаганлар айлак сейирли боладылар.

Сонъгы заманда мен «акылга келген редактор» ман куьрес бардыраман. Сонынъ уьшин мен фотоаппарат пан магнитофон да сатып алгаман. Каьртке мен каьпилестен сокпага шалысаман: неге десенъ басымда каьрттинъ кереклиги эм керексизлиги акында ой тувмаганша этпеге асыгаман. Сонынъ уьшин коьп каьрт керек болады. Эгер мен коьп карап, согаяк затымды сайласам, сол заманда «акылга келетеган редактордынъ» кирисеегине соьз йок. Сонынъ уьшин мен редактордынъ ойы тувмасын деп шалтшалт согаман. Магнитофонга да суыйтип язбага каьрлеймен. Сайламайман керекли хабарлавды. Кайтип лахырда куралган болса, суыйтип язып аламан. Фотоаппаратым меним энъ ийгилерден тувыл. Ол тек ак-кара туьс каьрт этеди. Онынъ етиспевлиги сол — туьслерди тешкеретаган редактор оьз талаплавын дайым билдиреди. Туьсли пленка ман ислялмайман эм ондай пленкады да бизде таппага кыйын. Бу зат айлактанъ... Неге десенъ туьсли пленка да суьвретти, тап яшавдагындай этип, коьрсетпейди. Туьсли пленкадынъ да кылыплыклары аз тувыллар. Несин айтасынъ, эгер бир зат пан байырланмага мыратлансам эм сол мырадым толаяк деселер, мен, элбетте, ясыртын камера алыр эдим. Оьзинъиз ойланып карапъыз, сен бурылган ердеги аьр затты, аьр коьргенинъди камера пленкага туьсирип барады, уьйге келип пленкадагы суьвретти шыгарасынъ, сонъ оны коьрсеткиш магнитофонга салып карайсынъ. Калай ийги эди, э?! Тагы да бар меним, эште, толмаяк мырадым. Аьдемнинъ ойларын эм сезимлерин язатаган апаратым болса экен! Аьлемет, дия? Сол аппаратты ислетесинъ де, оьзинъ де сол аьдемнинъ ойларын эм сезимлерин, аппараттай болып, сезесинъ. Бек сейирли зат тувылма?!

«Акылытаксувын караш!» — деп те айтпага болаяксыз меним акымда. Тек меним ойымша, илминъ оьрленуьви мен биргесине сондай зат болмага да болаяк. Сосынъдай затты ойланувда мен тек ялгыз тувылман, ондай ойларды бир неше аьдемлерден эситкемен...

Менде соъле ойлар, сезимлер язатаган аппарат тувылтта, кинокамерам да, коърсеткиш магнитофоным да йок. Мен озьимнинъ кара-ак туъс согатаган фотоаппаратымга шуькир деп тураман. А мене магнитофоным — онъайсыз. Ол — бизим кырал шыгара-таган «Весна-202». Сени мен соьйлейтаган аьдемге оны эслетпес ушин кайдай сулыплы болмага керек. Эгер эслесе, туврашыл соьз болмаяк, баягы «акылга келген редактор» оз куллыгын этип тураак...

Мен бирев мен соьйлеектен алдын ислеген магнитофонды, микрфонун шыгарып, орындык астында яде портфельде неше кере калдырмаман. Тек ол заттан пайда болмайды. Уьндемей турган ерлер коьп шыгадылар, яде айтылган бир-эки соьзден бир зат та анълап болмайды, аьли соьзин кайдай сезим мен айтканын туъсинмеге кыйын болады..

А мене лентадагы бир язылув мени соьлеге дейим кызыктырады. Ол — авылдагы конъысым эсирик Асаннынъ соьзлери. Сол вакытта биз экевмиз онынъ казануьйинде олтырган эдик. Асан шагыр ишти, мен аракыдан бираз увуртлап, сыпыра янында, лахырда курып, бирге олтырдык. Асан тек мени мен тувыл, ким де болсын, озьиннен кишкейлер мен олтырса, тек босына ишпеге суьетаган аьдем, ишкеге каьпийк те шыгармады. Баскалар да, мендей болып, онынъ йигерин кайтармадылар, ясы уьйкенин коьрип, озьлери ишки алдылар. Ол озьи пенсияга шыккан, ясы да алпыстан арткан. Озьиннен бир он бес ясына кишкей болган пишеси мен олар бир уьйде яшадылар. Пишеси конъысы пишелер мен сыйыспаган, бир тил таппаган, бакыравык кыскааяклы. Ол ишкиши Асанды тасламады, аьдемлердинъ санавына коьре, карттынъ каралдысын эм уьйин коьзледи. Оннан баска болып, карт пенсия да алады, акшасынынъ яртысын ишсе де, яртысы кыскааяклысынынъ колына туъсип барды. Акшады пишеси йыйды, уьй керегине коьп шыктаж этпеди, неге десенъ авла, мал, янувар дегендей, уьй хозяйствосы бар эди. Не де болсын, суьйтип санадылар аьдемлер. Эм сол заттынъ тувралыгы йок деп айтып болмаяк. Бага яс кыскааяклы болса да, Асаннан бала таппады, байын суьймегени соннан да коьринип туры. деп санадылар аьдемлер. Асан пенсияга шыгувы ман колайсызланды эм уьй куллыкларынынъ озьин тегаран этти. Бага уьй куллык-

лардынъ баърисин де онынъ ийнине артып койды, эгер дейим этпесе, олардынъ каралдыларынан ала-буркасынлы урсыс эситилип турды. Създи, урсысты суыйген Бага сондай вакытларда согинуввин де ай-тып йиберди.

А сол куън биз олардынъ кишкей казануыйинде олтырдык. Байы ман пишеси, уыйкен болмай, орта кенъликли уыйлери бар болса да, казануыйде турдылар. Сосы зат бойынша да авылшылардынъ оъз ойлары бар эди. «Уыйди, пишеси оъзи айткандай, «сасык карттан» саклайды»,— дедилер олар.

Асан агашы караланган эски шкафтан каты пылак, соган, куыйип пискен уый оътегин шыгарып, сыпырага салды. Мен стаканларга ишкиди куйдым. Асан бугынып, авыр тыныс алып турды, сонъ авызына ишки тийгенлей, коькирегиннен эне куванышлы сес шыгарды. Астан каппады, соыйлемеди, коьнбилленуевин саклаган болса, ярайды. Меним ялкып турганымды коьрип, агарган сакалы туьртип шыгайткан иеги мен телевизор бетке коьрсетти: суыйтип мага кара деген маънеди анълатты. Мен, аьдетинше, аьдем уьндемегенди аз шыдайман, сонынъ уьшин бир зат хабарлайман, бир затлар сорайман. Соъле болса, арамызда хабар куралмайды. Белки, Асанга ашувым коьгалып кеткени таркамайды. Элбетте, ол уыйкен карт болган себепли, мен оны шуьшлеп соыйлеялмайман. Ол, алдын да эткениндей болып, ишкиси келгенинде бездирди. Меним каралдыда кулык эткениме де карамай, касарткыдай ябысып, артымнан калмады.

— Ясым, басым ярылады,— деп кызарган коьзлерин мунълатып, тоьгерегимнен айланды.

Мен уьндемеек те болдым, каралдыдан шыгып та карадым, сонъалыкта шыдаялмадым. акша создым:

— Маъ, биревди туькенге йибер!— дедим, ашувымды ясыралмай.

Ол мага разылык билдиреектинъ орнына:

— Аягым юрмейтаганын билесинъ де, оьзинъ бар, яде биревди оьзинъ йибер, барып аькелсин!— деп, тап кылыксыз балага кышкыргандай, мага екирди.

Ол алдын да сььйтетаган эди, сонынъ уьшин суыйтип соыйлевине сейирсинмедим, а мене онынъ арсызлыгына ашувландым: акша тилегени аз деп, ме-

ни куллыгымнан айырып, кара курсагы акында ойланувына не зат айтпага керек? Не де болсын, ол мени мен суьйтип соьйледи. Белки, мени калада оскен аьдем, тынълавлы, тил кайтарып билмейди деп санадыма, яде болса суьйтип арсызланып соьйлесе, куллыгы тез битер деп ойладыма, билмеймен — касиети сондай эди. Амал йок. Эм мен туькенге барып келдим. Аракы ишким келмей. ишетаганымга, оьзимнинъ акшама иширтетаганымга ашувым козгалып турды. Суьйтип олтырдык. Эм Асаннынъ уьндемей ишкени меним шыкыйымга коьтере де тийди. Каралдыда этилеек куллыктарым коьп эди. Акшамга ишетаганы аз деп, сав болдынъ оьзин де айтпай, онынъ уьнсиз-туьнсиз турувына да мен неге даянмага керекпен деп ойландым. Аракымды пробка ман яптым да, алып кетеек болдым. Суьйтип сиседи сыпырадынъ астындагы портфелимге тыгайтканда, Асан тамагын кырып, йоьткирди, бир маьнели зат билдиреектей, атымды айтып, мага сенимли карады. Мен сол вакытта портфельдеги магнитофоннынъ юргистетаган шуьртекейине бастым эм акырын микрофонды шыгардым. Пайдалы хабарга уьйкен сенуьвим болмады, неге десенъ маьнели соьз мен оннан аз эситкенмен.

— Иса,— деди ол атымды кайтарып айтып.— Мунадай аьлге етеегимди билгеменме мен, аьше?.. Анасын...— деп ол яманыннан алып соьгинди.— Аяктарым болмайды,— деп аясы ман тизинс какты.

Сонъ уьндемей шагыр коьзлерининъ карамын менде токтатты.

— Тезден оьлеекпен,— деди ол акыртын давазы ман эм эринлерин кымды.

Мен не айтаягымды таппай, ога соравлы карадым.

— А мен, билсенъ, ансамбльде ойнагаман,— деди ол коьтере де оькинишли.

— Сен ойнагасынъ!?! Ансамбльде, дейсинъме? Кайдай?— деп мен эситкениме адаладым.

Кавгадап алдын Асан урлакай болган деген хабардан баска онынъ акында кызыктыргандай зат эситкеним йок эди. Кырсызлар арасында онынъ «дырявий» деген аты да болган, суьйтип ога кайсы тесикке де кирип болганы уьшин айтканлар. Сол атавылда да юрди, оны тенълери де кажавлап айттылар, мыйлары катпаган балалар да айтып завкландылар.

Мен сол затты бир де айтпадым, карт аьдем мен кажавласып соьйлемеге намысландым. А Асан оьзи сол зат акында хабарлап, эткен «йигитликлери» акында мактанатаган эди. Сол хабарлардан онынъ айтылган уры болганын билмеге болады. Тек сонъгы заманларда ол яшавынынъ сол шагы акында аз хабарлайды. Яде мутып барама, яде эринеме, яде болса мактангандай зат йок экенлигин картлыгында анълап уялама? Кыйын анъламага. Кавга йылларында Асан штраф батальонында разведчик болган, согыста баскаланганы уьшин медальлери де, ордени де бар, тек кавгадан сонъ да ол туьзелеалмады: тентектей тоьбелескиш болып, ишип, кырсызлык та этип, кыянатлыклары уьшин бир неше кере тутнакка да олтырып юрди, бир аьел мен турмады, бир неше кере пише алды. Тек эне Асаннынъ ансамбльде бийигени мага эсимге де келмеек янъылык болып коьринди, акылымга сыймады.

— «Эльбруста» ойнагаман!— деп ол меним соравымга яваплады.

— «Эльбруста» дейсинъме?— деп мен айлак та сейирсиндим, областимизде белгили ансамбльдинъ атын эситип.— Кайсы йылларда ойнагасынъ?

— Отыз бесинши—отыз алтыншы йылларда. Коьтере бала эдим. Соннан Киевке каштым, сол заманда кырсызларга косылдым...— деп соьзин боьлип, мага тагы да ойлы карап косты.— Ойнагаман мен... Кайтип ойнайтаган эдим!— деп ол тилин де шакылдатты.

— Оьлеекпен тезден,— деди ол бираз ойланып болып.

Булай айтты. Баска бирев акында соьйлегендей болып, таса даваз бан.

Сондай зат айтсалар, ишиндеги мен боьлисип айтадылар. Энъ де аьлемети, мен де оны сейирли зат айтылмагандай тынъладым. Болаяк заттан, аьше, кайда кетеексинъ дегендей болып, онынъ коьзлерине ашык карадым. Ол карамын сыпырага тигип, кайгысыз шырайы ман олтырды.

Биз уьндемей олтырдык. Мен магнитофоннынъ юруввли экенин эсиме алып, энъкейип акыртын соьндирдим. Асаннынъ бос стаканына шагырдан куйдым.

— Биювшы болгаман деп аьдемди аьвликтиреек экенсинъ,— дедим мен куьлеп.

— Аьше, аьше,— деди ол да куьлемсиреп.

Магнитофонга эне сол язылган соьз мени аьлиде аз кызыксындырмайды. Мен солкыска соьйлесуьвде хабарымыздынъ маьнесиннен уьйкен бирзатязып алганымды сеземен... Сонынъ уьшин де Асан сонъында озининъ оьлеegi акында айтканына меним сейрим калмады. Онынъ кайгысыз айткан соьзин мен де абайламай тынълап койдым. Аьдем оьлеекпен деп айтады, а мен бир кайгысыз, кой деп айтпай, юрегин тыншайтпага шалыспай, олтыраман. А мен озимди кайгы боьлип, аьдемге кыйынында етисип, билетаган киси деп санайман. Белки, Асаннынъ яшав ийгилигиннен даьмесин уьзген коьнъили мага да коьшип, сонынъ уьшин мен де шет кагылып турдымма? Лентадагы сол язылувлы ерди мен баскаларга да тынълаттым. Олар да мендей болып, сол соьйлесуьвде кызыксыгандай зат таппадылар. А Асанды таныганлар:

— Элбетте, оьлеек, аз ишсин,— дедилер тасалы коьнъил мен, ийинлерин куныстырып.

Мен ойладым: неге биз Асаннынъ ондай соьзлерине дел хайыр болып туратаганымыз акында... «Яшавда неше бир яс, ярасык, танъ, ийкрамлы аьдемлер оьлип, юрегимизде шынты кайгы тувдырадылар да. А Асан ким болган ды?! Урлакай, тоьбелескиш, ишкиши, балаларын карамаган, биревге бир ийгилик этпеген киси. Оннан баска болып та озининъ оьлмеге шагы еткен карт та, яшав ога алпыстан артык йыл бергенине куванып юргеге керек»,— деген явап келди.

Белки, сол соьйлесуьвди тынълаганлар да муна айтылган ойга келип, мисетсинмедилер.

Кенем де мен озим озимге соьле де разы тувылман. Асан кайдай да болсын, ол аьдемди де. Тирри ян! Мен оьмири аьдемнинъ ызы оьлуьв экенине келисуьвли каралмайтаган кисимен. Сол затты бу дуниядынъ энъ уьйкен туьзсизлиги деп санайман. Оьлиди коьрсем, эне ыйманым уьйирилип кетпеге аз калады. Кайтип ол, тек туьнегуьн соьйлеп, ойланып, ас-сув ишип юрген бирев тас болып, оьмири яратылмагандай йок болады?! А бу йол сол затка бир кайгысыз карадым, язык Асан мага сал эт бо-

лып, яткандай да коьринди, шириген илеси де коьз алдыма келди. «Аьше, не этесксинь, аьдем деген шыбын ян, буюгуьн бар, эртен йок»,— деп халк такпагын да эске туьсирген эдим.

Эм магнитофонимнынь сол ерин соьйлетсем, муна ойларым тагы тувадылар, сонынь уьшин мен оны ман кызыксынаман...

Калган язувлар мени артык та кызыктырмайдылар... Каьртлер, элбетте, колай. олар коьримли. Асан акында хабар барганнан сонь, онынь каьртлерин карамага болады. Олар уьйтип коьп те тувыллар.

Магнитофонга сол соьзин язганнан сонь, мен Асаннынь биюв ансамблде катнасканын эсимнен тайдырмадым. Изледим. Музейге бардым. Сонда кагытларды караганымда, ансамбльдинь биювшилери язылган кагытта онынь тукумын да таптым. «Асан Рашидович Мамбетов, 1919 йылда Эркин-Юрт авылында тувган, миллети ногоай»,— деп язылган эди онда. Ансамбльдинь кагытлары ишинде онынь кавгадан алдынгы каьрти де шыкты. Сол каьртти мен яньыдан туьсирип, озимде саклайман. Каьрт сол заманларда согылатаган кепте согылып алынган, тоьменинде: «Кавказдан салам!»— деген орыс тилинде язувы да бар. Арыкай, маштак бойлы Асан уьстине аьзирли шепкен кийген, белинде кинжал тагылган, аягында этиклер, бармакларынынь ушларына басып, кайкалаган, сол колын басынынь уьстинде коьтерген, онь колы керилип янына созылган, эне ушпага аьзир кустай болып туры. Эм ол, сол шакларда туьспеге суьетаганларша, коьзлерин объективке батлатып, йигерли сыпат пан шыккан. Тешкерип карасань, бираз сезиледи Асаннынь енъил-елпуьв кылыгы, онынь тентеклиги. Суьвретшилик караман карасань, каьрттинь ондай баалыгы йок. Элбетте, мен озим соккан каьртлер кайда кызыклы. Оларды сокканымда Асан абайламаган, согаатырганымды коьрмеген, согылуьвга аьзирленмеген, кайтип шыгаягы акында ойланмага амалы болмаган. Сонынь уьшин сол каьртлерде редактордынь иси сезилмейди. Айтканымдай, мен озим де, согатаганым калай шыгаягын ойланмай, каьртлерди каьпилестен сокпага шалыскаман.

Мине муна каьртти тешкерип карайык. Онда Асан сыпыра янында олтыры. Ол онь колында юз

граммлы кишкей стакан туткан, сол колы ман ашылган сиседи коьтерген. Онынъ коьп тыртыккы юзи кувнаккы, коьзлери термилуьвли сисеге карайдылар. Сол каьртти кайтип сокканымды айтайым. Мен, талакага йыйылган ясларды каьртке туьсирейим деп, фотоаппаратымды алып бараытырганымда, сыпырадынъ янында олтырып калган Асанды коьргенлей, алатымнынъ шакпасын бастым. Сол куьн конъысы карт, талака ишкисиз озбайтаганын билип, эртениктен алып касымызда айланды. Мен ясларга деп аракы алган эдим, а Асан эндиги артымыздан калмагын билип, яслардынъ биревин туькенге йибердим эм онынъ ишетаган «кара виносын» аькелдирдим. Яслар куьшлерин кызганып, кеште ишermиз деп, бир кереден озге аракыга янаспадылар, ас ишип ислемеге кеттилер, Асан болса сыпырадынъ янында ялгыз калды эм бирев де йок заманда сиседе калган карызнасына сукланаяк болганынынъ уьстине мен де фотоаппаратым ман шыгып койдым. Ол меним каьртке согаытырганымды анълап та калмады.

Алдын, Асан ислейтаган шагында, кисесинде акша тургыстып, куьнине эки сисе шагырын алып, ишкендей амалы бар эди. Бирисин эртеникте тартты, экинчисин — кеште. Асты аз ишти: куьнине бир-неше юмырткады шийлей ютса, кишкей аяк каймактан есе, ога болып калды. Куллыктан шыкканында, акша ога танъкы болды. Пишеси, пенсиясын алып, ишкиге бермеге кызганды. Оьзининъ акшасына алган сиселерди Асан биревге де коьрсетпей, оьзи ясыртын ишеди. Эм эндиги бирев ога салар деп сенеди. Ол эртенъ мен туьрып, каерде кайдай ийгилик барын биледи. Эм сол ер юзык тоьгеректе болса, кешке дейим онда айланаяк. Тек эне авылда соьле вино аз ишедилер, а ол аракыды аькетеалмайды. Вино салмасалар, аракыдан бир-эки стакан йибереди эм сол зат оны аяк уьстинде туралмагандай этеди. Сондай кешликлерден оны эки яктан ыслап аькеледилер. Аяклары авырып, болдыралмаган себепли ол тек оьзининъ ямагатында айланады, бирев де оны кувмайды, савап деп те санамайды, ишeек болса, ишсин, куванышты боьлсин деп кызганмай, ога куядылар. Булай эригип ишкенлер де ога кирип, иширтип кетедилер. Оьзиннен кишкейлерге, мендейлерге, ол эркелейди, оьзине вино салдыртады. Мен каьртке карап,

онынъ сисе ишиндегине суьйинуьвин бек ийги сезе-
мен. Яшавдагы сынъар куванышы — сол сиседе экен-
лиги онынъ коьзлериннен, аьли каьртке алынган
коьзлердинъ оьзлеринде де, ашык коьринеди. Куьн
сайын бир «кара вино» болса, ога эште, оннан уьй-
кен наьсип йок. Мен сол каьртке карап, онынъ кал-
ган яшавы кайда кеткенине сейирсинемен?! Асан
тек сол аьлинде... калган яшавы коьтере болмаган-
дай. Аьлемет тувылма? Яшавында Асаннынъ коьлин-
да аз акша болмаган. Кайтип ол акшады ойнатып
юргени энтте коьп авылдаслардынъ эсинде сакланып
турады. Асаннынъ бир миллион акшасы болган де-
ген хабар авылда соьле де юреди. Кавгадан алдынгы
йылларда бир авылдас, куллыгы болып, Донецкке
барганында, онда ол Асан ман расады. Олар аннан-
муннан соьйлескен сонъ, Асан шемиданын ашып,
шемидан толы акшасын коьрсетеди. Суьйгенинъ та-
кым ал дейди. Тек авылдас бу заттынъ таза тувыл
экенин сезип, Асаннан басын алмага шалысып, ка-
шады. Бир йырма йыл бойы Асанда миллион акша
бар деген хабар авылда токталмады. Аьли де эсли
аьдемлер соны соьйлейдилер.

— Болганым сенде миллион акша? Аьдемлер тув-
расын айтадыларма?— деп оннан бир кере сорадым.

— Анасын... сол акшадынъ!— деп соьгинди ол
сол саьатлей.— Сонынъ уьшин тувылма мени олтырт-
канлары? Пайда шыкпады сондай акша болганнан,—
деп яваплады миллион акында хабарын сонъына
дейим ашпай.

Баягы каьртке кайтайым. Аьруьв каьрт деп са-
найман мен оны. Ойлар тувдырады. Сондай каьртти
кайсы конкурска да йибермеге болады. Элбетте, кон-
курсты юргистетаганлар, редакторлар унамаска бо-
лаяклар. «Бизим тазалык пан тербияланган халкы-
мызга Асан ким болган? Бизде эм ярасыклы, эм сый-
лы аьдемлер аз тувыллар, неге Асанды алып шаппа-
га керекпиз?!»— деп олар айтпага болаягына шек-
ленмеймен.

Сол бирев редакторлар Асандай кишкей аьдемди
аяп билеек тувыллар. Булай карасанъ, оьзинъ де
Асанда аягандай зат коьрмейсинъ, яшавда оннан
кайда наьсипсиз аьдемлер боладылар. Солтта, Асан-
дайларды коьрим болсын деп, шыгарып болмайды,
сонынъ уьшин мен онынъ каьртин архивимде сак-

лайман. Белки, керегир. Белки, Асандайлар ман кызыксынып баслаган аьдемлер табылар. Ким биледи? Бу дуньяда бир зат та бос ыз калдырып кетпейди...

А мине баска каьрт... Ол суьвретилик яктан алдынгыдан осал. Онда да коьрсеткен заты бар болса да, энъ уьйкен яртилиги — бир туьс пен шыкканы. Яшавдагы туьслер бу каьртте бек керек эди. А мине ак-кара пленкага соккан себепли яшавдагы коьп туьслиликти шыгарып болмады. Сонынъ уьшин мунда туьсти айыратаган редактор кирискен десек келиседи.

Каьртте — Асан ман пишеси Бага, олар аьлбели теректинъ бутакларыннан уьйкен емислер уьзбеге колларын созганлар. Не зат емислер экенин айырып болмайды. А емислерди айырып болмаганнан себеп бу терек аьлбели экенин коьплер анълалмайдылар. Битими мен эм емисининъ келбагы ман аьлбели терекке усаган оьзге тереклер де бар авылда дегендей ойды да айттылар бирерлер. Эне суьврет шыгарайым деп редактор кириссе, бираз туьрленис этсе, калай кужырлы ойлар келтиретаганын оьзинъиз коьресиз. А бу каьртте шыккан емислер не зат десенъиз? Кызылт эм ак кабаклар. Олар аьлбели терекке тагылып турадылар. Яздынъ басындама яде языктама Асан авласын отаганда, кабактынъ узун сабакларын, кесилип олтырмасын деп, теректинъ уьстине булактырган эм кабаклар бир затка да карамай, терекке илинип оьзлеринше оьсе бергенлер. Каьртте туьси шыккан болса, кабакларды сол саьатлей де анъламага болаяк эди.

Эсимде, каьртти согаятырганда, мен Багага даваз бердим эм ол суьйтип басын бурып туьскен. Тек ол оьзи-оьзине бек те усамайды. Ясыл коьзлерининъ ясыл экенин билип болмайды, шырайы да куьнъирт болып шыккан, а ол оьзи яшавда ак юзли, бети кызыл тыртыклар ман сызылган. Бир соьз айтпайтаган кылыклыдай, ол авызын каты кымып туьскен, а яшавда савлай конъысылары онынъ тилиннен дирилдеп турадылар. Тек эне каьртте онынъ кылыплы карамы коьринетаганы — яшавдагына усайды. Тек сол бир зат...

Асан пенсияга кеткеннен сонъ Бага онынъ басына минген деп те айтпага болаяк эди. А Асан сабыр байлардан тувыл. Ол алты пише алганы аз деп, олар-

ды кайтип бир кыйнаганын, пишелери тегаран аякларын алып, байыннан кеткенлерин савлай авыл биледи. Пишеди кыйнап яшаган эркекке сол кадер кыскаккыдынын йигерлери батып барганлары сол шакта коьплердинь, боьтен де коньысылардынь аз сейирлерин калдырмады. Яде кавгадан соньгы йылларда эркеклердинь аз болганы уьшинме яде болса Асаннынь шырайга яман болмаганы кыскаккыларды озине тарттыма, белгисиз?! Не де болсын, бир пишеси тоьпеш еп, оьмири кесилип, тентек, эсирик байыннан басын алып кашар-кашпас, Асан озгесин аькеледи. Оны ман да узак яшамас, сонынь арасында тутнакка туьсип, кыдырып та келип, уьиндегине тоьпеш егистип, кувар да, тагы да яньы пише алар. Суьйткен Асанга, етинши пише болып, Бага да келди. Басында ол да аз тоьпеш емеди, тек тоьзди. Бага оззи де неше кере байга барып шыккан эди. Коньысы авылда кызы киевде турады, Бага сонда тез-тез катнайды. Аьдемлердинь айтувларына коьре, Бага яшавын сол кызына эм онынь балаларына багыслайды, соньгы йылларын солар уьшин шалысып яшады. Асанда да туьрли пишелериннен балалары бар эдилер, тек балалары Асанга келмедилер. Шуьун Асаннынь озинде эди, ол озинде ата борышы бар деп санамаган. Эгер бирев олар акында сорап олтырса, Асан: «Оьзлери тапканлар, оьзлери кайгыларын да шексинлер»,— деп яваплайтаган болган.

Асан ман Бага басларын косканларында, булардынь каралдылары урсыстынь эм кышкырыктынь отанына айланды эм баьри зат тоьгерекке эситилип турды. Байы да, пишеси де бир-бирлерининь акларын-коьклерин калдырмадылар. А заманнынь кетуьви мен байы ман пишеси сабырландылар, эм соньалыкта, сийрек болса да, пишединь урсысы куьшленип, уьйде кимнинь соьзи юретаганын билдире турды. Асан алдынгы акылын коьрсетпеге картайган эди, сонынь уьшин пишединь айтканын этпеек болып коьп тыртысса да, бойсынмай болмады. Карт Асан малды карады, авласында иследи. Кайтсе де, малга онынь куьши етти, а мене авлада ислемеге мадары болмады. Эм савлай эрислери-суьрислери сонынь уьшин шыкты. Асан сонда ислемеге унамайтаган эди. Сонынь уьшин Бага урсыстан баска болып, ярым аларман деп, байын алдап-сылдап та ка-

рады. Асан, куьдирети кеткен болса да, оны ман бирге авлага шыкты. Кыскаяклысы мунда да ашув тилин токтатпады: «сасык карт» дегеннен баслап, туурли атлар такты. Бага оьзи болса, каны кайнаган кыскаяклы, тап эркеклердей болып, калада курылыс исте куллык этти. Кенем де кавдыраган карт пан яшады. «Ол оны ман журтында калаяк ушин яшайды»,— деп аьдемлердинь айтканлары дурыс болып коьринди. Оннан баска да журтты сатып кетеегине онынь тоьгерек пен санаспай яшавы да шаатлык болды. Асан Багады алмай турып, коньысылардынь бир заты да бир якка да йок болмайтаган эди.

Асан оьзи де:

— Анасын саттыгым! Мен «курытник» (суьйтип урылар арасында вак-туьек какашларга айтканлар) оьмири болган йокпан!— деп мактанмага суьетаган эди.

А соньгы заманларда коньысылардынь каралдыларында тавык-куслары, уьй керек-яраклары йогалып басладылар. Биревинде шелек, таба, баскада балта, кастрюля, яньы коьшкен яс аьелде коькислер йок болдылар. Асанга бирев де ойланмады, Багага шекленселер де, колыннан ыслалмай, бир зат та айталмадылар. Бир кайтам сол яс коньысылар Ильяс пан Алияда юмылган кир илинген арканнан ясыл туьсли бала костюм йок болды. Коньысы авылдан бирев тамам сондай костюмды Багадынь йиенининь уьстинде коьргенин айтты. Соны коньысылар соьз эттилер. Багадынь оьзине каратып сол соьзди бирев де айтпаган болса да, хабарды эситкенлей кыскаяклы яс аьдемлердинь аьелине шавып келди:

— Авызашыклар!— деп бакырып атлыкты ол.— Орам ман ким юреди, ким юрмейди, а сиз тап базардагындай затларыньызды илгесиз! Бирев алган— ога соьз де йок! Тамам сондай костюмды меним кызым ай артта каладан алган. Ах, эне ким соьз эткенин билсем экен!?

— Бага, кой яным, сенинь акыньда соьз этип турган еримиз йок. Бизде каралдыда затлар йок болып баслаганлар, соны айтамыз. Аьруьвим, аьше, сондай заттынь болувы?— деп Алия, оьзи Багага ыласканына оькинип, туьсиндиреек болды.

А Бага да яс кыскаяклыдынь сескенетаганын коьрип, бакырыгын коймай, куьшлендире берди:

— Аьше, сонынъ уьшин айтаман мен сизге авы-
зашыклар деп. Калдырманъыз затларынъызды... Си-
зинъ костюмдай костюмларды фабрика мынълап
шыгарады. Эне бизим явлыкларымыз да бирдей, бир
туькеннен алган болармыз!

Оннан сонъ баска конъысыда каралдысыннан бир
шувал ералма йок болды. Олардынъ каралдылары
шетен мен боьлинген эди. Конъысы Советке барып
келгенше, уьйдинъ басамагындагы ералма куьппе-
куьндиз йок бола койган. Конъысыдынъ аты Мыра-
дасыл эди. Ашувы кайнаган Мырадасыл карт Асан-
нан да тартынмай, соьзгер Багадан да ташанмай,
олардынъ савлай каралдыларын тинтип шыкты, бол-
маганда уьй иелерин ийтеп, уьйлерине кирип, орын-
дыктынъ астыннан оьзининъ шувалын тапты.

— Навы не ди?! Уятсызлар!— деп, бакырып, Мы-
радасыл ералмасын шыгарып коьрсетти.

Асан уьндемей, сыпырылып уьйдинъ артына кет-
ти. Бага суьйткенде де шуьшли экенин билдирмеді.

— Сол сенинъ ералманъ экенин кайдан биледи
экенсинъ-ав?!— Ералманъа тамганъды салып шык-
кансынъма?! Биз аштан оьлеятырмызба? Эне оьзи-
мизде де анадай уьйкен авламыз бар!

— Бетсиз пише! Шувал меники де, эне авыз бе-
тинде кызыл сызыгы бар!

— Бизим шувалларда да кызыл сызыклар бар!—
деп кажымады кыскаяклы.

Мырадасыл колын ашувлы силкип, соьйлемеге
пайдасыз экенине оькинип, ералмасын уьйге аькетти.

Бага соннан сонъ аьдемлер алдында оьзин акла-
як болып: «Сол шувал уьйге кайтип туьскенин бил-
меймен. Сасык карт сисе алаяк уьшин уьйге киргист-
кен болса, ким биледи?!»— деп авылдасларга ай-
тып юрди. Тек халк айткандай, аллага да, моллага
да белгили эди: кавдыраган карттынъ сондай авыр
шувалды не суьйреп, не аркасына салып аькете ал-
маягы.

Карттынъ оьлгенин саклаган Бага не зат суьйсе
соны этуьвин, оннан сонъ уьйди сатып кетеегин, бе-
тин тасага салаягын конъысылар бек ийги билетаган
эдилер.

Багадынъ тек бик келбак коьринисиннен шет ка-
гылып турдылар аьдемлер. Сары шашлы, арыкай
кыскаяклы, ишинде кайнаган ашувдан, эне шаппага

азирдей, коьринди. Каьртте сол турмысы да, алынып кетпеге азир болган юзи де коьринмейди. Эне кылыплы эм ашувлы коьзлери каьртте аьруьв болып шыкканлар.

Асан суьвретке шаьвжик, аянышлы болып туьскен. Басында ямпик фуражке, енъсиз теннискадан арык кевдеси коьринеди, суьеги шыккан коллары сыбырткылардай салпырайдылар, уьстиндеги, Запорожьединъ казагындагындай кенъ балаклы кир татлы ыстанынынъ онъайсызлыгы куьлкинъди келтиредди. Суьйтип салпырап туьскен болса да, Асан куьлемсиремеге шалысады. Сол зат та ярайды мага бу каьртте. Асаннынъ уьстиндеги коьгилдим эм йийрен туьсли сызыклары ман теннискасы акында мен энтте айтарман, аьли баска каьрт акында хабарлаяк боламай.

Сол каьрттеги суьврет Рига беттеги денъиздинъ ягасында этилген. Мен сол каьртти энъ колайсыларга аькетемен. Онда денъизде куьн кайтип батканы туьсирилген. Табиаттынъ ахыр туьрли бояклары, элбетте, каьртте шыккан йсклар. А сол заманда меним коьз алдыма энген коьринис соьлеге дейим де эсимнен кетпейди. Мени, кубыла яктынъ яшавшысын, табиаттынъ сосындай саьарли ярасыгы айлак кужырландырды. Яшавымда сондай аьлемет затты коьрген йок эдим. Батаатырган куьн булытлар артында ясырынган, а саьвлелери тап айындырыктай, коькти аннан-муннантесип шыгадыларэм коьк куьмпезин яскылдым, саргылт, кызыл йийрен туьсли сызыклар ман бояп шыккан. Коьк пен денъиз бириккендей эм тап бир заттай болып коьринеди. Коьктеги коьринислер денъиздинъ уьстинде де шагылысадылар. Эм куьн бататаган бет, тап эртегидегиндей болып, ахыр туьрли бояклардан туьзилген патшалыкка усайды. Мен сол коьриниске карап, Литвадынъ атаклы суьвретшиси Черленистинъ суьвретлерин эске алдым. Тек сондай табиатты коьрип, сондай зегийли суьвретлер ясамага болаяк. Сол вакытта мен тыншаюв уьйдинъ балконына фотоаппараты колымга алып шыккан эдим, эм сол коьринисти коьргенлей, кайтип шыгаягы акында ойланган да этпей, алатымнынъ шакпасын бастым. Элбетте, каьрт аьруьв болган йок.

Тек сол каьртти туьсиреятырганда, тагы да бир зат болды. Бу коьриниске караганда, алыстагы Кав-

казда орынласкан авылым эм каралдысында шатта олтырган Асан коьз алдыма келдилер. Асаннынъ уьстинде — сол енъсиз туьрли сызыклы теннискасы. Асан ман сол коьйлек акында соьйлегенимиз янъырып эске келди.

— Ригадан йибергенлер,— деди ол бармагы ман теннискасын коьрсетип.

— Ким?— деп сейирсиндим.

— Кызым йиберген,— деп, бир затка шуьшлидей, яваплады Асан.

— Сенинъ Ригада кызынъ бартагы? Бирший де айтпайтаган эдинъ де онынъ акында?

— Несин айтаяксынъ?— деп Асан колын силкти, айткысы келмей.

— Асан, Ригада болгансынъма?— деп мен артыннан калмадым.

— Болмаган... Тагы да йылы ишки кийим йиберди, оны Бага сатты. Не зат этеекпен мен оны?— деп Асан меннен тайды.

Оьзге соьйлегиси келген йок эди. Ол акыртын орта орам бетке йолланды. Бага саткан акшадан сисеге берген болар? Асан тетик тепкен балады туькенге винога йибереек болып онда адымлайды, неге десенъ орта орамда онынъ оьзге аьжети йок. Асан коьп юрмейди, аяклары авырайды. Кавгада онынъ табанлары кесилип алынганлар, картайганда эски яралары оьзин билдиредилер. Сонынъ уьшин ол бираз юрип, бираз тыншайып, орта орамга етип кайтады.

Мен Асаннынъ Ригада кызы барына коьтере де кужырланып калдым. Оьзим авлада ислеп, орта орамнан кайтаяк Асанды сакладым. Эм колтыгындагы сисеси мен келеятырган Асанды коьрип, мен уьйимнен бир сисе ситро алып, онынъ баслаган хабарынынъ сонъысын билмеге деп, ога асыктым.

Казануьйине киргенде, ол карзынасын ашкан эди эм тамам сувсаган кисидей тувра сиседен бир-эки увьртлады.

— Асан, мен де сени мен олтырайым. Менде де ишпеге зат бар, — деп оьзимнинъ ситромды коьрсеттим.

— Олтыр,— деди ол мага коьнъилли давазы ман эм сисесин коьтерип, тагы да увьртлады.— Аьруьв!— деп тынысын енъил алып, колындагын сыпырага салды.

— Асан, Ригадагы кызынъ акында соьзди бас-
лаганнан сонъ, хабарын айтсанъ. Кайтип онда сен
болгасынъ?— деп сорадым, онынъ хабарына, кы-
зыксынганымды билдирмеек ушин куьлемсиреп те
алдым.

Ол ийинлерин какты, унсиз куьлемсирев мен
яваплады: баягы несин онынъ айтаяксынъ дегенди
анълатып.

— Айттагы, ясырувынънынъ маьнесин анъла-
майман?— деп козыдым муны.

— Несин ясыраяксынъ?!— деп ашувланды мага
Асан.— Айтпага зат та йок... Ол зат мен кырсызлар
ман айланатаган шакта болган. Рига бизим кырал-
га янъы косылган эди. Мунда мен бир ялгыз кыс-
каяклы ман табылыстым да, оны ман яшадым. Аты
Клара эди. Бир затты да ясырмай ога айттым, тек
энь уйкенин ясырдым — кырсызлык этетаганымды.
Эртенъ мен куллыкка деп кетемен, кеште кайтаман.
Акшам коьп, тек таксиде юремен. А бир кайта сал-
мага ер таппай, баа терилерди эм соларга усаган
вак-туьеклерди уйде ясырдым. Клара оларды тап-
ты эм меним ким экенимди сезди. Мен де коьтере
затты ога айттым да, оннан кеттим... Кавга заманда
мен тагы да Ригага туьстим, бир-эки куьн Кларада
турдым да тувра согыска кеттим. Кавгадан сонъ
уйге кетейтырганда, мен Ригада калдым. Кларага
кирдим. Ол мага кыз тапкаман дейди. Кал деп ти-
лейди, мени мен аьел курап яшаяк болады. Мен бол-
сам, авылымды сагынгаман, янъыша яшагым келе-
ди. Кеттим. Бир неше йыл артта уйкен болган кы-
зым хат язган эди. А мен кайтип хат язылатаганын
муткаман, Бага да ярдамласкысы келмеди, соны
ман явапты бермей калдырдым. Баска яктан кара-
санъ, не зат мен ога язаякпан? Мунда менде аьр-
бир пишемде балаларым бар, олар ман катнамай-
ман, а биршемекей ердеги мен кайтип катнаякпан?
Ата меннен болаяк тувыл! Аналарына да мен сол
затты айткаман, а олар, соьзимди тынъламай, таба
бердилер. Меним куьнам йок... Мине мунавын йи-
берген,— деп ол баягы теннискады коьрсетти...

Сол куьн балконда турып, денъизди коьзлевимде
Асанды да, онынъ кызын да эске алдым эм савлай
калган куьнлерде де тыншаюв уйинде турганымда
Асан эстен таймады. Денъиздинъ ягасы бойлап ба-

раманма, кафеде олтырып, мороженое йийменме, Асан эсимнен кетпейди; ол каралдысында шатка олтырып турганы коьз алдымда. Тенниска да, кызы да эсте турады. Бир кере Ригага бардым. Асаннынъ латышка пишеси мен распага керекпен деген сезим, неге эсе де, мени тасламады. А мен ол пишеди коьрген тувылтта, сав ман оьли экенин де билмеймен. Суьйтип Ригадынъ орамы ман бараман, а оьзим кыскаяклылардынъ юзлерине карайман. Белки, сол бирев Клара яде кызы озар деп ойлайман. Мен билмесем де, олар мени танып, узактагы Кавказ авылында яшаган Асанды сорарлар деп сенемен. Ал, аьше, аьвмедийлик тувылма оьзинъди суьйтип юргистуьв?! Ригадан тыншаюв уьйге кайтаятканда, электричкадынъ ишинде бир сепкил бетли сары пише мен соьйлемеге аз калдым. Энъ аьлемети, сол кыскаяклы да мени эртеден таныган аьдемдей болып, мага юмсак карап турды.

— Сиз Асан Мамбетовты таныган йоксызба?— деп сорагым келди.

Тек сорамазка акылым етти. Вагоннан шыгып, адымлап бараятырганда, терезеден сары пишединъ соравлы карамын коьрдим. «Белки, сорамага керек болар эди...»— деп шекленуьвли ойладым... Йок. Тувра эттим сорамай. Азым не зат уьшин кыскаяклыдынъ суьйтип караганы? Сол тувылма?

Меним колымда Асаннынъ тагы да бир каьрти бар... Каьртке Асан аркасы ман бурылып, каралдысындагы ювылган кир илинетаган телден коллары ман ыслап, туьскен. Сол вакытта Асан айлак эсирик эди. Соннан алдын ол аракыды алып келген ювыгы ман ишти. Ювыгы кетти, озгармага шыккан Асан аяк уьстинде тегаран турады, артына казануьйге етеалмай, йыгылмага коркып, йол уьстинде телге асылып токталган. Мен фотоапарат пан оьзимнинъ каралдымнан шыкканда, онынъ шайкалып турганын коьрдим. Йыгылса, туралаягына шеклендим. Тек Асан, тап сувга кететкан аьдем шоьпке каптырылгандай болып, телден берк ыслап, йибермеди. Мен басында шавып, ога демевлик этейим деп ойлаган эдим, сонъ онынъ аяк уьстинде экенлигин коьрип, алатымнынъ шакпасын басып алдым. Соны ман аьлемет каьрт шыкты. «Яшавдан кететатырган тек

аркасын коьрсетип кетеди», — деп мен сол каьрттинъ астына язылув этер эдим.

Мен Асаннынъ каьртлерин тез-тез алып карайман, окында магнитофонга язылган соьзин де тынълайман. Аьли алдымда таза кагытлар турганда да, Асаннынъ суьлдери яныма тынышлык бермейди. Онынъ акында язбага болаяк деген ой келеди. Тек «акылга келетаган редактор» сондай аьдем акында язбага келиспейди деп буршав этеди. Эм акылымдагы редактор куьшли болып шыгып, ойларымды бузады...

А булай карасанъ, Асан акында язбага тийисли ерлери де бар. Асан кавга эткен, Сталинград согысында катнасып, немец аьскершилерин есирге алганы уьшин орден мен де савгаланган. Оны ман бирге кавгада болганлар онынъ акында коьп ийги затлар айтадылар: кайратлы, йигерли аьскерши болган, разведчик болып, он немецтен артыкты есирлеп, оларды оьзи согыс мажадан суьйреп, штабка аькелгени акында аз хабар айтпайдылар. Муна затлар акында, элбетте, язбага тийисли. Тек эне ана калган яшавы акында кайтип уьндемей турааксынъ? Онынъ кыйшык йолга бурылган яслыгын, сыйсыз картлыгын тешкерсенъ, колынъдагы каьлем токталады. Сонынъ уьшин Асан Мамбетовтынъ яшавы меним язылмаган шыгармам болып калады. Эм, белки, келеск заманда мен де биревди кызыктырарман эм мен язбаларын язалмаган авторларга карамымды караткандай болып, сол бирев де меним язылмаган затыма эсин каратар... Белки...

Аьли коьз алдымдагы толтырылмаган таза кагытлар мага келеек заманга — назарым болып коьринедилер. Эм мен оларды алдымнан алып, эрек саламан. Коьнъилимди авлаяк уьшин магнитофонды юргистемен:

— ...Аякларым болмайдылар... Тезден оьлеекпен... А мен, билсенъ, ансамбльде ойнагаман... — деген Асан Мамбетовтынъ юректи сызлаткан оькинишли давазы эситиледи.

Коктебель, 1985 йыл.

САМВЕЛЛ ЭМ САНИЯТ

Саният эсине келмей етинши куьн ятады. Сол такым кыйналып турса да, аьжел оьз-оьзиннен келмеди. Аьжел саьати эне-мине келип етеегин билсе-

лер де, уйдегилери онынъ оьлеегине ыйнангылары келмедилер. Суьйген пишесине ярдам этип болмавлары эм онынъ аьлининъ коьтере сенимсизлиги акында врачлар оьзлери айттылар Самвеллге. Врачлар кыскаяклыдынъ курсагын ярганларында, рак сисигин коьрип, ярады тез огына тиккенлер. Ондай затка боьтен де докторларга маразлы айлак кешиктирилип коьрсетилсе, медицинадынъ куьши етпейди деп аньлаттылар олар. Улы Станислав «УАЗ» бан келип, авыр аьлдеги анасын уйге еткерди эм соннан бери кыскаяклы эсине келмей ятады. Ол авызына бирший де алмады, уколлар ман яшады, оларды медпунктта кайынанасынынъ орнына куллык эткен кедини этти. Ногай аьдет пен авырып ятканды коьнъысылар, таныслар, алыс эм ювык кардашлар коьрмеге келдилер. Саният авылда фсьлдшер болып куллык эткен эм азым ога муьсиревли болып калганлар, солтта авырганында оны коьрмеге керек деп коьплер санадылар. Келгенлер эр кисилер болсалар, олар маразлыдынъ бас бетинде бир кесек заман олтырадылар, колын яде манълайын оьбип шыгадылар, оннан-муннан соьйлеп, Самвеллдинъ коьнъилин авлайдылар, сонъында кыйналатаган пишеди аяп алып, куьрсинип, уй иесининъ ийнине колын салып кетдилер. Кыскаяклылар болса, маразлыды ялгыз калдырмай, бир-бирлерин авыстырып, Санияттынъ касында олтырадылар. Самвелл де, баскалардай болып, отыз йылдан артык бирге яшаган ян йолдасынынъ оьлеегине уьйреншикли болса да, тек сол затты юрегине ювык алмады, неге десенъ онсыз яшавынынъ калай болагын ойына сыйдыралмады. Ол Саният яткан пеште бирев де йок болганда, онда кирип, касында уьндемей олтырды. Эси келмеген Санияты ман соьз авысып болалмаганына юреги сыгылды, айтаяк соьзлерине ютлыгып, куьбирденди. Ишинде оькинши сезими кайнап, эркектинъ эне акылын састырады. Окында аьлсиз пишединъ эринлери йыбырдап кетселер, ол юреги телезип, аманат соьз эситпеге сенип, бетине энъкееди, атын айтады, тек пайдасыз, уьн шыкпайды. Самвеллде коьзяс та шыкпады, ялгыз оьзи калса да, йылагысы келип, йылалмады. А бир кере даяналмады: олардынъ отыз ясындагы уллары терезе туьпте сылкылдап йылап турганын коьргенде, ол уй артына кетти эм токтамай аккан

козьясларын аясы ман суурте берди. Баска сондай зат кайтарылмады. Ол козьяска берк киси эди. Яшавда не коурген, не коурмеген. Кавгада басыннан аз кыйынлыктарды кеширмеген, сонынъ ушин болартага юрегининъ тамам шыныкканы. Пишеси де солай эди, юреги шыныгувлы болган, ол да кавгада медсестра болып, согысларда катнаскан, яралыларды юргисткен поездте аьрекетлик эткен. Саният Самвелл мен де кавгада таныскан. Басында оны — аягы яралыды — согыс ерден шыгарган, сонъында озси сакламастан Самвелл яткан госпитальге туьсип, оны карап, аяк уьстине салган. Сол вакытта олардынъ яшавлары байлы боларлар деп биревлери де ойламаган эдилер. Госпитальден сонъ Самвелл тувган ерине, Арменияга, кетти, а Саният кавга кутылганлай тувган яктарына, Кобанга, авылына кайтты. Самвеллдинъ биринши пишеси кавгадынъ биринши йылында мараздан оьлген эди, балалары да болмаган эм ол авылына кайтканында, яны тынышлык таппай, бир кесек заманды озгарды, онынъ янын саклап, яшавын аьдуьвлеген кыскааяккыды муталмады эм ога хат язды. Саният та явап берди. Ол да экинши хатын язды. Тагы да явап алды, кыскааяккы оьз колхозларында бухгалтердинъ орыны бар экенин билдиретаган эди. Бу Самвеллдинъ усталыгына келисли эм ол коьп ойланмай коьшти. Суьйтип оьмир яшавы ногай авылында тамырласты. Кавга заманда олар неге кавышпадылар? Ол затка да себеп бар эди...

Саният, он тогыз ясындагы кыз болып, ашыкяры Мураттынъ артыннан согыска кеткен эди. Сонда суьйгенин табаяк болды, тек кавга оларды растырмады. Мурат кавгадан сав-саламат болып келди, аман да Саният пан бас коспага асыкпады. Кайтарасына, озсин оннан эрек тутты. Белки, авыр, кыйынлы бес йылдынъ ишинде Саниятта кыз кылыклары калмай, туьрленгени ушинме, яде баска затлар бар эдиме?.. Не де болсын, яс кызга тартылмады. Коьп авырлык коурген Саният папирос та ишип уьйренген эди, иси мен байланыслы эркеклер турган ерлерден де ташанмады, авыл кызларындай коьзлерин тоьмен туьсирип юрмеди, йигерлиги айлак сезилди, бирер ерлерде, боьтен де, куванышларда, тойларда аракыдан да увьртлап алатаган эди. Элбетте, сондай кы-

лык ӧзиндикин ӗпей калмады, бӧтен де Мурат-тынъ атасы — анасы кыздынъ сондайлыгы ушин оны макул коьрмедилер, сонынъ ушин яс та авылдан шыкпаган баска яс кызды алды эм аьли де соны ман яшайды, бес бала да ӧстирди. Саният сол затка бек кайгырды: савлай кавгада ол ашыкярына алал болып, кызлыгын саклап, ога бас косаяк уьмити мен турды. наьсипке сенди... Ама кавга онынъ бактысын ӧзинше бурды... Сол шакта Самвеллден хат келди, яшавга кайтарды. Самвелл мен Саният-тынъ бактылары ӧмирге байландылар. Оларда ул бала тувды, Самвелл ога кавгада ӧлген досынынъ атын берди, сол шакта сондай «янъы» аьдет шыккан эди. Станислав деген ат. Ӗзге балалары болмады, а-уларында уьш ул ман бир кыз тувды. Суьйтип авылда Акоповлардынъ тукумлары ӧркенлесип кетти. А йиенлерин Самвелл мен Саният кеплестирип атадылар. Тунъышка Самвелл Арутюн деп атасынынъ атын берди, тек авылдаслар ога Арун деп койдылар, экиншиди Аскер деп Саният атады, ушиншиге Станислав Роберт деген атты ӧзи берди, кызалакка Саният ӧзи Роза деген атты тагып койды, бу атты не аьей, не атай беттинъ миллетлерине де аькетип болмай эди.

Суьйтип олар турдылар: куванышлары да болдылар, вак-туьекли эрис-суьрислери де шыктылар, савлайына караганда, келисли эм онъайлы яшадылар. Саният ашык юрекли, аьдемлерге алал кыскааяклы эди, соны ман биргесине куллыгына мукаятлыгы ман, ӗткен затын шалт ӗтуьви мен, керек ерде йигерлигин коьрсетип билуьви мен ӧзин авылшыларга суьйдирди. Самвелл болса, ӗткен затын асыкпай ӗтип, соьзге аваслыгы болмаган, тек ӧзи ыйнатлы аьдем эди. Колга алганын болдырмай токтамас, исин ярти йолда калдырганларды суьймес болып, сол затларга баласын да, йиенлерин де уьйретти. Ога карап, аьели де йыйнаклыкка, куллыкка артык эс берди. Пенсияга шыкпай ол совхозда бухгалтер болып иледи, шыкканында уьйде каьр шекти, заманнынъ коьбин бавшылыкка берди, кавгадан сонъгы авыр йылларда ол тувган авылына барганда, оннан бир — эки алма терек аькелген эди, сол заманда емис тереклер авылда айлак сийрек зат эдилер, неге десенъ авылшылар алдынгы йылларда налог тоьлемеек

уьшин оларды йок эткен эдилер. Аькелген терекле-ри тамырластылар, а емис берип баслаганда, Самвелл асыннан шыбык оьстирип, тоьгерегиндеги коньысыларына уьлестирди. Аьли тоьгеректеги аьр уьйде сол маштак тереклер оьсип, емис бередилер. Ол тереклерге авылдаслар ат та бергенлер: «Самвелл терек» деп койганлар. Тамам суьйтип авылда юзимге де ат берилди. Оны бас деп Самвеллдинъ кардашы тувган бетлериннен шыбык этип аькелген эди, Самвелл оны да оьстирип, коньысыларга да берди. Аьр каралдыда да соьле «Самвелл юзим» оьседи...

Сол куьнлерде Самвелл тереклер шешекей аттылар. Олардынъ туьси, куьреге тереклердинъ эрте аткан кызгылт-туьсин енъип, тоьгеректи агартты. Куьн де сол шешекей туьстинъ яркынлыгыннан ташангандай болып, йогар коьтерилип, бийикте саьвлелерин яйнатты. Кувнаклы ызыгыскан балшыбынлар авада уштылар. Самвелл ералма, ясылшалар эккен авлага уьйирилескен шаьвкелер, коьгершинлер тез-тез коньп басладылар. Тек карттынъ куллыгы артык бармады, уьйдеги затты эске алып, ол, бирден токталып, ойлы болады эм, казгырды ерге кадап, уьйге асыгады. Эсик алдында катлы колларын костюмынынъ этегине суьртип, кирз этиклерине ябыскан батпакты темир кыргышка кырып, юреги телезип уьйге киреди. Саният яткан пеште пишелер олтырганлар, ол тынысын тегаран алган пишесининъ юзине соравлы карам таслайды. Пишелер оны оьзлери мен бирге олтырмага шақырадылар. Ол олтырады, олардынъ хабарларын тынълагандай болса да, соьзлерин эситпейди. Баягы ойлар оны бийлейдилер: «Не болар экен мени мен, Санияттынъ бу дуныядан кешкенин кайтип шыдарман-ав. аьдемнинъ яшавы аьжел мен неге уьзилмеге керек?» — деген соравлар оны кыйнайдылар. Сол уьмитсиз соравларын сакламастан уьйге кирген кишкей йиенлери боьледилер. Ол оларды боьлмеден шыгараяк уьшин орыныннан турады. Уьйдинъ алдында оьскен юзим, тартылган теллерге яйылып, какырадай каралдыды япкан, ол бала ман сонынъ салкынына кирип, йиенин касына олтыртты эм соьз бен оьзин де, балады да юбанткысы келди.

— Робик-жан! Уьйкен болсанъ, ким болаяк-

сынъ?— деп ол баладынъ пазик юзине бармаклары ман тиеди.

— Влач болаякпан!— дейди Роберт «р»—ды ти-ли мен шыгаралмай эм Самвеллдинъ узун мыйык-ларына колун созып, тарткышлайды да.— Мен абай ман сени караякпан, авырганынъызды суыймеймен,— деп косады.

Карт завкланып, йиенининъ манълайыннан объеди:

— Альперим сага! Игит ясынъ!— дейди.

Бобтен де ол кыз йиени мен ойнамага суюеди. Ога деп ол арканнан шелиншек этип йийлек терекке ил-ген. Ол оны арымай-талмай сабатлеп тербетпеге бо-лады. Сав куын бойлап аттай егилип, йинлерине ол-тыртып та кыдыртады. Авлада куллык этсе де, оны озы мен бирге акетип, фуфайкасына олтыртады эм бала ман юбанышлы соыйлей берип, озы ислейди. Сонъгы йылларда онынъ да, картайган пишесининъ де коынъиллерин бала шырай кувандырып турды...

Санияттынъ тукумыннан энъ уйкен болып са-налган сексен ясындагы Мариям деген куртка ар кеше сайын Самвеллаларга конмага келди. Конъы-сылар, таныс пишелер де бир-бирлерин авыстырып, кезуув-кезуув мен келип турдылар. А Санияттынъ таныс болган адемлери аз тувыллар, кимге даври тапты, кимге укол этти, бобтен де, пишелерге коып яхшылыгын тийгистти, оларга бала табаякларында эбия болып юрди. Сонынъ ушин коыплер, онынъ кый-налып ятканын билгенлеринде, келип йоклавды озы-лерининъ борышлары деп санадылар.

— Языктынъ яны кыйналады! Бир де болмаса, коызлерин ашып, келгенди таныйтаган болса, не ке-рек эди!— дейди йыламсыраган давазы ман Мари-ям, олтырмага келгенлерге созын каратып, эм со-ны ман авырганнынъ аты ман келгенлерине разы-лык та билдиреди.

Озы юзин коллары ман сыйпап, сонъ акырын ту-рып, авырганнынъ басы астындагы улпа ястыклар-ды тузетеди эм баягы янтайып, келгенлей унде-мей олтырмасынлар деп, хабар курар эди. Хабарлар маразлыдынъ яшавы ман байланыслы болып шыга-дылар. Суыйтип болган затларды эске туьсиредилер, окында сылкылдап йылап та аладылар, хабар куыл-кили болса, акыртын куылеп те йибередилер.

Саниятты больницадан аькелгенли уьш куьн озганда, балалай бирге оьскен Минат атлы эсли пише келди. Ясы эсейген болса да, пише яс кеншеклердей кийинген эди. Уьстиндеги йылтыравык ясыл трикотин шыбасы шилтер капрон уйыгы эм бийик оькшели кызыл баьпишлери олтырганлардынъ карамларын оьзлерине тартпай болмадылар. Бас деп пишелер оны танымадылар, неге десенъ ол конъысы авылга туьсип, коьп балалы пише болып яшайтаганы коьп йыллар оздылар, оьзи де тоьркин беттен ювыклары йок болып, авылга сийрек келеди. Санияттынъ аьлин ол янъы билген эм эситкенлей асыккан.

— Саният, аьруввим, алалым, наьзигим! Не болды сага, кыймасым!— деп ол эсиктен сылкылдап кирди, аьлсиз пишеге энъкейип, колларын оьбип, манълайын, юзин сыйпап, босанып йылады.

Олтырганлар, испайланып кийинген пишеге кызыксынувлы карамларын таслап, бетин тешкерселер, Минат экен. Таныдылар. Ол да турып, аьр бирисин кезуьвлеп кушаклады, колын алды, савлыкларын сорады.

Коьтересиннен бек те таныганына Мариям суййинди:

— Минат келер деп ким ойланган?!— деди ол, пишеге колын оьптирип.

— Баска авылда турганнынъ кыйынлыгы сол. Тоьркининъде не болып, не калатаганын билмейсинъ,— деди пише, Мариямнынъ касына олтырып.

— Аьше, Саният акында кимнен эситтинъ?— деп сорады Мариям, баягыша суййинишли ога карап.

— Ах, эситпегениме кайгыраман, шавып та етерем... Туьнегуьн сизинъ совхоздынъ куллыкшыларын туькеннинъ касында коьрген эдим. Саниятты сорастырдым, кыйналып ятады деп айтканларында, эне «дир» дей кеттим,— деп Минат колын коькирегине салды.— Кайтип ол оьзи болды деп ойлайман?! Ондай уйкен кайгы барма мага? Алал кыймасымды коьрмеге керек мага деп артыма-алдыма карамай, йоьнедим...

— Калай яныплысынъ, яным! Алла юзинъди сыйласын!— деди Мариям, разылыгын билдирип.

— Саниятты коьрмеге — ол меним ахырет боры-

шым. Келмей калсам, юрегиме тыныш кайдан табылсын... Кавгадан сонъгы йылларда мен аягымды сындырган эдим эм эгер кыймасымнынъ алаллыгы болмаган болса, мен аксак болып калаяк эдим. А сакат пише кимге керекти? Саният, язык, мени эмледи, озининъ эки коззининъ бирисин карагандай, мени карады, аяк устине салды. Кеше-куьндиз касымда турды, языгым!— деп Минат тагы да козясланды, сонъ козлерин суьртип, ятып турган Саниятка аялы карады.

Саният алдынгынша кыймылдамаганлай ятады, бираз ашылган козлери табанга каратылып, катып калганлар, эси келеегине де бир сеним коьринмейди.

Пишелердинъ арасында олтырган конъысы бир яс кыскааяклы да козясларын суьртип, сылкылдап алды:

— Бизим Саниятка авылдынъ ясы да, карты да муьсиревли. Кимге тек демев болмады, язык?! Омьри узак болгыр! Онсыз эне бизим куьнимиз де не болар?— деди.

— Яны кыйналады,— деди ойлы болып Мариям, эште, пишелердинъ баслаган соьзлерин, йылавларын яратпай.

— Белки, аьпендиди шакыртпага керек болса ша?— деп Минат олтырганларга сенимсиз карады, неге десенъ ол Санияттынъ динге ымтылысы болмаганын ийги билетаган эди.

— Аьпендиди дейсинъме?— деп Мариям ойлы болып Минатка карады, ол да Санияттынъ дин мен келиспей яшаганын билетаган эди, кенем де озийнанатаган аьдем болган сонъ, конак пишединъ айтканына суьйинди.— Бурынгыда аьпендилер шынты эмшилер болганлар, соьлеги врачлардай болып юргенлер. Эне Ажбекир аьпенди акында, онынъ билимшилиги акында туьрли хабарлар соьлеге дейим де юредилер. Соьле де эмлеп болмаган маразларды ол эмлеп билген. Эне проказадынъ озиннен аьдемди аьруьв эткен дейдилер...

— Йок, мен аьпенди дегеним онынъ уьшин тувыл,— деп боьлди оны Минат.— Кыйналган янга аьпенди дем берер деген ой ман айтаман. Белки, уьскирип алар?— деди ол соравлы даваз бан.

— Язык Санияттынъ сыйынган заты йок, ога уьс-

кирген етерме экен?— деп шекленуьвин билдирди баягы йылайтаган конъысы кыскааяклы.

Тек Мариям-аьей сол созди эситпегендей:

— Калай акыллысынъ, Минат! Неге мен биринши болып аьпенди акында ойламадым? Ойлап та ойлаган боларман, тек бас дув саскын болып туралды да сосындай уйкен кайгыдан... Языктынъ атасы да, анасы да мусылманлар болганлар, аьпенди де онынъ бир затына жарар деп ойлайман,— деп куртка Минаттынъ соьзин макул коьретаганын коьрсетти.

— Эне Самвелл сол затка калай карар экен, ол каьфир де?— деп сорады баягы конъысы кыскааяклы кайтип болар экен дегендей этип.

— Каьфир болса да, ыйнанганлардынъ арасында ондай киевди таппасынъ. Мен оны ман озим соьйлейим,— деп карт Мариям орындыктан туруп, басындагы йийрен туьсли явлыгын туьзетип, эсикке келди эм:

— Самвелл, яным, бир такыйкага мунда келеш,— деп ол бакырды, сол шакта касындагы пеште янтайып турган уй иесине.

— Келеятырман,— деген Самвеллдинъ кырылган давазы эситилди.

Мариям кайтып, орынга минип, аркасына ястык салып, олтырды. Тез арадан эсикте ийинлерине костюм илген Самвелл коьринди. Ол, олтырганларга йылы карап, сорап коьзлерин курткада токтатты:

— Не болды, Мариям-жан?— деп сорады.

— Самвелл, яным, озинъ коьресинъ Саният языктынъ калай кыйналатаганын. Эгер аьпендиди шақырсак, калай коьресинъ, белки, янына тыныш таптырар?

— Билмеймен,— деп Самвеллдинъ сейри калды.— Тек ол ыйнанмагантта.

— Келсинтага, Самвелл, яным, э?— деди коьтере де ялынышлы давазы ман куртка.

— Билмеймен, оннан не пайда болаягын?.. Сиз тилейтаган болсанъыз... тек не пайда?— деп саьспеклеп шыкты уй иеси. Самвелл шыккан эсик бетке кыскааяклылар тынып карап турдылар. Минат шыдалмай уьнсизликти бузды:

— Ногайша калай аьруьв соьйлейди,— деди.

— Ол озининъ тилин де мутпаган!— деди йоьппеп Мариям.— Уллары кыз алатаганда кардаш-ка-

вымлары уыйлисип келген эдилер. Олардынъ сой-легенлерине сейирим калып турды. Бир соьзлерин анъламайман. Мен ногай тил мен, орыс тилден баска тил йок деп туратаган эдим. А оларды тынълаганда, ойларымнынъ маьнесине шыгалмай турдым. Кайтип те аруув соьйлеселер де, бир зат анъламайсынъ.

— Аьпендиге барарма экен ол?— деп сорады коньысы кыскаяклы, олардынъ сукланувларын боьлип.

Самвелл пишелерден айлак ойлы болып шыкты. Каралдыда ол кербиш корага таянып, озь озьине сораулар берди: «Ондай аьжейипли ой кайдан келди олардынъ басларына? Аьпенди?! Ыйнанмаган аьдеме аьпенди керегетаганым?! Янлары авырыйтаганга усайды, сонынъ ушин маразлыдынъ аьлин кайтип енъиллетееклерин билмей, айта боларлар. Эх, сени озь эсине келип бир соьз болса да, айтса не керек эди...— деп аьпендиди шақырмага тилеген пишелердинъ акында туьрлише ойлап,— барып келсем, билмеймен? Пишелердинъ хаьтерлерин калдырмага ярамайды. Олар да ийгилик сагынып айтадылар. Барайым, аьше, бармак пан коьрсетип, мени шуьшли этпесинлер»— деп Самвелл, пишелердинъ сейирли тилеклерин этпеге токтасып, каралдысыннан шыкты.

Алим аьпендидинъ айырым дин билими болмаган. Ол коьп йыллар Самвелл мен бирге совхозда иследи, учетчик те, объездчик те болып юрди, а пенсияга шыкканлай картлар ман оьмираллаларга, неке кыювларга юрип, озьин диншиликке алал этип коьрсетпеге шалысты. Сынъар этип билгени — ол бала заманда куранды окып билгени. Оьзге окымыслы карт болмаган себепли авылдынъ бир-эки карты оны аьпенди этип атады. Элбетте, онынъ аллага ыйнана таганына коьплер ыйнанмай юрдилер, неге десенъ совхозда сол каьдер куллык этип турганында, ол куран окып билуьвин биревге де эситтирмеген. Аьдемерге де не муьшкил!? Ким де болсын. Бир кесеклер аьдет пен оьлисин коьмгиси келеди, баскалар картларын разы этеек ушин неке кыйдырадылар, сонынъ ушин оларга Алимме, Салимме баскасы йок, тек аьпенди деген аты болсын. Сол затларды ойлаган Самвелл аьпендиге йолланган ниети уьстинде куьлемсиреп алды, кайтаяк та болды, ама уьйге етип кутылганын коьрди де, ишиннен шекленип турганын

койдырып, каралдыга адымлады. Ногай аьдет пен эсикти какпады, туврадан кирди, тек аят уйде тамагын кырып сес берди. Пештинъ эсиги кынъырайып ашылып, Алимнинъ пишесининъ басы коьринди. Ол Самвеллди коьрип, сейири калып, аланълап алдына шыкты:

— Кел, Самвелл, кел, уйге кир, конак бол!— деп коьнъилли давазы ман оны шақырып уйге киргистти.

Уйдинъ ортасында тоьселген намазлыктынъ касында шатта олтырып, Алим, колына кумган алып, аьбдес салып туры эди.

— Соьле-аьле кешки намазын этип кутылсын, а сен олтыр,— деп пише Самвеллге шат йылыстырды.

— Шыгып турсам ша, каралдыда саклайым,— деди йигерсизленип Самвелл.

— Йок, йок, олтыр. Ол сол саьатлей кутылатаган. Сен мени тынълаш. Юреги алал аьдем аска келетаган, эне мен боьрегимди этип кутылаятырман,— деди пише байы тизине шоьнъкип, намаз кылатаганына эс те этпей.

— Йок, йок. Ас ишпеге заманым коьтере йок. Аьпендиди каралдыда саклайым. Соьйлеп састырармыз биз оны.— деп Самвелл шыкты.

— Састырмайсынъ,— деп аьпендидинъ пишеси де онынъ артыннан шыкты.

Юлдызлар янган каранъы коьк куьмпези ерге тоьменленгендей болып коьринеди. Каралдыды тынык бийлеген, шегерткилердинъ сызгырыклы сеслери кулакка шалынадылар. Самвелл терезе туьпте турган узун олтыргыштынъ бир шетине олтырды, баска шетине аьпендидинъ пишеси орынласты.

— Самвелл, Саният кыйналып ятады деген хабарды эситемен. Соьле калайды?

— Суьйтип турады. Эсине келмейди.

— Язык!— деп кыскааяклы оькинишли аяды.— Тоьх сени! Калай да аьруьв яшады. Аьше, сендей тебентели эркек пен наьсипли де яшамай, кайтип яшак эди?— деп ол Самвеллди мактап та алды.

— Эне кыйналады, сонынъ уьшин Алимди шақырмага керек деген ойга келдик,— деп Самвелл, куьрсинип, келгенининъ маьнесин анълатты.

— Ондай ойга ким келди? Сенме?— деп «пырх» этип пише куьлди.

— Йок, мен тувыл, «э-э» деп те айтпадым. Аьпендиди шакырмага керек деп Мариям айтты.

— Эге, Мариям болса, ярайды! Тек бос затларды соьйлейдилер алжыган курткалар. Меним мырзам не зат биледи экентага?! Аьруьв врач излегенинъ колай!— деп пише байынынъ диншилик аьрекетин яманламага асыкты.

Оьмирм окутувшы болып ислеген кыскаяклы байынынъ аьпендилигине карсы туратаганын Самвелл билетаган эди.

— Врачлар бир зат та эталмаяклар. Не аьлемет врачынъ да этип болмаяк...— деди Самвелл.

— А ол не зат этеек экен? Тек туьнегуьнде аракы ишип, атеист болып юрген бирев — буьгуьн аьпенди! Куьлки тувылым? Сол зат уьшин мен оны ман неше кере урсыстым! Пайдасыз. Ал, аьше, картайганда, ондай зат уьшин айырылысаяк тувылсынъ да? Балаларымыздынъ балалары бар. Болмаганда, мен ога барган еринънен не акша, не шиберек аькелеек тувылсынъ деген шартты салдым. Айхай сени, мен айткан бола койса, авылдаслардынъ тилеги мен оны аьпенди этип, Советте де беркиттилер, оькимет кыьын акын да тоьлейди. Караш, эне куьлки тувылма? Сен оьзинъ де билесинъ онынъ кайдай экенлигин, неше йыллар бирге куллык эттинъиз де.

— Фаризат,— деп Самвелл кыскаяклыдынъ атын айтты.— Аьше мене оьзинъ ойланып кара, келисли аьдем йок. А аьдемлер аьдет тутпага шалысадылар. Соьз уьшин, аьдемди, ийтти коьмгендей этип, коьмеге ярамайды да, янъы аьдет шыгарылган йок, атабабаларыннан еткен затты этедилер. «Оьлиди сыйлаган, тирисин де сыйлап биледи»,— деп ногайда босына айтылмайды.

— Айтувынъ бек тувра. Ол затка меним айтатан затым йок. Тек мен оьзимдикин анълаялмайман. Оьмири аракы ишип, авызыннан ак та, коьк те шыгып турган. а соьле онадай комедияды неге этеди? Шейх болган, намаз кылады. Куран ман ятады, куран ман турады. Ол да не аьйлежиликти?!

— Тыс!— деп басамакта коьринген Алимнинъ давазы пишединъ соьзин боьлди.— Сенинъ не ишинъ бар ды, шиберек бас!— деп ол, олтыргышка ювыклап, Самвеллге колын созды.

Саламластылар. Самвелл не зат уьшин келгенин

айтты. Эм экевлери бирге кеттилер. Аьпенди маразлыдынъ бас бетинде олтырып, бир затлар оқыды, уьскирди. Колын ыслап кан тамырынынъ согылувын тынълады:

— Яны бек кыйналады. Туьз дуньяга йоллана-яктан алдын биревди коьргиси келеди, сонынъ уьшин тыныш таппайтаганы. Эште, ювыклардан бирев аманласпага келген йок болар, биревди коьрмеге заьр болады,— деп Алим, сийрек сакалын сыйпай берип, олтырганларга сораवлы карады.

Мариям уьйдинъ иесине сейирли карады:

— Самвелл, ян, Саниятты коьрмеге савлай кардаш-кавым келди, дия?— деп сорады.

Самвелл басын ийди.

— Савлай авыл да келди,— деди конъысы кыскааяклылардынъ бириси...

Сол зат болганнан сонъ тагы да авыр уьш куьн кетти. Кеншек алдынгынша кантамырына глюкоза киргистип, ийне коьмпип сувлы мамык пан эринин сувлап, этин суьртип турды. Тагы да коьрмеген аьдемлер де келдилер, ювыклар йоклавларын токтатпадылар. Сыгылып яткан кыскааяклысына кайгырганнан, тынышлык таппай Самвелл де кирип-шыгып юреди, отпуск алган уллары да маразлыдынъ касында айландылар, баьрисин де тек бир ой бийлеген — хаьтерсиз аьжелдинъ келуьвин, уьй кыскааяклысынынъ оьлуьвин кайтип шыдарлар? Тек кишкей йиенлер Роза ман Роберт бир кайгысыз каралдыда шаптылар эм тоьгереклеринде болатаган затларды коьтере анъламадылар. Эгер балалар бек шувылдасалар, оларга аьелерининъ авырытатанын айтып, тындырадылар, олар шырайларын уьйкенлердикиндей этип куьнъиртлендиредилер, тек сол зат узакка тартылмайды, айтылганды муткан балалар баягы шар буздырып ойнавларын бардырадылар. Школада окыйтаган Арутюн мен Аьскер болса, уьйдеги аьлди биледилер, сонынъ уьшин олар дерислерин тез-тез этип, уьйден сыпырылып кетпеге асыгадылар, уьйге тек конмага келедилер, аьелери яткан пешке кирмеге батпайдылар. Самвелл де, Станислав да, кеншек те басларыннан кайдай уьйкен кыйынлыкты озгармага керекли болагын билселер де, сол зат акында тиллерининъ ушы ман соьйлемедилер, алдыда боаяк затты эртерек эске алып оьзлерин та-

гы да бек кыйнамаска шалыстылар. Аьжел дегенинъ биревден де сорамайды, сайсы, ол каты адымлап уйге кирген эди. Баьриси де сол затты анълап, юреклерин катырып саклап турдылар...

А табиятта болса, язлыктынъ яйнаган шагы эди. Узак, шуваклы куьнлер турдылар. Таза, коькшил ава карттынъ да, ястынъ да коьнъиллерин коьтерип, кайдан билейим, бир уйкен куваныш келтиреектей шырайларын ашып, язлыктынъ яс сезимлерин янларына салды. Коьктинъ бийигинде караторгайлар шырылдадылар, а сонъгы куьнлерде ак коькирекли карлыгашлар ушып, язлыктынъ шаркын толысынша коьрсеттилер. Самвелл ералмады эгип болган сонъ, наьртуьк пен ногыт олтыртты. Окында ярдамласпага улы да келди, тек ол коьп туралмады, карамын уйь беттен уьзбей иследи.

— Барып карайыма?— дейди ол бираз ярдамласкан сонъ.

— Бар, ясым, бар,— деп Самвелл улын йибереди, ястынъ юреги, оьзиндикиндей болып, тынышлык таппавын коьрип.

Тек яс уйде де тынышлык таппайды, бир кирип, бир шыгады, болмаганда, машинасын юргистип, бир якларга айланып келеди...

Алим аьпендидинъ келуьвиннен пайда болмаса да, онынъ айткан соьзлери Самвеллдинъ юрегинде шек калдырдылар. «Ювыклардан бирев аманласпага келмеген»,— деген онынъ соьзлери Самвеллдинъ тилининъ ушыннан кетпедилер. Ондай затка ьйнанув куьлкиди тувдырмага болаяк деп ойласанъ да, а мене сол соьзлер оны навасызландырмай болмадылар. Аьпенди кеткенли, Самвелл баьри ювыкларды, танысларды эсине алып шыкты. Ювык аьдемлерден келмей калган болып бирев де шыкпады, ювыклар тувыл да, аьли Станиславтынъ йолдаслары куьплесип келип, маразлыды коьрип кеттилер. Эм сол заманда «тык» деп онынъ эсине Мураттынъ келбети келди эм сол заттан кайгадер босанаяк болса да, босалмады. Саниятты коьрмеге тек бир Мурат келгени йок эди, а Самвелл оны оьмир яшавы куьнлеп турган эди. Оннан эрек юрмеге шалыскан, ишиннен суьйгени йок. Белки, киевге шыгаяктан алдын Саният оны суьйгени эм, Мурат унаган болса, Саният пан яшаяк эди деген ойлар оны кемирдиме, яде бол-

са Мурат Саниятты мисетке санамай баскады алганы намысын кемшиттима, не де болсын, Самвелл Муратты аяли яс заманынан алып суьйгени йок эм аралары йылынсын деп те бир де ойланмаган.

Мурат болса, бес ул асыраган, доьртеви казан боьлисип шыгып, авыл шетинде уьйлер салып яшайдылар, кенжепайы ата юртта калган, ол да — балалы. Оьркенин кенъ таслаган Мураттынъ аьели, тукымы авыл арасында колайлы деп саналган. Оьзи аяли картайган болса да, аьскердеги сынлылыгын йоймаган, мыйыкларынынъ муртларын йогары коьтерип, коькирегин шыгарып юрген. Пенсияга кетпей турып, ол складта басшы болып ислеген, аьелине керегин артыгы ман еткерген, аьдемлер оны тапкыр эркек деп санаганлар, кавгада Мурат йигитлиги уьшин сый казанган, согыстан ол омыравы медальерге, орденлерге толып кайткан, аьр байрамда ол сый белгилерине тагынып шыгып, халкка оьктемсип коьринген. Саният онынъ уьшин кавгага кеткенин тенъ яслар билгенлер эм ол затка артык эс этпегенлер, неге десенъ Мурат ярасык эркек эди. Ол Саниятты алмай, яс кызды алганына да сейир этпедилер, неге десенъ ондай яркылдак, ондай сыпатлы аьдемге сондай затты келисли деп санадылар. Элбетте, Саниятты алмаганы уьшин бетлегенлер де табылдылар, тек сол затты тез муттылар эм аяли Мураттынъ кыйшыклыгы, терислиги бар деп айткан аьдемди табув кыйын эди. Кенем де Самвелл оны суьймейтаган эди...

Бир кере болган зат Самвеллдинъ эсинде коьпке дери сакланды. Ол зат кавгадан сонъгы йылларда болды, Саният Станиславты да тапкан эди. Сав куьн ямгыр явды. кеше де токтамады. Самвелл мен пише си ятаякка аьзирленип туры эдилер, сол заманда тыста шаптырылган аттынъ шыпылдав сеси эситилди, арасы коьп кетпей, эсик каты согылды. Самвелл барып ашты. Басамакта яланъбас, сувланган гимнастеркада тегаран тыныс алып Мурат туры эди. Самвелл онынъ уьйине келгенине аьжейипсинмей де калмай, оны уьйге киргистти. Мурат киргенлей, Саниятка атылды:

— Саният, уьйдегидинъ аягы авыр эди, эндигиси бир бек кыйналады, кимге бараягымды билмеймен!? Оьзинъ билесинъ, эркек аьдемнен кайдай пайда ога? Сага тилеп келгемен, карындас! — деп ялбарды ол.

Саният оьзин коьп тилетпеди, сол саьатлей уьндемей, йыйыстырынып баслады. Уьстине шинелин кийип, кишкей шемиданын алып, Мураттынъ артыннан шыкты. Самвелл ашык эсиктен артларыннан карады. Ямгыр шылкытып куя бередиди. Мурат атын аькеллип, Саниятка минмеге ярдамласты, уьйлери авылдынъ баска шетинде болса да, оьзи акырын яав бараяк болды.

— Сен ша?!..— деп сорады Саният.

— Мен яав барырман,— деди Мурат.

— Басты авыртпай, артымга олтыр! Орын экевимизге де бар!— деп давазын коьтерип айтты Саният.

Мурат йигерленмей, этиклери мен шалп-шулл эттирип, бара берди.

— Олтыр деймен де сага!— деп буйырык бергендей болды кыскаяклы.

Эм Мурат атка тынълавлы минди.

Самвелл, турган ериннен таймаганлай, олар каранъада йогалганша карап турды. Бу зат онынъ шыкыйына бек тийди. Мурат онынъ пишесининъ аркасына коллары ман тиеди экен, белки, кевдесиннен де ыслап ала болар деген ойлары коьринислерге айланып, оны шувылдырдай кызарттылар, куьнлев сезимге едиллип, пишеси кайткышай, орын таппай турды. Артка ол атта ялгыз олтырып кайтканын коьрип, бир аз тынышланды. Саният уьстиннен ямгырга шылкыган шинелин шешип, сувланган шашларын туьзетип, пешке киргенде, Самвеллдинъ шешинмей олтыргышта олтырып турганын коьрди де, сейир этип:

— Сен неге ятпайсынъ?— деп сорады.

Самвелл уьндемедиди. Кыскаяклы энъкейип, эркектинъ коьзлериндеги айыплыкты коьрип, авызын аясы ман япса да, куьлкисин токтаталмады.

— Кужырлы экенсинъ! Бизим экевимизде Стасик бар, онынъ да экинши улы тувды,— деди ол, баягы куьлкисин тыялмай.

— Атка бирге неге олтырасыз?— деп ишиндегин билдирмеске шалысып, сорады ол эм сорады балачыкындай болып кеткенине оьзи уялды.

— Ямгыр да. Анадай батпаклы орамлар ман ол уьйине эртеникте де етек тувыл эди,— деп ол, байынынъ касына барып, оны яныплы кушаклады.

— Мазаллы эркек, яав барган болса да, бир зат та болмас эди,— деп Самвелл, пишесининъ аявлы

айланувыннан куьнлев ашувы кайтып, колы ман онынъ бетин сыйпады.

Биразлай пишеси:

— Несин ясырасынъ, суьйген эдим мен оны. яшавымды бермеге де кызганмаяк эдим. Эндигиси, Самвелл, яным, муткаман, ол зат кайтпаска кеткен,— деди оькинишли давазы ман.

Тек Самвелл пишесининъ коьзлеринде мунъшылыктынъ куьлеткисин коьре калды эм кыскааяклысыннынъ сезими сонъына дейим кетпеген деп шекленди. Ол сол шекленуьвден коьпке дейим босалмай юрди.

Бир кере тойда болган затты да эскерди ол. Сол ийгиликте ойнамага деп ортага айланып Мурат шыккан эди, сол заманда Самвелл касында турган пишесининъ эркекке ялынлы карамын таславын коьрип калды. Ол аз болса, Мурат ойынга кимди шақыраятын билмей турганында, Саният шыгып та туры. Бу зат Самвеллди куьнлевден куьйдирип, турган еринде йок болмага аьзир этти.

— Самвелл, караш! Суьйген пишенъди акаштыраятырсынъ Муратка!— деп кол сокканлардынъ биреви бакырып, ярага туз куйгандай болды.

Самвелл бир заты ман да куйындай айланган сезимлерин билдирмеди эм пишесине де оьпкелегенин айтпады.

Суьйтип Самвелл яшады: бир эске алып, бир мутып Муратты.

Картайганда, коьтере муткандай болды: аьелкуванышлары, улынынъ уьйленгени, йиенлерининъ тувганы не затты да муттырарлар.

Ах, тагы ол, аьпенди келип кеткенли, тынышсызлы ойга коьмилген. «Ювыклардан бирев аманласпага келмеген».— деген соьзлер оны кыйнадылар, сол бирев ювык дегени Мурат болып шыкпагай эди деп, лнын йийди. Баска яктан «ювык» деген соьз Муратка неге кулланылмага керек, неге сондай зат меним басыма да келмеге керек деп, ол оьзи-оьзине де ашувланады. Аьпенди айткан соьзлер онынъ янын тамам кыйнап, мутылынып баслаганда, Саният эси келмей ятувынынъ етинши куьнинде бирев де сакламастан каралдыга Мурат кирип келди. Сол куьн Самвелл эртениктен алып маразлыдынъ касында, онынъ кевдесининъ азып, баладыкындай кишкей болувына,

бир зат пан да ярдам этип болмавына кыйналып, олтырган эди. Авыр ойларын куваяк болып, ол авлага кирип те бираз тууртенъледи, янына ятак таппай, артына кайтаетканда, колында козы таягы болган сынлы карттынъ авызды ашып каралдыга киргенине рас болды. Мураттынъ басында фетр шляпа, уьстинде шуга костюм, йылтыравык коьк коьйлек бар эди, ыстанынынъ балаклары хром этиклерине киргистилгенлер.

— Салам аьлейкум. Самвелл!— деп карт уьйдинъ иесининъ касына барып, колын созды.

— Аьлейкум салам!— деп Самвелл саклавлы карамын таслады.

— Саният заваллы кыйын аьлде дейдилер де,— деп Мурат иеги мен уьй бетке коьрсетти.

— Аьше,— деп Самвелл, уьй бетке коьрсетип, онда кирмеге болаегын анълатты.

Олар уьндемей уьйге кирдилер. Олтырган пишелер, кирген эр кисилерди коьрип, оларга орын бердилер. Мурат олтырып, оьз карамын Санияттынъ агарган аьлсиз юзинде коьп тургыстпай Самвеллге бурылып:

— Сосуйтип ятатаганлы коьп болам?— деп сорады.

— Операциядан сонъ бир юма кетти. Операция бираз колай этер деп ойланган эдик. Кайтарасына коьтере колайсыз болды... Операцияга дейим де бир ай ятты.

— Карыны авырган деп эситтим...

— Аьше.

— Энтте, врачлардынъ колларыннан баьри затта келмейди,— деп ол баягында карамын Санияттынъ юзинде коьп тургыстпай алды эм:— Эсине келмейим,— деп сорады.

— Иок. Авызыннан бир соьз шыкпады, биревди таныгандай болып коьзин де ашпады.

— Язык кыскааяклыдынъ басына сол каьдер кыйналув туьскени бек оькинишли. Эркек болса, анъламага болааяк эди,— деп Мурат маразлыга аянышлы карады.

Самвелл уьндемей басын ийди.

Собйлемеге соьз табылмай, бир кесек заман уьнсиз олтырдылар.

— Аттат сени, аьруьв болаегына бир сеним де

йокпа, аьше?— деп, ак юректен сорап, Мурат тыныклыкты бузды.

Самвелл уьндемеди, эринлерин тагы да бек этип кымды.

Мурат турды, авырганнынъ касына барып, Санияттынъ кардай ак колын алып, эринлерине тийгистип оьпти.

Самвелл ондай затты Мураттан сакламаган эди эм коьзлерининъ ясланып кеткенин оьзи билмей калды.

— Кешир, Саният,— деп акыртын йыбырдадылар Мураттынъ эринлери эм онынъ да тыртыклы коьнъыр туьсли бетиннен коьнесувдай тамшы тыгырып кетти.

Уьйдинъ басамагында Мурат, Самвеллдинъ ийинне колын салып, уьйде айткандай акыртын эринлери мен йыбырдады:

— Кешир мени,— деди.

— Не зат уьшин?— деп аьжейипсинди Самвелл.

— Эрте келмегеним уьшин... Йигерим батпай турдым, а эндиги енъил болдым.

Олар, уьндемей, юзим бутаклар ман тегис ябылган какырадынъ астына кирип, олтыргышка олтырдылар.

— Яшав, яшав,— деди куьрсинип Мурат.

— Аьше, яшав.— деп кыскасыннан кайтарды Самвелл эм аясынынъ тыс бети мен манълайындагы терин суьртти.

— Баьримиз де оьлеекпиз,— деп Мурат таягы ман ерде тоьгерек сызыкты сызды.

— Аьше, оьлеекпиз,— деди Самвелл де.

— А яслар яшаяклар...

— Яшаяклар,— деп кайтарды Самвелл.

Тагы соьз айтпаганлай олтырдылар.

— Оьзинъди кара, берк бол, Самвелл,— деди моргылт коьзлерин Самвеллге йылы каратып Мурат кетятырганда.

Сол йылы карамнан Самвеллдинъ янына да тыныш болды, ол да йылы куьлемсиреви мен яваплады алдынгы куьндесине.

Самвелл турагалып, коллары ман авызга таянып, кетип бараяткан карттынъ туьз битимине, тебентели баскан адымларына ойлы карап турды...

Сол кеше Самвелл, пишесининъ яткан орындыгынынъ касыннан таймай, олтырып шыкты. Касындагы орындыкта бас бетине улпа ястыклар салып, Мариям да уйкамайтаган эди. Куртка Самвеллдинъ янтаймаганына кайгырып, тез-тез басын коьтерип:

— Самвелл, яным, бартага бираз янтай, неге озинъди кыйнайсынъ?!— деп эркекти аяп турды.

Самвелл болса олтырады, саклайды пишеси сонъгы союзин айтар деп. Белки, Санияттынъ эртеникке дейим ян бермей сав калаягына сенмеди, не де болсын, касыннан таймады. Каныгыслы кирген бир ой да онынъ басыннан шыкпады. Бу ой — суьйикли пишесин кайтип коьмееги акында эди. Сол ойды соьндирмеге неше кере шалысса да, болмады. Коьз алдына туурли-туурли аьдемлердинъ коьмуьвлери келдилер. Сол коьмуьвлерде озининъ де болувы, оларда аяларын алдына тутып, дува эткени, озьи бирдин союзин айтып билмесе де, баскаларга карап аьдет тутканы коьзлерине коьринди. «Яназысына баягы Алимди шақырмай болмас»,— деген ойга келгени де бир болды, акылына тагы да бир авыр сорав йылысып кирди: «Аруьв, Саният мусылманлардан тувган, ога яназы келиспеге де болады, а мага ша, мени кайтип коьмееклер экен? Мен христианлардан тувгаман да? Эрмелилердинъ коьмуьви анда, Арменияда келиседи, а мунда, авылда ким оны биледи? А мен Сонидинъ касында яткым келеди». Озьин кайтип коьмееклери акында ойлар оны айлак кыйнадылар. Пеште тынык эди, электрошырак куьнъирт болып янады. Ойларын баягынша, янтай дегенди айтып, Мариям боьледди.

«Калай коьмеегин Станислав ойласын, ога яшамага, онынъ намысы»,— деген ойда токталды ол сонъында.

Суьйткени де бир болды, ол Санияттынъ бордай ап-ашык бетинде туурленисти сезип, карамын оьткирлендирди. Пешти аьлемет тыныклык бийлеп алды. Самвелл озининъ мыйындагы кан тамырынынъ согылувын эситкендей болды. Эм ол тынышсызланып пишесине энъкейди, онынъ колын озь колына алып, эринлерине тийгистти. Эм ол коьпке дери, тастай каткан аьлде болып, суьйикли пишесининъ колынан эринлерин айырмай турды.

1984 йыл.

НАКОНЕЦ-ТО

*Муна хабарды язбага ой
берген Магомед Кожасөке
багысланады.*

Мен Давлеткерей мен аьли де таныспай турып, бу хабардынъ узын басы бар эди...

Онынъ карары элли ясындагы кисидикиндей коьринсе де, ога алпыс ястынъ баьрисин де бермеге бо- лаяк эди. Соны ашыклап айтайык. Кызылшырай бе- ти тыртыксыз эди, басы таза кетерилген себепли ша- шынынъ агарганы ман агармаганын анълап болмай- ды. Бу затлардынъ баьрисин де оны яссымал коьрсе- теди, тек буькирейгени эм колларындагы тыртыклар онынъ эслилигине шаат боладылар. Мен оны ман алыс караногай авылда, командировкада болганым- да таныстым.

Сосы яklarга, шоьлге, келип турганым биринши кере тувыл. Бу йол мунда, мен билип, алдын бир де явмаган калын кар явды. Куьртиклер бийикленип, бир метрден де арттылар, а кар болса ява берди. Йол тазалавшылар карды суьрдируувдинъ эбин тап- падылар, солтта машина ман йолга шыкпага кавыф- лы эди. Мен кайтип те болсын племзаводка етип, тоьл алув акында макала ушин керек затларды йыймага токтаскан эдим. Сонынъ ушин де район газетасында ислейтаган коьптен бербетиндеги эки йолдасым, табиаттынъ тынысканына да карамай, ме- ни ат егилген шана ман аькетеек болдылар.

Эртеникте коьктинъ бираз ашылганын саклап турдык та, сонъ коьлигимизге олтырып йоьнедик. Шыкканымыз да коьп болмай, коьк куьнъиртленип, ел коьтерилип, боран эсип, баягы алабуркасын бас- ланды. Шанамыз йолсыз шоьлде айланып адасты, энъ де аьлемети, госплемзаводтынъ оьзиннен коьп- леген шақырымларга озып кетип. коьтере де ойымыз- да болмаган авылга туьстик. Кошардан трактор ман кайтаяткан аьдемлер эслемеген болсалар, калган эдик боранлы шоьлде.

Тележкадынъ уьстиндеги кисилер, бизим адаска- нымызды сол саьатлей анълап, бакырыклап, кол булгадылар, артларынан бармага керегимизди туь- синдирдилер. Шанамыз трактордынъ артына тагы- лып барды. Етекши машина боралган кардан тегаран

коьринген кишкей маштак уьйдинъ касында токталды. Биз де тек токтаганымызда, кайдай ды бир авылга келгенимизди анълап калдык: анда-мунда агарып турган тереклер, уьйлер коьзге илиндилер. Трактордынъ кабинасыннан кара тон, валинкелер кийген, басында, калашылар киетагандай, кулаклы боьрки болган киси туьсип, хабарымызды билген сонъ, шапанынъ шетине олтырды да, атты бурып, тувра каралдыга айдады. Азбарында атты туварып, котанга киргистти, ога ем салган сонъ бизди уьйине шақырды. Уьйдеги конакпеш караногайлардынъ аьдетлеринше ярастырылган: боьлмединъ яртысыннан коьбисине туьрли туьсли кийизлер тоьселген, тахтамет бийлеп алган. Биз уьсти кийимлеримизди шешип, конакбайдынъ шақырувы ман тахтаметке минип, орышластик, уьйдинъ неси бизге ястыклар да берди, биз, оларды янбасларымызга салып, онъайланып олтырдык. Уьйдинъ неси де уьсти кийиминнен босанып боьркин шешкенинде, онынъ сыпаты озине айырым эс эттирди. Кызылсымал шырайы, буькир бурыны, ясыл туьсли коьзлери оны тавлыга яде орыс казакка усататаган эди. Караногай кисиге усаган ери аз эди, неге десенъ караногайлар коьбинше караборан юзли эм кыйык коьзли боладылар. Тек сол сьзатлей ойынъа келген затларды кайтип айтаяксынъ, эгер уьйине аягынъ ман басканынъ янъы болса. Озимиз танысканымыз да йок. Сосы аьдемнинъ кобан ногайы болып шыгаягы эсиме де келмедди, неге десенъ арамыз узак болган себепли биз беттинъ аьдемлери бу якларда айлак сийрек расадылар.

— Меним атым — Давлеткерей, — деп карт колын бизге созды.

Биз де атларымызды айтып, онынъ колын алып, таныстык. Уьй неси атын айтканында, мен онынъ биз беттен экенине коьтере де шекленмедим.

— Агай, сиз биз бетлерден боларсыз? — деп сорадым.

Уьйткен картым да мага коьз астыннан карады.

— Аьше, не болады? — деп, макул коьрмей, соравамга сорав берди.

— Бир зат та, сизинъ атынъыздай ат биз бетте коьп расады, а бу якларда — сийрек, — дедим мен.

— Дурыс, а сен каяксынъ? — деп, неге ди разы болмай, сораганын анъламадым.

— Мен Кобан бетлерден боламан. Эркин-Юртта тувгаман. Есеней тукумман.

— Бола болсанъ, айлактанъ,— деп койды ол, сейри де калмай. Мундай алыс ерде авылдасына расканына да куванмады.

А меним болса, сейрим калды: озим куванып кеткен эдим, тек уй иесининъ суьйкенсиремевин сезип, айыпландым. Ол мени мен соьйлескиси келмевин коьрип, хаьтерим калды, тек бу затты биревге де коьрсетпедим, шыдап олтырдым.

Эсигине ясыл туьсли шымылдык ябылган казан-пештен кара шыба кийген, ак шырайлы, уйкен кара коьзли, бойлы пише шыкты. Ол да сыпаты ман биз беттинъ ногайына усай эди. Кыскаяклы басын ийип:

— Хош келдинъиз!— деди.

— Сав болынъыз!— деп явапладык биз де бир авыз бан.

Кыскаяклы ундемей артына кетти, арасы коьп озбай, шинъ аяклар ман шай аькелди.

— Конаклар болаягын билмегемен,— деди ол мунълы юзине куьлемсирев эндирип.

— Инъкал эт, сарымсагын коьп этип саларсынъ!— деп, кыскаяклыдынъ соьйлегенин яратпагандай, буйрык берди Давлеткерей.

Биз шай иштик. Табиаттынъ кутырувы, малга кыйын болувы, тоьл алув осал озатаганы дегендей, аннан-муннан шукуьп алынган соьз соьйленди. Йолдасларым меним акымда, мен не зат ушин келгеним акында айтаяк болып, бир неше кере соьз баслаган эдилер, тек уй иеси абайламай тынълап, олардынъ соьзлерин баска сораулар ман боьлип турды. Йолдаслар да, онынъ тынълагысы да, билгиси де келмевин анълап, басламага мырад эткен хабарларын койдылар.

— А сиз кайсы авылдансыз?— деп сорадым мен. арамызда йылылыктынъ болаягына тагы да сенип.

— Кобан-Халктан,— деди ол, Эркин-Шахар поселогына кирген, авылдынъ атын айтып эм мага шекли карады.

Бу карам да мени сескендирди. «Мага уьйтип неге карады экен?»— деп озим озимнен сорадым эм ойымга келисли бир явап та келмеди. Эндигиси ун-

демеспен деп токтастым эм авызымды ашпай олтырдым.

Тез арадан кыскаяклы уйкен агаш тепшек пен инькал ман бувланган коькис этти аькелди, темир аяк пан тузлыкты да алдымызга салды.

Уй иесининь коьрими мен инькалды, этти ке-зуувлеп алып, тузлыкка малып, еп басладык.

— Енъиз, сыйлы конаклар! Алал болсын!— деп кыскаяклы аьр биримизге карады, сонъ:— Каяк-сыз?— деп кувнаклы сорады.

Тек Давлеткерей бизге явап бердирмеди:

— Сарымсак аькел!— деп бакырды.

Кыскаяклы казанпешке каталап кетти, оннан сарымсак аькелип, тазалады, боьлинген тислерин баьрисине де бирдей этип боьлип, алдымызга салды.

Давлеткерей, соьлегишей Кобан ногайларынынъ аьдетинше намысланып, аска ялагайсып атылмай, туздаьмди акыртын, минезленип еп турган болса, эндигиси бирден сарымсакка атылды эм ак тислерин коьрсетип, оны кыршылдатып шайнады.

Биз уй иеси бетке карамага тартынып, акырын эт, инькал алып, асыкпай авызымызга атып, шайнаймыз.

— Мунадай карды мундагылар оьмири коьрмегенлер,— деп кыскаяклы бизи мен соьйлегиси келе-таганын коьрсетти.

— Конакларды ялыктырмай, телевизор салсанъ!— деп давазын коьтерип киристи Давлеткерей.

Кыскаяклы туруп, телевизордынъ бавын розеткага сукты. Кутыктан сес шыкты.

— Аллага шуькир, токтынъ барлыгына,— деп, разылы куьрсинип, пише орнына олтырды.

— Сарымсак аькел!— деп тагы да екиринип айтты Давлеткерей.

Пишеси олтырган ериннен ушып турды, тил, не кайтармай, казанпештен бир неше бас аькелип, баягынша тислерге боьлди эм, биз оьзимиздикилерди кутылмаган болсак та, бирдей этип, аьр биримиздинъ алдына салды. Уй иеси баягынша сарымсакты кыршылдатып еди, эндигиси ол колын этке де, инькалга да созбады.

Сонъ кыскаяклы уйкен кызыл шынъ аяклар ман сорпа аькелип салды.

— Белки, шай ишееклер бар болар?— деп бавыр-малы сорады пише.

— Ногайларда ас ишеексинъме деп сорайтаган аьдет оьмири болганы йок! Сен аькелип сала бертагы! Ишкиси келген — ишер, ишкиси келмеген — ишпес!— деп акыл уьйреткен сонъ, Давлеткерей, басындагы ойларына алданганнан алдындагы сарымсакларды коьзи алмай, тагы да бек давазын коьтерип:— Сарымсак аькел!— деп баягы буйрыгын берди.

Пише эркеги айтканлай, казанпешке атылды.

— Абай, ырызкыды аьлек этип, не этесиз? Алдымызда сарымсак — топпа-толы,— деди кыскааяклыдынъ ызыннан конаклардынъ бириси.

— Аькеле берсин! Сарымсактан коьп бир зат та йок,— деди оьктемли давазы ман Давлеткерей.

Биз алдымыздагы сарымсак тислерин ол бетке йылыстыраяк болган эдик, ама тартындык. Уьй иесининъ кылыгы бизге кужырлы коьринди, биз сеьирсингеннен бир-биримиздинъ коьзлерине аьжейипсинип карап олтырдык.

Карт тагы да алдына салынган сарымсакты еди, артыннан сорпа ишип, эки аясы ман коькшил-кызылланган юзин сыйпап, бизге йогарыдан карады.

Биз бираз телевизор караган сонъ, салынган аска разылык билдирип, ятпага орынластык. Эртеникте уьй иеси аз соьйлеп, мени мен баягынша сувук турды. Суьйтип мен бу уьйден хаьтерим калып кеттим эм сол зат Караногайдан кеткенше юрегимнен таймады. Биз сол уьйден кеткен сонъ, карттынъ кужырлы кылыгын эсимизден тайдырмай турдык, онынъ акында аьжейипсинип соьйледик, столга олтырсак: «Сарымсак аькел!»— деп карттынъ акырганын эркеледик.

Мен уьйге кайтканда да, карт эсимнен кетпеди эм онынъ акында бир зат билсем экен деп кызыксынып юрдим. Ким экен ол, коьшеектен алдын не мен каьр шеккен, Караногайга кайтип кеткен? Сосындай сораулар ойларымды козгап турдылар.

Мен Эркин-Шахар ман бир болган онынъ авылында куллыгым болып та, булай да бир неше кере болдым. Шойын йолдынъ аргы ягында, Кобаннынъ сол ягасына ювыкта бу авыл орынласканын поселокшылар да, онда болатанган аьдемлер де биледилер, бирерлер сол ердинъ атын эскише Кобан-Халк деп кояды-

лар. Авылда, тап поселоктагындай болып, оьз ерлеринде эм калада, ювык совхозларда ислеитаган аьдемлер яшайдылар.

Мен поселокка келген сайын аьдемлерден Давлеткерей акында сорадым. Сейиримге, ондай атлы аьдемди таныганлар табылмадылар эм ким акында сораитаганымды да анъламадылар. Белки, оьз тенълеримнен яде олардан да яслардан сораганым уьшин суьйтип болган болса ярайды.

Бир кайтам мен газетадан заготконторага командировкага келген эдим. Уьйлеге куллыкшылар тынысланмага таркаганларында, мен бос заманымды аткарув мырад пан, шойын йолды оьтип, авыл орамында кезиндим. Иийлек теректинъ салкынында олтыргышта олтырган уьш картты коьрип, касларына бардым. Таныстык, аннан-муннан соьйлестик. Картлар мени мен аваслы соьйледилер, мен де сондай аьлди кулланып калайым деп, Давлеткерей акында сорап алдым. Басында олар кимди сораитаганымды анъламай турдылар.

— Ярабий, бу йигит Наконец-то акында сорайма экен?— деп Исмаил атлы карт тенълерине карады.

— Дурыс, онынъ аты Давлеткерей эди де,— деди Мамут деген баска карт.

— Сол болаяк. Наконец-тодынъ уьшинлей аты — Давлеткерей. Бизим авылда баска Давлеткерейдинъ барлыгын билмеймен,— деп косты Магомед агай, сол дегенди билдирип.

— Аьлемет аьдем эди ол Наконец-то,— деп Исмаил эсине туьсирип баслады.— Еккен аты болып, авылда ол сынъар киси эди. Не айттылар, не айтпадылар ога сол байтал уьшин, коркыстып та карадылар. кенем де ол атыннан айырылмады. Биз баьримиз заводка атылдык: ювык ерде, акша аьруьв тоьленеди, янъы усталыкларга уьйрендик, а ол ат уьшин заводка да бармады, ол аз деп, Боьлмешеттеги совхозда, бизден отыз шакырым ердеги кошарада койшы болып куллык этти. Уьйде юмалап болмайтаган эди, тек оьзининъ исине алал болып калды. Онынъ уьстиннен куьлейтаган акылятаклар да табылдылар. «Техникадынъ оьмиринде атыннан айырылмайды»,— деп селекеледилер. Кулагына да аспады. Ыйнатлы аьдем эди. Оьзининъ кайратлыгы, йигитлиги ша? Аьдемнинъ коьзине тувра карар, бир заттан коркпас,

колына алган кайсы исти де сонъына дейим этпей токтамас...

— А валийлиги ша?!— деп, куьлемсиреп, соьзди йоьплиди Мамут деген карт, шал сакалын сыйпап.— Суьйтип корынган атын ол орамда расып тилеген балага берип йиберетаган эди. А балалар да сага кайдай соьлеги заманда? Зор затлар да. Бергенине шуькир деп, атты акашарлар да, ярым куьн айланып, артына кайтараякларын да мутып, орамда калдырып кетедилер... Йыл сайын Наконец-то эки йыллык тайын соятаганы ша?! Аьдемлер койларына тиймейдилер, а ол ат сояды. Соьганда да, кайтип сояды, эски аьдет пен, ювыкларына, доьрт ягындагы конъысыларына номайлатып эт уьлислерин йибереди. Алдын суьйтип эткен болсалар, эртен-бирсигуьн баска бирев соягын билгенлер эм суьйтип те уьлестиреегине сенгенлер. Наконец-тога бирев де уьлис аькелмесе де, ол сол аьдетти оьзи тутты. Бир кере мен уялып, алмаяк болдым. «Эркексинъме яде эркек тувылсынъма? Кыскаяклыдай неге балсынасынъ? Ал! Суьйтип ата-бабаларымыз эткенлер. Оьзим шыгарган аьдет тувыл. Эдигеден калган зат!»— деп дувылдап кетип айтканымга оькиндирди...

— Аьше, аьше,— деп куьлеп алды Исмаил деген карт та.— Сол Эдигединъ атын ол коьп айтатаган эди. А мен онынъ ким экенин эситип те эситкеним йок.

— Кайтип эситкен йоксынъ?!— деп сейирсинди соьлегишей соьзге аз кирискен Магомед эм басындагы фетр шляпасын шешип, такыр басын сыйпап алды.— Онынъ акында ногайда уьйкен йыр барды да, ол бизим таварых баьтири... Тек бир зат сейирли: Наконец-то Эдигединъ атын суьйтип коьп айтса да, онынъ акында йырды билмейтаган эди.

— А сен билесинъме?— деп соьзин макул коьрмей сорады Мамут.

— Менме? Йырлап айталмаспан, тек мен оны атамнан коьп эситкенмен. А соьле оны йырлап билген аьдемди савлай авылда таппага кыйын. Табылмас деп ойлайман. Айлак узун йыр. Наконец-то язык Эдигединъ йырын билмегенине бек кайгыратаган эди...

Картлар тындылар, мага соравлы карадылар: энт-

те сораык затынъ бар болса, сорап кал дегенди билдирип. Мен оларды коьп саклатпадым.

— Наконец-то деген атты ога неге таккан экенлер?— деп, соьз басланганлы мени сейирсиндирген кужырлы аттынъ маьнесин билеек болып, сорадым.

— Наконец-то деп неге айтканлар дейсинъме?— деди куьлемсирей берип Исмаил.— Неге болсын? Артлы-артыннан алты кыз тувды, сонъ ул тувганда, халк ога Наконец-то деп ат тагып койды...

— Неге орысша?— деп сорадым.

— Кайтип неге?— деп аьжейипсинди Исмаил.— Сол заманда секер завод салынып кутылган эди. Туьрли ерлерден онда йыйылган аьдемлер орысша соьйлей эдилер. Биз мунда, авылда, оззимиздинъ тилимизди, аллага шуькир, мутпасак та, орыс соьзлерди карыстырып соьйлемеге айлак ярататаган эдик. Эне сонынъ уьшин бизим авылдасымызга да орыс аты тагылганы...

— Мен сол затты аьруьв айтаман,— деп Мамут йолдасы айтканына разы болмай, оззи айтып баслады.— Ул саклай турып, артлы-артыннан кыз тувган авылдаска сол заманда аьдемлердинъ айлак яны авырыйтаган эди. Олар да оны ман бирге ул сакладылар. Пишесининъ аты Анипеш эди, дия?— деп ол Исмаилдан сорады.

— Суьйтип, суьйтип,— деп яваплады карт.

— Мине сол Анипешти орамда коьрселер, авылдаслар онынъ курсагынынъ шокаланып яде тоьгереклеип шыкканына эс этерлер эди, билгенсип, яс яде кыз болаягын айттылар, бирерлер аьли бал да аштылар. Халкка не муьшкил юбанмага зат болсын! Суьйтип аягы авырлыдынъ аьлин тергеселер де, онынъ бала табаягын сакладылар, ким болаягына сейирсиндилер. А уьйткен Анипеш те артлы-артыннан кызларды куйдыртып барды. Сонъалыкта Наконец-тодынъ уьстиннен кажавлап та басладылар, тек сол затты оззине коьрсетпедилер, неге десенъ сусы каты аьдем, оззи де аьдемлер суьймегендей зат этпеген. Анипешти толгатып аькеткен сайын, Наконец-то, атыннан туьспей, райбольницадынъ тоьгерегиннен айланады экен. Эбия болган орыс кыскаяклы не атлы айланатаганын биледи эм аьр заман терезеден асылып, кыз балады эркелеп, аясына коьзяслар туьсируьвши йылавык тувганын билдиреди. Язык Нако-

нец-то оны сол сабатлей анълайды, атын камышылап, ковзим коьрмесин дегендей, астындагын шаптырады...

— Тувра айтасынъ, бек кайгыратаган эди,— деп, аьр соьзди таптап соьйлемеге суьйген Магомед Мамутты боьлди.— Кызы тувган деген хабар яйылса, биз ога карамага тартынатаган эдик. Суьйтип бир шырайы бузык болып юретаган эди. Алдын ногайда кыз тувса: «Кырк туварынъ хайырлы болсын!»— деп алтыслаганлар. Суьйтип айтканларынынъ маьнесин анълатпага болаяк. Кыз уьшин берилеек калымды эсаплаган болсалар, ярайды. А биз Наконец-тога авызымызды да ашалаймаыз. Тек саламласып койсак, ол: тоьмен коьнъилин ясырып, коьтеринки давазы ман: «Эне азбарымда юз алпыс туварым багылады!»— деп бизди куьлетип, бурылып кетеди.

Меним соравымга явап берип кутылмаган ак сакаллы Мамут соьйлеек эди, тек эндигиси оны Исмаил да боьлди.

— Ишпеге ким де суьеди де,— деп ол куьлемсиреп баслады.— Наконец-то тувган баласына куванам, куванмайым, а мене хайырлы болсын айтып келген аьдемге аракысын салар эди. Мен де яслыгымда, несин ясырасынъ, ишпеге авас эдим...

— Боьтен де тегин аракыды,— деп кажавлады Мамут.

— Аьше, аьше,— деп суьйинди Исмаил.— Наконец-то уьйине кайтканын билгенлей, мен ога йолланаман, ярым салаягын билемен. Бала тавып уьйине кайткан пишесининъ касына Наконец-то кирмейди, айыплы экенин коьрсетеди. А пишеге не ди? Ол да байына хаьтери калып оны ман соьйлемейди. А мен келсем, оларды ярастырмага шалысаман, сонынъ уьшин мендей болып келгенлерди ол макул коьретаган эди, зыяпет салып, аракы иширип йибереди. Соьлеге дейим эсимде: ога келемен, а ол уьйкен балалары ман ойнап турады. «Балалар — куваныш»,— деп баслайман мен, а оьзим янъы тувган акында авызымды ашпага коркаман. Ол да: «Не заты аьруьв азбарынъ акылсызларга толса»,— деп тоьгерегиндеги кызалакларга коьрсетир де, сонъ пишеси турган боьлме бетке ымлап:— Онда да бир йылавык ятыр. Алжытаяклар олар мени! Мен ногайман да, эне атамда

мендей алты эр бала бар эди!» — дейди. «Сенинъ ульсинъ атанъа тийген болар, эште?! — деп кажавлап аламан. — Кыз балалар да яман тувыллар, олар атаанага айлак алал, яныплы боладылар». Суйтип айтканым ман онынъ да яны тыншайса экен. «Мен ногайман. Мага тукумды юргисткен эр бала керек! — деп, коькирегин согып, озиндикин айтады. — Энь уйкен ниетим — халктынъ атын айттыргандай, данъкландыргандай, Эдигеге усаган йигитлерди дуныяга эндируув». Тагы да хабарласамыз. Сонъында янъы тувган балады коьрейим деген сылтав ман оны да пишеси турган пешке киргистемен. Ишиннен шыккан баласын коьргиси келмеген аьдем болама? Кириди. «Аьптем, кала коьрсетеш кызалакты», — деймен. Кыскаяклы уяла берип, хош келди айткан сонъ, баладынъ бетин ашады, озьи артына бурылып: «Тек ана наьлетке коьрсетпе! Караш ога, ялгыз озьи кирип, тувган аьветин коьрмеге йигери батпайды! Аьдемлердинъ байлары балалары ман пишелерин машиналарга олтыртып аькеледилер, а мен берлидей автобус пан келемен. Орам баста тапканым йокты да. Калганлардан не затым кем экен?!» — деп кыскаяклы йылап та алады. Эндигиси оны да тынышландыраяк боламан, балады колымга алып, атасына коьрсетемен. Балады коьзлей берип, ол пишесининъ соьзлери шыкыйына тийгенин коьрсетеди. «Ол мен наьлетпенме?! — деп давазын коьтереди. — Баскалардай «пыштавы ман» ясты аькелген болсанъ, мен сени роддомнан уйге дейим колларым ман коьтерип аькелер эдим...» — дейди. «Аьше, ога мен шуьшлименме?» — деп сылкылдавын токтаталмайды кыскаяклы. «Шуьшлисинъ! Меним тукумымда — баьриси де эркеклер, а сеникинде — савлайы да кыскаяклылар». «Кыз да болсын, яс та болсын, баладынъ яманлыгы болама?» — деп илинисуьвлерин койдыраяк боламан. Тек Наконец-тоды токтатып болам? Ол курылган сыпырадынъ янында да тукум юргистуевлик. Эдиге акында хабар бардырады... Мырадына да етти язык. Уллы да болды. Аьдемге савлай наьсипти тукум бардырувшы береди деп ойланганы да не болып шыкты? — деди селекелегендей Исмаил.

Ак сакаллы Мамут, онынъ сонъгы соьзлерин макул коьрмей, хабаршыга суслы карады эм озьи коьптен бербетин айтаяк затын соьйледи. Давлеткерейге

Наконец-то деген аттынъ кайтип тагылганын озинше хабарлады.

Давлеткерейде алтыншы кыз тувганда, авылшылардынъ озлери де эндигиси онада ул болаягына даьмелерин уьздилер. Тек Давлеткерейдинъ уьмити соьнмеди.. Бир куьннинъ эртенигинде эбия роддомнынъ экинши шарлагыннан:

— Наконец-то!— деп каралдыда айланган атлыга бакырды.

Басында Давлеткерей анъламады:

— Ким дейсинъ? Туьсиндирип айташ!— деп тынышсызланып кышкырды.

Куванганнан куьндей яйнаган кыскаяклы, шошайтып бармагын коьрсетип, эр бала экенин анълатты.

Суьйинген Давлеткерей:

— Наконец-то!— деп оззи бакырып йибереди эм аттан туьсип, шоршыйды.—Туьсеш! Мен сага суьйинши берейим!— деп кыскаяклыды шақырады.

Кыскаяклы да шавып туьседи. Давлеткерей оны кушаклап, кисесиннен япыракландырып он маьнет шыгарып, суьйинши айтканнынъ аясына салады.

— Кайдай деп айттынъ сосы сен?— деп оззи де бармагын шошайтып, эр бала экенлигин эркилеп коьрсетеди.

— Тап сенинъ бурнынънан туьскен,— дейди куванышын тыялмай кыскаяклы да.

— Улым бар! Эдигединъ улынынъ атын берекпен. Нурадин деп атагаман!— деп ол раса баргантанысларына, юыкларына куванышын билдирип барады.

Аьдемлер де:

— Наконец-то!..— деп суьйинишин боьлдилер эм ул балага бу кадер куванганы уьшин сейирлери каладылар.

Соннан сонъ Наконец-то деген ат ога ябысты эм озининъ шынты атын да муттырды,— деп карт Мамут хабарын айтып кутылды.

— Танъ эркек эди. Танъ эм ваьлий эди!— деп кайтаралап хабаршыдынъ соьзин йоьпледди Магомед эм ойлы болып:— Тек балаларыннан хайыр коьрмеди,— деп косты.

— Аьше, язык,— деп аявлыгын коьрсетти Исмаил.

Мамут, булардынъ айтканларын яратпай, тамагын каты кырып, йолдасларын тындырды. Эм олар Давлеткерей акында оьзге бир зат та айткылары келмей олтырдылар.

Мен де, яс аьдем болганым уьшин, картларга каныгып, оларды бездиргим келмеди. Ол бир ягыннан. Баска ягыннан караганда, айткылары келмеген затты кайтип кыстап айттыраяксынъ? Оьзим де загот-конторага кайтпага керек эдим эм мен, картлар ман колласып, аманластым да йол алдым.

Давлеткерей акында бираз онъайлы хабар билдирген бу биринши йолыгыс эди. Тек картлар хабарлаган киси Караногайда мен коьрген аьдем мен коьтере келиспей эди. Сол зат меним сейиримди калдырып турды. Неге десенъ мен коьрген кисиде аьдемди сескендирген акыл-ятаксув да, кужырлы затлар да аз тувыл эдилер. Сонынъ уьшин де картлар хабарлаган эм мен коьрген кисилер, эште, бир аьдем болмас деп ойладым. Эм мен Давлеткерей акында тагы да билмеге бек кызыксындым.

Бир кере газетамыздынъ редакциясына Эркин-Шахардан Муслимат атлы бир куртка келди. Ол улы заводтан квартира алып, анасын ялгыз таслап, кеткенине шагынды эм сол зат акында язбага керек деп мага тиледи. Ол хабарын айтканлай, язбага кереклигине мен шеклендим. Журналистика куллыгы сондай, аьр заттынъ, боьтен де, сосындай маьнели затлардынъ тергелуьви талапланады. Заман йойсанъ да, туьзликтинъ туьбине шыкпага керек болады. Бу йол да суьйтип болды.

— Мен картпан да, бесинши шарлакка кайтип минейим? Ол кадамсыз: «Уьйинъди сатып, менде тур»,— дейди. Ондай бийикте яшап, мен ога кусболгаманма?! Солтта, уьйди, яным-ав, сатпадым, аьли ялгыз уьйде калмаклык деген — не муьшкил? Бу, аьше, не затка усаган затты? Мен оны оьзим, атасыз асырагаман, коькирегимнен эмгисткемен, сувыктан, иссиден саклагаман, оьзим емегенди ога егисткемен, а ол каранъызтагы, картайган анасына не зат эткенин? Язынъыз, уялтынъыз басы сасканды! Ялгыз анасын таслаган, деп язынъыз!— деп куртка тоьгинди эм тувра авызыннан алдырып яздыраяк болганы адалатты мени.

Мен онынъ ниетине куьлемсиреп карап:

— Абай, биз тек сизинъ соьзинъыз бен язып болмаймыз, барып улынъызды да коьрмеге керек, онынъ да айтканын тынъламага керекти де,— дедим мен.

Эм куртка ман суьйтип соьйлегенимге оьзим оькиндим, бираз уьйкенсирегендей болып шыкты деп кайгырганым да бир болды, куртка мени ябалады:

— Сиз ялгыз анага, карт курткага ьйнангынъыз келмейттагы? Улым ман соьйлесеек боласызтагы? А ондай аьдем мен соьйлегендей амалынъыз йок, бас деп ана суьтин акласын! Мен сизинъ газетинъызге сенип келгемен!

Мен алай да, булай да ога туьсиндирдим, ол, меним айтканымды эситпегенсип, оьзиндикин куйдырта берди эм уьйине шырышы бузылып кетти.

Сосы ман мен де сол заттынъ сонъына шыгаяк уьшин Эркен-Шахарга барып, секер заводта болмага керек эдим. Басында Муслиматтынъ улы акында ишчилерден сораствырып билдим, ол заводта иьги ишчилердинъ бириси экенлигин эситтим, сонъ оьзи менде растым. Мен ога анасынынъ газетага шагынып келгенин айтканымда, сейири калды. Ол аьели мен анасынынъ тар уьйинде яшалмаган экен, бир кесек заман шеретте турып, доьрт пешли квартира алады, а коьшип баслаганда, анасы уьйимнен бир абыт та этеек тувылман деп, уьйкен шарлаклы уьйде яшаганды макулламайды. Улы кенъ мекан алганына суьйинген болса да, анасынынъ унамаганы коьнъилин тоьмен этеди. Себеби — бийкликте тувыл, анасы тувган-оьскен юртыннан, уьйренген ериннен айырылгысы келмейди. Эгер анасынынъ суьйтип этеегин билген болса, ол квартира деген заты койып, уьй салувдынъ каьрин шегеек эди, а уьйткен анасы да коьшеятырганда, оьзининъ ишиндегин айтыпты. Кенем де улы, анасы кайтар деп сенип, ога куьнине эки-уьш кере киреди, пишесин йибереди, а ол болса, олар ман соьйлемейди, келселер, коьзгалмай, уьндемей олтырады.

— Уьйтип этеегин кайдан билейим?.. Газетке куллыгы соккан болса, онынъ кайтаягы коьринмейди... Ол заманда меним окувшы улым бар, эндигиси ога оны йибермесем, кишкей болса да, тири ян. Оьзимиз де тез-тез кире турармыз...— деди Муслиматтынъ улы.

Эркек куллыктан шыгаягына карамай, мен оьзим Муслиматка йолландым. Курткага хабарды айттым. Ол йиени мен тураягына суьйинип алды эм мени, авызыма ас салмай, йибермеге унамады. Соьйлеви-миздинь арасында бавырсақлар писирип алды, оларды каймақ катылган шай ман салды. Оьзининь со-равын шештиреек уьшин меним заманымды алганы-на намысланып, мени комлап, коьнъилимди авлама-га шалысты. Хабарласып олтырганымыздынь ара-сында мен оннан Наконец-то акында сорадым: та-ныслыгы барма экен деп ойладым.

— Элбетте! Ким ол шейх аьдемди таныган йок?! Эске алдырганынь уьшин алла сени сыйласын! Ал-ладынь шынты кулындай бизим аьр ийги аьдети-мизди юргистетаган эди. Юрегининь юмсақлыгы ша, танълыгы ша? Кыйныкка, кайгыга Наконец-то сол сабатлей етисер эди. Оьзининь ети баласы болса да, авылдасларынынь коьнъиллерине етип, кайгыларын-нан, куванышларынан калмаган, а ондай юруьвлер-ге аз шыктаж кетпейди. сайсы. Онсыз талака — тала-ка болмас! Аювдай ислер, сонъалыкта стоьл кура-лып, талакашылар сыйланганда, ол эт еп, сорпасын ишер де, уьйине кетеди. Аракы тартпага калдыраяк болатанларга: «Ногайлар алты юз йыл аракы иш-пегенлер, мен де ишпеймен!» — дер де, ишкишилер-динь авызларын аштырып, уьйине асыгып кетеди. Бир кесеклер онынь акында «авьмедий» деген болса-лар да, ондай акыллы, ондай танъ аьдем соьлеги за-манда бизим авылда йок,— деп Муслимат коьзясла-нып та кетти.

— Сонъгысы, аьше, не болды? — деп сорадым.

— Коьшти муннан, язык. Мунда калалмады. Кой соны, шыракшым, хабары узын,— деп куртка коьз-ясларын суьртип. ойлы болып терезе бетке карады, сонъ эсин йыйып:— Сен шайынъды иш, сувып барая-тыр,— деди.

— Муннан неге кеткен экен?— деп мен, шай ише берип, соравымды кайтаралап айттым.

— Керегим сол зат сага?! Яде сонынь акында язаяк боласынъма?!— деп ашувлангансыды куртка.

— Йок, ондай зат бизим газетага керек тувыл. Оьзим билгим келеди.

— Аьше, баскалардан сорап кара, аьдемлер айт-пага болаяқлар, онынь акында яман соьйлемеге ме-

ним тилим бурылмайды, анъладынъма?—деди конакбайым.

Эм Муслимат Наконец-то акында оьзге бир зат та айтпады...

Эркин-Шахарга кезувли барувым, боьтен де, пайдалы болып шыкты. Мен бир кардашларымнынъ тойларына келдим, той поселоктынъ алдын авыл болган бетинде озды. Сонда мен Ибрагим деген кисимен таныстым, а ол Наконец-то ман конъысы болып турган эди. Туьн ортасыннан сонъ той таркаганда, авылшылар аьдетше конакларды конмага уьйлерине аькетилер, мени, той бойы янымда олтырган, Ибрагим уьйине шакырды. Онынъ бавында каладагы беседкаларга усаган какыра ясалган эди. Эртеникте аькелип сыпыра салдылар эм биз онъланып сонда олтырып ас иштик. Пишеси, зыяпетин кызганмай салып, сыйлады. Сыпырага янъы писирилген локумлар да, койы каймак та, пыслак та, туьрли-туьрли ясылшалар да молдырылып салынды. Какырадынъ иши таппа-таза, аьрув йыйыстырылган, тоьгерегинде туьрли емистереклер оьседилер. Тек бурнымга ашшы ийистинъ келуьвин сезип турдым, маьнесин бир де анъламадым, неге десенъ котан ман кедеш каралдыдынъ оьзге муьйисинде орынластырылган эдилер. Баягы ийистен танауларымды коьптиргенимди уьй иеси коьрип калды.

— Узак болмаган ерде откормбаза бар, оннан шыккан ийис, яным-ав, савлай поселокка яйылады. Ол да кыйын тувыл эди. Муна секер заводтынъ салынувы ман савлай еримиз авлакка айланды. Ол аз болса, сосы кишкей ерге аькелип комбием заводу, нефтебазады, ПМК-ды, керуьв ягына, тоьгеректи сасыткан, кус фабрикасын тыкканлар. Ол да аз болса, маьсага кереги дегендей болып, куьнбатар ягымызга оьлген маллардан ун этуьв заводы кондырылган. Енъил ел эскенлей, ийиси келип, эне увды ютынып турасынъ...

— Сондай затларды салдырмага кимнинъ акылы еткен экен?— деп мен сорадым. Оннан алдын поселоктынъ сосындай аьлине мен эс эткен йок эдим.

— Эне коьрип турысынъ, биревдинъ акылы еткен. Язык Наконец-то тувра эткен муннан кетип,— деди ол.

— Сен Наконец-тоды таныйсынъма?— деп сорадым.

— Элбетте,— деп ол колы ман конъысы каралдыдагы тереклердинъ арасында коьринген шерепиш ябылган уйди коьрсетти.— Эне онынъ уйи. Татым конъысылар болып яшаган эдик,— деди де, мунъайып какырасына карады. Тамам мунадай какыра она да да бар. Оьзиндикиндей этип мунавын ол оьз колы ман салган. Коьресинъме, энтте кайдай берклигин!?

— Солма?!— деп мен аьжейипсинип, коллар тие тие йылтыраган, агаш баганасына колымды тийгистим.

— Сен де оны таныйсынътагы?— деп Ибрагим сорады.

— Яшавымда бир кере коьргемен,— дедим мен.

— Ондай юмарт аьдемди соьле таппага кыйын,— деп сукланышлы айтты Ибрагим, сонъ:— Наконец-то дсп неге айтканларын билесинъме?— деп сорады.

Мен басымды ийзедим.

Эм Ибрагим мага Наконец-тодынъ авылда яшаган сонъгы заманы акында хабарлады.

— Наконец-тода ул бала тувганда, ол бек туьрленди. Савлай юрис-турмысы, баьри затка разылык-лы болгандай, рахатлыкты коьрсетти. Соьйлегенде, асыкпай соьзлерин айтып, таптап соьйледи, оьзин эне яшавдагы маьнели борышын толтыргандай этип юргистти. Эгер алдын онынъ юзинде кайдай ды бир мунъшылыктынъ куьлеткиси коьринген болса, энди гиси танълык нурланып турды. Сыпатын да, кейфин де туьрлендирди: басын кетерип баслады, мыйык калдырды, кырк ясыннан янъы оьткен болса да, коьрпе боьрк кийди. Яслай оьзин карт этип коьрсетти. Ол аз деп, абдес салып баслады, тек эне кураны йок эди, намаз кылып та билмейтаган эди. Сонынъ уьшин оькинген де этип юрди:

— Ах, куранды билмеймен!— деп неше бир кере айтканын эситкемен.

Тек сол затты ол динге ыйнанган себепли эткен деп айтып болмаяк, неге десенъ ол куран билмегеннен баска болып, телевизор да карап, газета да окыйтаган эди. Меним сйымша, онынъ бир алласы болган — ол Эдиге. Оны керексиз ерге де, керекли ерге де тыгыстырар эди. Сонынъ уьшин улына да Нура-

дин деп, Эдигединъ улынынъ атын бергени. Балаларды тоьгерегине йыйып Эдиге акында хабар айтканы соьлеге дейим эсимде.

— Эдиге коькке ушып кетпес уьшин аягына пудлы гирди тагып юрген. Оьзи айлак мазаллы болган, шынатайы ман нал майыстырган, кылышы ман бир сокканлай малдынъ басын кескен. Ол оьмири яшавы Токтамыс деген намарт хан ман алыскан. Ханнынъ аьскери коьп болган, сонынъ уьшин ол улы Нурадиннинъ оьскенин саклаган. Оьзи улын туврашыл, акыллы, йигерли, бир заттан коркпас этип асыраган. Сонъ Нурадин Токтамысты енъген. «Уясында не коьрген — ушканында да соны этер!» — деп Эдигединъ айткан соьзи бар. Сонынъ уьшин биз ол ярастырган аьдетлерди тутпага керекпиз, олар бизге канат береди, — дейтаган эди.

Айтканынъ ман балаларга ондай зат ете коям? Ондай затты уьйкенлердинъ оьзлери де анълагылары келмейди. А Наконец-тога ким айткан? Бирев де. Сол затларга оьзининъ анъламы ман еткен, неге десе нь ол биревге де шынатай кадер яманлык этпеген. Яшавда яман аьдемлер азым? Эне биз урлакайларды да, яла ягувшыларды да, намыссызларды да коьп коьргемиз. Наконец-тодай аьдемлер, айтайым сага, сийрек расадылар. Бай да болмаган, аьдемлерден артык болайым деп те шалыспаган, аьелине еткитип яшаган. Ал, эндигиси улы ман не болганын айтайым. Бала заманыннан алып онынъ тербиялавына ол бек уьйкен эс береттаган эди. Оны оьзи мен коьп юргитти, кошарасына аькетти, кишкейлей ат уьстине миндирип, куллыктан ташанмайтаган этип тербиялады, кайратлы болсын деп бек шалысты. Бала да тынълавлы, намыслы болып оьсти. Тек ога эркинликти айлак эрте берди бугай. Бала атасындай мазаллы болып оьсти эм талакаларга да атасынынъ орнына да барып баслады. А оьзи Наконец-то айлак куллыкшы аьдем эди. Ол фундамент казбаган болып, бизим орамда уьй йок болар. «Бир-эки Наконец-то болса, экскаватор да керек тувыл». — дейтаган эдилер аьдемлер. Улы да атасыннан калмады, коьплерди куллыкшылыгы ман сукландырды. Тек аьдем дегенинде айван кылыклары аз тувыл, сайсы. Сол талакаларда аьдемлер оны аракы тартувга уьйреттилер. Куллыгы битсин, бу зыяпетлевдинъ сонъгы кайдай

болатаганы кимге керек? Нурадин ишкиши болмаса да, аракыды тартпага суьетаган болып шыкты. Эм куллык онда да тувыл. Сол шакта поселокка туурли яклардан туурли аьдемлер йыйылдылар. Аьруувлердинь арасына да боляк-болмаяклар синьдилер. Эм поселокта намыссыз затлар этип, «данькланган» хулиганлар да юрип басладылар. Орамларда азарланып, соьгинип, аьдемлерге тийип, уйкен тоьбелеслер курап, аракы ишип, авылдаслардынь шыкыйларына конып, ишлерин шыгардылар. Соларга бизим Нурадин де косылыпты. Олардынь эткенлерин этип, тоьбелеслеринде озин коьрсетип юреди экен. Тоьбелеслерде шынжыр ман юрген себепли ога хулиганлар «шынжырлы Нурадин» деп айтыптылар.

Элбетте, сол затларды атасы билгени йок. Пишеси улына шагынганы уьшин атасына баьри затты тизип айтпага корккан. Бойтен де, Наконец-тодынь кеше-куьндиз кайтаралап айтканларын кыскааяклы эсинде саклайтаган болар эди. Сонынь уьшин тар-тынган болса да ярайды. А уй иеси болса:

— Энъ баслапкы тыювларды айтайым: туьтин, аракы ишпесин, авызына салмасын, уры болмасын, кызлар ман юрмесин. Эгер сол затлардынь кайсысын болса да этетаганын билсем, басын кесермен,— дейтаган эди.

Пише байынынь катылыгын билип, баьри затты соньына дейим ашып айтпайтаган болды. Баьри затты сезбейтаган атасы улына янын берип турды, акша ман да кылыксызландырды.

Сол шакларда бес уйкен кыз артлы-артыннан киевге барды. Олар аьруув аьеллерге туьстилер. Эште, ондай аьруув ата ман анадынь аьвлетлери яман болмаслар деп, ювыкласпага шалыскан боларлар аьдемлер. Кызлар да туьскен уйлеринде намыслы болып, озлерин тек ийги яктан коьрсетип, бактылары оньлы эттилер. А бизим заманда, билсень, бир кыздынь озин орынластырмага кыйын, а Наконец-тодынь бес кызынынь да бактылары ашылды. Белки, уйкенлердинь оньайлыклары ата-анады тынышландырып, озге балаларына уйкен эс бердирмедеяде баска шуьшлиликлер бар болса да, ким биледи. Онысын айталмайман. Не де болсын, онынь алтыншы кызы Кериме бизим коьз алдымызда шая болды. Неге, кайтип? Акылымга кирмейди. Сынлы, кара буй-

ра шашлы, коьк коьзли, эне турган куршак, сондай сылув, сондай ярасык кызалак, карасанъ, коьзинъди алгынъ келмей, карап турааксынъ. Тек не пайда онынъ ярасыклыгыннан!? Кол колдан кетти де барды демеге болады. Атасы уйде болмай, анасынынъ юмсаклыгыннан болган болса, билмеймен?! Орамымызда машиналар ызыгыювсып басладылар, пыйпылдавлардан кулакларымыз авырыйтаган эди...

— Бетсиз, атанъа айтарман!— деген Анипештинъ йыламсыраган давазы эситиледи.

А ол болса:

— Мен соьле келейим.— деп, анасынынъ бакырыгына да карамай, ким ди биревдинъ машинасынынъ кабинкесише олтырып кетеди.

Танъ атарга кайтады. Анасы урысады, а ога дел хайыр, бир кулагыннан кирип, баскасыннап шыгады.

Поселокта сол заманда кыдыратаган кызлар коьп болып басладылар эм кайсы ата-ана да оьзлерининъ кыз авьлетлери уьшин коркып, Керимединъ атын айтып бетлемеге сескенди. Аьр ким де, алла сакласын, оьзимдики терис йолга тайып олтырмасын деп, баласын корынып турган болса, ярайды. Тек Наконец-то алдынгынша савлай халкты туьзетпеге шалысып, баягы нызам, намыс акында соьйлевин бардырды.

— Яшавдынъ эне сол затына коьтере эс бермеймиз. Халк аьеллерден куралады, а аьелдинъ тазалыгы — халктынъ тазалыгы! Бизим Эдиге зыйналык уьшин, эркегине де, кыскааяклысына да карамай, язалаган, басын кескен.

Авылшылар ишлериннен куьлемсиреп, тек тыслары ман кызы акында айтпага тиллери бурылмай турдылар.

Базар куьн эди. Ава туншык, исси. Куьн ерди кыздырады. Аьдемлер, салкым излеп, уйлериннен шыкпайдылар. Авылга шавып келген баладынъ айткан хабары тоьгеректи аяк уьстине салды. Яс пан кыз олтырган мотоцикл мезардынъ касына келип, авылдан таса болган еринде токтайды экен. Коьликти калдырып, оьзлери мунда картлар йыйылатаган меканга кириптилер, соны коьре калган Янай деген карт, аьдемлерди йыйып аькелсин деп, балады шаптырып йиберген, а оьзи колына сенек алып, мотоцикл-

дынъ касында каравыллап калган. Хабар мезарга ювык яшаган аьдемлер арасында тез огына яйылып кетти, бу зат оларды бек ашувландырды эм эр кисилер, колларына не тапсалар соны алып, айтылган ерге асыктылар.

— Ол хулиганларда ырыз, бет барым? Караш, сен оларга, кайдай ерди коьрисуьв уьшин сайлаганларын?!— деп бакырды йыйылганлардынъ бир кесеги.

— Навы не затты оьзи? Ата-бабаларымыз коьмилген мезардагы меканды тезден канжык уьйге айландыраяк экенлер?!— деп екириндилер баскалар.

— Бизикилерден ондай уятлыкты, эште, бирев де этпес! Коьшип келгенлер боларлар!— дедилер тагы да биревлер.

Йыйылганлар мезардынъ касына барып, ойласпага деп. авыздынъ касында токталдылар. Олар мезар уьйине киргенлердинъ алал ниет пен кирмегенлерине бир де шекленмедилер, боьтен де, кыскаяклыдынъ мезарга кирип болмавын эсапка алсанъ. Экишилей, бир зат акында да ойласпай, олар бир отыз-отыз бес метрлик ерде турган меканга туврадан-тувра соктырып кирмеге де болаяк эдилер, тек ондагы коьринис ак шашлы басларына корлык келтирер деп сабырлык эттилер. Сонынъ уьшин бир кесеклер саьспеклеп, не этееклерин билмей, бир-бирлерине карадылар.

— Ямагат!— деп йыйылганлардынъ арасында Наконец-тодынъ каты давазы эситилди. Биз соьле-аьле уьйдинъ касына барып, бетсизлерге шыксынлар деп айтайык. Сонъ не этеегимизди коьрермиз!

Аьдемлер онынъ айтканын макул коьрдилер. Зиплесип кирмеек уьшин мезардынъ авызын кенъ аштылар. Эм онынъ ишине биринши абытлар этилгенлей, уьйден коьк коьйлек, ак ыстан кийген кара шашлы яс атылып шыкты да, урыдай болып, ян-ягына каранды эм не этеегин билмей турды. Аьдемлер онынъ шыкканына суьйинип, эндигиси ол бизден кашалмас деп, оны коршалап ысламага аьзирлендилер. Тек сол арада яс уьй бетке булгалаклады, уьйден сары шешекейли шыба кийген кыз зыранълап шыкты. Наконец-то басшылап барган авылшылар куьби, ерге кадалган сислердей болып, катты да кал-

ды. Баъриси де Наконец-тодынъ кызы Керимеди та-
ныды.

— Ийттен тувган, наьлет!— деп екирди Нако-
нец-то.

Яс пан кыз каштылар. Бас дегенде олардынъ ар-
калары турагалып турган басказыклардынъ арасын-
да коьриндилер, олар аргы яктагы кора бетке шап-
тылар. Олардынъ артыннан бирев де кувмады, баъ-
риси де тоьмен болып, яс аьдемлердинъ кашувлары-
на карадылар. Корага еткенлеринде, яс колын берип,
кызга корадан йоргаламага ярдамласты, сонъ озьзи
де йогалды.

Наконец-то аьдемлердинъ бетлерине каралмай,
алдыларыннан оьтип, авыл бетке ялгыз адымлады.

Бу зат акында авылда коьп соьйленди. Тек айт-
канларында да, авылшылар бир-бирлерине уйкен
сырын ашкандай болып, сыбырдасып, давазларын
тоьмен этип, соьйледилер. Эне билесинъ, оларды На-
конец-то эситпеге болаяктай, сырластылар.

Пишесининъ айтканына коьре, мезардан кайткан
куьн Наконец-то:

— Не зат уьшин экен? Не яманлык эткемен, не
куьнам бар?— деп, орынга ятып, эртеси куьнге де-
йим турмайды.

Кериме уйине озьге келмеди. Ол аз деп, Нура-
дин де сол кеше йок болады. Кериме мен болатаган
ястынъ мотоциклин авылдасларынынъ бирисининъ
каралдысына салып, онынъ иесининъ келуьвин сак-
лайды экен. Суьйтип онынъ ким экенин билгиси кел-
ген. Эм мезарда болган сол заттан сонъ, уьш куьн
дегенде, тагы бир кужырлы эм авыр хабар авылга
етти. Наконец-тодынъ улы Нурадин эсирик аьлинде
тоьбелесип, поселокта Ахмет деген айтылган хулиган
ясты шынжыр ман бугындырыпты. Бас дегенде Ах-
мет ога пышак алып шапкан экен, анавы да озьзин
коршалап, оны оьлтирген дедилер. А сонъында сол
бирев Ахмет баягы мотоциклдинъ исси экенин бил-
генлеринде, Нурадин аьптесине якласып, кыянатлык
эткенин авылшылар анъладылар.

Сол авыр куьнлерде Наконец-тодынъ каралдысын-
да йылав сеси тынмады. Пишеси де, байларында тур-
ган кызлар да, ювык конъысылар да, коьзяс тоьгип,
янларын тыншайтаяк болдылар. Мен де кайгыларын
боьлейим деп, оларга бир неше кере де барув эдим

тек Наконец-то алдыма шыкпады. Анипеш язык, мага тоьгинип-тоьгинип йылады. Керимединъ уйден кеткенин, сол куьннен алып байы уйден шыкпайтаган болганын, улынынъ судына да бармаганын айттып шагынды. Сонъ кыскааяклы байынынъ алжымага еткенин, куллыгын таслаганын, атын сатканын, уйин де сатып, тувган ериннен кетеек болатаганын, талмага аз калып, йыланьп айтты. Тек мен не этейим, уй иеси биревди де коьргиси келмесе, бирев мен де соьйлемеге аваслыгы болмаса?! Соьйлемеге амал таппадым. Тапсанъ да, ога не зат туьсиндирип болак эди, айлак ыйнат аьдем эди деп мен сага неше кере де айттым.

Кетеек куьн Анипеш авлаларымыздынъ арасындагы корадынъ касына келип:

— Ибрагим-ав!— деп мени шапырды.

— Мен корадынъ касына келдим.

Пише, коьзяслары буртана-буртана аккан, коьзлерин коьтере алмай:

— Биз кетеектырмыз... Уйимизди коьзлей турарсынъ... Ал, аьше, не этеексинъ? Анадай уйкен кайгы болды!..— деди, сыкылдавыннан ютынып.

Мен соьз айтпага авызымды ашаламдым, кыскааяклы уйи бетке зыранълады. Онда Наконец-то уйининъ касына янасып келген юк тасыйтаган машинага аьбир-шуьбирин тиеп баслаган эди. Суьйтип ол, бирев мен де соьйлемей, бирев мен де аманласпай, авылдан йогалды...

Хабарын битирген Ибрагим мунъланган коьзлери мен мага карады, меннен сорап саклагандай болды.

— А Кериме мен не болды?— деп сорадым.

— Ога не болак экен?— деди Ибрагим.— Калага коьшти. Оны онда ким таныйды? Хабарын ким биледи? Оьзине косак тапты, бир яска байга барды, соны ман яшайды, соьле эки баласы да бар. Хабарын билселер де, калашыларды ондай-мундай хабарлар сейирге калдырмайдылар да,— деп ийинлерин шайкап алды.

— Уйтип неге айтасынъ? Сосындай зат калашылардынъ да сейирин калдырмага болак,— дедим мен бираз заман кеткен сонъ.— Эне Наконец-тоды шынтылай да аяйсынъ!

— Элбетте,— деп хабаршым меним айтканыма разы болды.— Тек ога коьшпеге керек тувчл эди.

Аьдемлер оны ман болган затларды мутып та кутылганлар. Аьли ога усаган затлардынъ болувы поселокта сийрек тувылтта. Соьлегилердинъ ойланувларына бир караш. Кызы кыдырады десенъ, соьлеги заманда ким кыдырмайды деп яваплайдылар. Кыдыратаган кызларды аьр орамда таппага болады. А аьдемди оьлтируув ша? Соьлеги хулиганлар мезарда болган заттан бесбетерин этедилер. Нешевлер, суд кесилип, олтырадылар. Ондай затлар уьшин кашсалар, поселоктынъ яртысы коьшпеге керек эди. Мине мен сага айтайым, дос, аьдемлердинъ яшавга, эдаплыкка караслары туьрленгенлер.

— О, сен баьри затты да бир бояк пан бояп, каралаттынъ.— деп мен, онынъ айтканын макулламай, боьлдим эм соьзди баска якка бураяк болып.— Аьше, Наконец-то оннан сонъ авылга бир де келмедиме?— деп сорадым.

— Йок!— деп яваплады Ибрагим.

— А мен оны янъыларда коьрдим,— дедим мен.

— Кайда, каерде? Ол Орта Азия бетке кеткен деп айтадылар да. Уьйкен кызлары коьрмеге бардылар, дейдилер, тек кайсы ерде туратаганын айтпайдылар. Сен оны Орта Азияда коьрдинъме?— деп кызыксынуулы сорады конакбайым.

— Йок, ювыгым. Ол Караногайда кой багады. Муннан бес юз шақырым болаяк.

— Кенем де алыс. Кайтип барган экен онда?

— Билмеймен. Ол мени мен соьйлегиси де келмеді, мен ога хаьтерленип кеткен эдим, муна хабарды билген йок эдим де.

Ибрагим анълагансып басын ийди.

— Онынъ каралдысын коьргинъ келем? Юр барайык,— деди ол.

Мен разы болдым. Биз Ибрагимнинъ бавыннан оьтип, кишкей авызды ашып, люцерна оьскен авлага кирдик.

— Кетектен алдын Наконец-то эгип кеткен,— деди Ибрагим, ясыл коьгоьленди коьрсетип.— Язалтай бир неше онъыс аламан, аьлемет ем малга!

Биз ялпак сув таслары ман тоьселген каралдыга кирдик. Эллинши йыллардынъ кеби мен салынган уьйдинъ коьк сырлы капаклары ябык эдилер. Ибрагим капакты ашты. Эсик кирттинъ орнына кайыс пан байланган эди. Ибрагим оны кыйналып шешти,

эсикти ашты. Биз аятуьйге кирдик. Мунда газпеш, онынъ касында иргеге таянып салынган ез элекен, аяк-савыт тизилген илмили уьндирик. Оьзге боьлмеге кирдик. Мунда сеткалы эки бос орындык эм иргеде илинип турган кара коьрпе боьрк коьзге илинди.

— Боьркин муткан болар деймен? — деп сорадым.

— Йок. эште, оьзи калдырган. Болган сол заттан сонъ, ол боьркин шешип, калашылар киетаган фуражка юргистип баслады, — деп Ибрагим мага сынавлы карап, косты. — Билесинъме, меним ойымша, ол юртын таслаганы ман мунда алдынгы яшавын да калдырып кетпеге шалыскан...

— Сога усайды, — деп мен, караяк болып, шуьйден боьркти алув эдим, сол сабатлей оннан доьрт буюкленген кагыт туьсти.

— Мунавы не зат экен-ав?! — деп Ибрагим аьже-йипсинип, энъкейип кагытты алды. — Мунавы язылувлы. Коьзим алмайды, оқып караш, — деп колын дагына мага созды.

Мен кагытты алдым. Онда уьйкен аьрифлер коьк сыя ман шыгарылган эдилер.

«Нурадин улым! Бизим тукумымызда аьдемнинъ янын алганлар, сол ниет пен аьдемге колын коьтергенлер болмаганлар. Сен, кешир мени, баьри затка да мен шуьшлимен. Мен атамнынъ алдындагы борышымды толтыралмадым, бир де болмаса, сен акла мени. Атанъ», — деп мен язылганды оқып, Ибрагимге тешкеруьвли карадым.

Онынъ коьзлериннен тыгырып кеткен коьзясларды коьрип, юрегим шымтылды.

— Солай экен! — деди, соьзине маьне берип, коьтеринки давазы ман Ибрагим, сонъ меним колымнан кагытты алып, ога бир кесек заман карады, алдынгыша буюкledi, меннен боьркти алып, онынъ ишлигиндеги тесикке, ушы коьрингендей этип, кагытты ясырды да, боьркти орнына илди.

Биз уьйден шыктык, Ибрагим эсикти кайыс кесеге мен берк этип байлады. Каралдыда бираз уьндемей турган сонъ, сыпырамызга кайттык, онда авызларымызды ашпаганлай, бирер аяк шаф иштик. Юьегимди бир аьлемет авырлык басып турды, соьйлемеге аваслыгым коьтере йок эди. Эште, Ибрагим де сондай аьлде болар эди.

Суьйтип бираз олтырган сонъ, кетпеге керекли-

гин анълап, турдым, кона байлыгына, ас-сувына разылыгымды билдирип, аманластым.

Орамга шыкканымда, Наконец-тодынъ кызыл шерепиш ябылган уйине каравымды тасладым. Ибрагим капакты япага муткан экен, терезе сисе куыннинъ коьзінде караланып коьринеди. Эм мага бирден терезединъ аргы ягында басы кетерилген кызыл шырайлы Наконец-то турган болып коьринди. Сол коьринистен элесленип кеттим эм уй бетке баска бурылмадым.

Автобуслар токтайтаган ер поселоктынъ ортасында эди. Мен сонда асыктым. Тек арадан коьп шарлаклы уйлер, олардынъ артында заводтынъ меканлары, бийик ожаклары коьриндилер. Йол шетиндеги тротуарларда ногойша, орысша соьйлеген яс-явка кезинеди. Меним болса, Караногай авылында Наконец-то ман сынъар йолыгысым эсима туьсти. Онынъ саьспеклевли эм сескенишли юзи, сарымсакты ашувлы егени коьз алдыма келди. Пишеси байынынъ айткан-айтканын ерге туьсирмей эткени эске туьсти. Эм сол вакытта Наконец-то озьин яшавда калай айыплы этип сезуьвин анъладым...

Автобус саклап турган ерде Наконец-тодынъ хабарын язбага керек деген ой келди. Сол хабарды поселокта яшаганлар да, Наконец-то да окысалар ийги эди деп мырадландым. Тек сол ерде тувган биринши сыдыралар хабарымды баслав уьшин анъламсыз болып коьриндилер эм мен оларды хабарымнынъ сонына калдырмага токтастым:

«Улы айтылган йигит болсын деген уьмити болмаган Наконец-тодынъ. Авьлети озьине усаган болса, оннан артык наьсип ога керек тувыл эди».

Наконец-тодынъ уйкен уьмити болмаган... Мен де суьйтип сосы хабарымды кутыламан.

1985 йыл.

ЮЗИКЛЕР

«Калай берлименди-ав! Калай авьмедиймен, шибекпен, ойымда турмаган анъкылдакпан! — деп Рауф Есенеев куьн сайын озьин урысты, ама кешелерде де озьине тынышлык табалмады. уйклайман деп коьзлерин юмса, терлеп-писип уянды, танъ атканша

кирпик какпаганлай ятты.— Сол бирев огырсыз бан неге растым, кайдан байланыстым?! Басымды бу кедер неге састырдым? Суьйтип кутылаягын сол сабатлей неге анъламадым? Неге онынъ мандырак соьзлерин йоьплеп, айтканына йылмайып, эткенлерин яраткандай болып юрдим, неге ундемедим, неге катылыгымды коьрсетпедим? Тох сени, тох! Оьзим де ога усап кеттим, сондай наьлет болып шыктым. Кувмага керек эди де.. Кувмага! Яде терениннен карасанъ, меним де ога усайтаган ерлерим бар болса ша? Оьзим де билмей. А онъайлы аьл болса, сол нышанларым шыгадылар. Йок, йок, уьйтип болмас. Ондай тувылман. Баьри шуьш — меним хаьтер коьргишлигимде, конак атанънан уьйкен деп, мен катылыгымды коьрсетпедим. Айтканына иердим. Ал, аьше, сондай зат эр кылыклы аьдемге келислиме? Терислик коьрсенъ, арсландай йигерли болмага керексинъ де. А мен?.. Эндиги оьзимди яман атка да калдырмага турыман. Булай яман ат болса экен. Урлакай, уры — мага баска ат йок... Ах, сол куьнди яшавдан сызып тасламага болса деш! Ах, сол кеше, болмагандай соьндирилп, кетсе деш!..» — деген ойлар оны ялгызында да, аьдемлер арасында да бир оттай кыздырып, бир буздай тонъдырып, кыйнадылар.

Уялганнан эм сол уятты соьндирип болмавыннан ол тислерин бир-бирине кысып, уьйренди. Онынъ уятыгын аьдемлер биледилерме яде билмейдилерме деп ол коьзлерине сынап карады, анъламага шалысты. А сол, тас болгыр, адавыс кеше, тап туьнегуьн озгандай болып, баьри вак-туьек коьринислери мен эсине келип турды, коьз алдында янланды, туьрли ойлар тувдырды. Боьтен де Риммадынъ айлежи юзи коьз алдыннан таймады. Ер астына ютылгыр! Калай бек суьйиндирдим мен оны оьзимнинъ йыгылувым ман! Элбетте, суьйиндиргемен, ол болмаса суьйтип кыпысып, куьлемсиреп юрмес эди. Тек эне сол затты аьдемлерге яйдыма, яймадыма экен? Яймаган болса да, косылатаганы йок. Оьзи мени уры деп санайтаганына шек йок. Суьйтип санамаса да, урыдынъ йолдасы деп коьреди. Санайды — ога соьз де йок... Не этекпен? Не?..

Ол, неше бир кере Риммага кирип, соьйлеек болды. Ашык-ашыктан, баьри затты анълатып, керек болса кешируьв де тилемеге ойлады. Ток эне кабине-

тиннен коридорга шыкканлай, куллыкшылардынъ юзлерин коьрееги, олар онынъ уьстиннен куьлей боларлар деп ойлавы, оны сувытты. «Билем? Билмейим?»— деп Рауф, олардынъ аьр кайсысынынъ коьзлерине карап, анълаяк болады. «Билгенинъизди айтынъыз! Неге ясыртыннан куьлемсирейсиз?!»— деп окында оларга кышкыргысы келип, озьин озьи тега-ран ыслайды. А окында озьин ыслалмай: «Бир зат айтаяк боласызба?»— деп, шыдалмай, сорап та алады. Уьйткен куллыкшылар да, сейирсинип ога карап, ийинлерин куныстырадылар. «Йок, Рауф Алимжанович, бир зат та айткымыз келмейди. Неге суьйтип ойладынынъыз?»— деп кетпеге асыгадылар. Ол да, айтканларына ыйнанмай, кабинетине тез адымлайды. «Юлдыртадылар, билмегенсийдилер,— деп олтыргышына олтырады, сонъ шекленеди.— Белки, уьшини-мен де бир зат билмей болсалар ша? Айтпаган болса ша?» Суьйтип ойланганынынъ арасында болган сол заттан сонъ эки кере раскан Риммадынъ юзин эсине алмага шалысады. Эки кере де Рауф озьи, бирший де болмагандай, кыскаяклы ман кабакларын туьйип саламласты. Тек эне кыскаяклы куьлемсиреп, селе-кели карадыма яде онынъ турмысы сондайма, анъ-ламады. «Огырсыз, шая. Наьлет. Бакыл этип кармакта ыслайды, кайзаман суьйсе, сол заман бетти ашпага аьзир экенлигин коьрсетеди. Эгер ол затты эсит-тирсе, яшавым бузылды... А не зат уьшин? Ойланып карасанъ, шынатай каьдер вак зат, бес каьпийк уьшин он йыл шалысып куллык эткенинъ сыраф бо-лаяк. А кайдай сенуьвлер бар эдилер. Коьтерилмеге шалысқан эдим!»— деп басына бирисиннен бириси онъайсыз болган ойларды келтирди.

* * *

Рауф Есенеев проектлер институтына куллыкка окувын кутылганлай келген. Иогары окув заведение-ди коьтеринки белгилер мен битирген яс куллыкшы исте озьин биринши куьнлерден алып мукаят, шалыс-кыр этип коьрсетти. Тез арадан коьримли куллыкшы болды, йыйынларда шыгып соьйледи, субботниклер-де катнасты, авыл хозяйствосына ярдамга барганла-рында да кайратлы иследи, дружинник те болды. Не де болсын, баьри яктан озьининъ белсинлигин коьрсе-

тип турды. Кайсы янъы куллыкшыга да сынавлы карайтаган басшылар да, коллективтинъ аъдемлери де тез арадан оны сый коьрдилер. А Рауф, тек ислеген вакытта тувыл, булай да куллыкшылар ман татым айтасынъ, куллыгын да билди, аъдемлердинъ коьнъилин авлап билди, керек ерде кажав соьзин де айтты, оны кажавласалар, тийисли явап тапты. Несин айтасынъ, куллыгын да билди, аъдемлердинъ коьнъиллерине де етти, озине керекти де мутпады. Уьстине ол аьруьв костюм кийип келди. Областьтинъ йогары куллыкшыларынынъ аъдетлеринше исси куьнинъ озинде де мойыныннан галстук туьсирмеди, таза кетеринип, шырайын карап юрди. Есенева исин теренинен билген, кайдай куллыкты да сонъына еткерип болган мукаят, ийги куллыкшы деп айттырды ол оззи акында. Эм сонынъ уьшин яс болса да, онынъ атына атасынынъ атын косып, Рауф Алимжанович деп айттылар. Куллык этетаганлы бес йыл кеткенлей оны боьликтинъ басшысы этип салганларында, биревдинъ де сейири калмады. А сонъгы заманда Рауфты коьтерееклер деген хабар институтта ятыспай турды. Эне-мине директордынъ орынбасары пенсияга кетсе, онынъ орнына тек Рауфты салаякларына бирев де шекленмеди... Сондай аьлде мунадай оравлык болып туры. Коьтере затты да ушырып йибермеге боляак зат.

«Неге биз алдыда боляак оравлыклардан сакланмаймыз, неге каерде йыгылаягымызды билмеймиз? Неге бактымыз сондай аявсыз, бир янъылыссанъ, бир терис абыт уьшин савлай эткенинъди зыян этип салмага болады?!» — деп ол оззин оззи кемируьвин коймады эм бир сенимли явап та таппады.

«Эгер билген болсам, суьйтип боляагын, сол бирев огырсыз Дучеди уьйимнинъ басамагына да ювытпас эдим. Артыннан тевип кувар эдим, ийттен тувганды!» — деп те неше бир кере ол соьгинди.

* * *

Дуче Рауфтынъ квартирасына эртенъ мен келди. Уьйдинъ иеси эсикти ашканлай, коьнук юзинде яйма шувак куьлкиди йьнатты, коьзин кыса берип, коллары бос болмаганга, Рауфка ийни мен ябысып, кушаклайтаганын билдирди. А кушагында кагытларга оралган ахыр-туьрли затлар эдилер.

— Мине мен! Союз бергенимдей болып, келдим!— деп ол тагы да яйылып куьлемсиреди, уйкен сары тислерин коьрсетип, калын мыйыкларын терейтипэм бурнындагы шувелин калтыратып.

Уйкысыраган Рауф, коьзлерин бир юмып, бир ашып, конакты таныялмай, юзине селекели карап, не айтаягын билмей турды. Сонъ эсине туьсирип, оькингеннен йыламага еткенше куьлемсиреп:

— О, Дуче, салам. Хайырым, кайдан шыктынъ?— деди ол.

Тек конак, явап бермеге асыкпай, уйдинъ ишине тез адымлады эм, бу уйде оьмири яшагандай болып, тувра казанпешке барды.

Бу затка сейирсинген Рауф саяспеклеп онынъ артыннан иерди. Сосы бойлы, мазаллы, курсагы шыгып турган эркекти ол, районга командировкага барганда, яшавында бир кере коьрген эди. Сонынъ уьшин атын эске тегаран туьсиргени. Орамда расып, аннан-муннан соьйлегенлеринде, авылдаслар болып шыктылар. Дуче ога сол куьн касарткыдай ябысты, артыннан калмады, уйине шақырды, баргысы келмегенине де карамай, зор ман аькетти. Конакбайынынъ дурыс атын да билеалмады, неге десенъ баьриси де ога «Дуче» деп айттылар, ол да суьйтип айтып койды. Заготовитель болып ислеген Дучединъ шыктажлавына коьре, акшасы айлак коьп экени коьринди. Хабарына коьре, байымага оьмири шалыскан йок, сонынъ уьшин машинадынъ оьзин де алмаган. Ийги кызганда сол затты авылдасына булай туьсindirди: «Керегим мага сол зат? Машина ман юргенинънен эсе де, оны ман каьр шегуьвинъ коьптей коьремен. Запчасть керек. бензин керек, рульге олтырсанъ — ишпе, йолда юруьвдинъ йорыкларып тут, оларды уйрен, эсте тургыст! Кой, кой, авылдас, ондай аьрекет мага керек тувыл. Шофердынъ колына, акшады ыслатып, кайда, кайгадер, кайтип суьйсенъ суьйтип юртагы. Басынъа тыныш, янынъа да енъил. Тувра айтаманма, авылдас?!».

Танъ атканша олтырдылар Дучединъ уйинде. Едилер, иштилер, тагы да едилер, тагы да иштилер. Авысып-авысып тепшеклер салындылар, аракы ишуьв токталмады, кайдай ды бир аьдемлер кирип олтырдылар, олар кетип баскалар келдилер. Тилеклер таьвесилмедилер. Магнитофон токтавсыз занъырап тур-

ды. Рауф баъри затты яратса да, конакбайлык сондай бек юмартлы болувына шекленди. Ким ди бирев сыбырдап, уй иесининъ акшага колы таза тувыллыгын, оны кылыплыктар ман эм алдавлар ман табувын, намыссыз иси ушин тутнакта ятып шыкканын айтты. Сол заманда Рауф конакбайдынъ алаллыгына коьтере де шекленди. Дуче, оьзи акында соьйленген соьзлерди эситип, ашувланган да этпеди, кайтарасына завкланып, шеги катып куьледи эм юн баскан колы ман конагынынъ ийнине кагып: «Тынълама оларды! Меним ашап билгениме куьнлеп айтадылар,— деди де, сонъ косты.— Суьйсень тынъла: суьйтип яшавда эртегилер туватаган. А сенинъ досынъ районда эртеги болып данъкланган киси!» Сол затларды куьлкисин токтатпай айтты.

Айлак завкланмаган болса да, сол конакбайлык Рауфтынъ эсинде коьпке дейим турды. Заманнынъ кетуьви мен мутып та баслады. А эндиги, ма сага керек болса, уьйин де тавып келген..

Казанпеште Дуче столдынъ уьстинде кушагын яйды, зувып туьсеяткан сиседи ыслай берип. Стол ахыр туьрли зыяпетлерге толды: туьрли туьсли кагытлары болган шоколад каьмпетлер, кызгылт мандаринлер, ярасык кутыклы шайлар... Дуче, авызын кенъ яйып, йылмайды эм коньяк сисеге бармагы ман шертти:

— Бир юз тамшы атпага керек йолыгыс ушин! Калай коьресинъ, авылдас, тувра айтаманма?!— деп ол Рауфка карады эм бармактары ман мыйыгын сыйпады, сонъ, бурнындагы моры шувели орнындама экенлигин билмеге суьйгендей, ога тийди.

Сонынъ арасында колларын кенъ яйып, эркекке коьнъилли карамын таслап:

— Кушакласпага муттык та! Калайсынъ, дос!? Мынъ йыл бир-биримизди коьрген йокпыз, э?— деп, конакбайынынъ кулагына коьнъилли соьзлер айтувын бардырып, аркасыннан да сыйпай берип, кушаклады.

Рауф кыйынлы куьлемсиреди, унамаса да, кушаклады, тап конагындай болып, онынъ аркасыннан сыйпады. Тек ишиннен: «Неге кушакламага керекпен, неге завкланаман? Ким болган ол мага? Кардашым, аданасым, куда тувыл. Караш ябысатаганын,

тувра бир карыннан шыккандай болады!»— деп ол озин оззи урысты.

— Уйдегилеринъ кайда ды?— деп Дуче, козлерин батлатып, сорады, явапты да сакламай.— Шакыр, бирге олтырайык, оларсыз мадар болмас,— деди ол, козтере де ие болып.

Эм тагы да Рауфка ювыклап, онынъ эки ийнинен ыслады:

— Калай бек озинъди сагындырттынъ-ав!— деди, конакбайынынъ козлерине суьйинишли карамын таслап.

Рауф не айтаягын таппай, басын ийзеди. «Тоьх, зарядка да этпедим, эндиги бу конак уьшин куллыкка да кешигеекпен, а буьгуьн отчетты да кутылмага керек эди»,— деген ойлар тынышландырмадылар оны. Конак уьй иесине соравлы карады. «Э-э, уйдегилерди шакыр дединъ де, олар не этееклер бизи мен? Пишем балалар ман аьли де уйклайдылар»,— деп явап береек болган эди, тек сонынъ арасында баска пештинъ эсиги зыйкылдап ашылды.

Пишеси казанпешке кирди. Халатынынъ ягасын колы ман мойнында кавыстырып турган кыскааяклы сейири калып. Дучединъ басыннан аягына дейим карады: таныс болмаган эркектинъ басында кенъ калакайлы фуражке, уьстинде уйкаланганнан караланган тери пиджак, джинсы ыстан, аягында «Адидас» фирмадынъ кроссомкалары бар эдилер. Дуче ян-маян стол уьстине сиседи салды, басындагы фуражкесин шешип, олтыргышка булактырды эм бираз энъкее берип, эки колын кыскааяклыга созды:

— Аьруьвсинъме, келин?!— деди ол, давазын ювасландырып.

Пише куьлемсиреп байына карады эм конакка аясын сабыр созды. Дуче колын алып, эки кере силкти. Пише тагы да бек сейирленди.

— Эртенъ мен аракы ишкендей сизге не болган? — деди ол, конактынъ хаьтерине тиймейим деп, давазына юмсаклык эндирип.

— Не болаяк ты, бир зат та болган йок?!— деди касларын кенъ яйып Дуче, сонъ шырайын йылы этип:— Мен сизге, келин, куьн сайын келмеймен де?! Келгенимди сосы тамак йылытатаган зат пан белгилеп болмайма? Сен де бизи мен бирге увьртларсынъ. Меним савлыгым уьшин тартарсынъ. Мен сенинъ сав-

лыгынъ ушин ишермен,— деп ол кыскаяклыга карап коьзлерин йылтыратты.

Кыскаяклы сол карамнан адалап кетти, соны ясыраяк ушин куьлемсиреди. Рауфка бу зат терисиннен коьринди. Пишеси танымаган эркектинъ касында неге балсынмага керек, деп ойланды ол. Тек кыскаяклы сол сабатлей оны анълады эм, давазына сувыклык эндирип, конакка оьктемли карады эм:

— Карайман да, баалы затлар ишесиз. Артык акшалар бар болса, ярайды. Яде болса артты, алдыды ойланмайсыз,— деди.

— Акша не?— деди Дуче мисетсинмей, бир бармагын оьзгесине уйкалап.— Кагыт. Янсыз зат! Буьгуьн бар, эртен йок! Эртен йок, буьгуьн бар! Онынъ акында авызымды ашып соьйлегим де келмейди.

Суьйтип ол коньякты ашты эм пишеге соьзин каратып:

— Келин, яным, стаканлар береш. Оьзинъе де салмага мутпа,— деди.

Оьмири ишкиге карсы турган пише, Рауфтынъ сейирин калдырып тилекти аваслы толтырды, суьйинип, сервантан баа хрусталь рюмкаларын кызганмай аькелди. Оларды суьртип асыгыслы столга салды. Онынъ асыкканы да Рауфка ярамады.

А сонынъ арасында терен ойлы давазы ман Дуче акыл уьйретти:

— Акша юмарт аьдемлерди суьеди. Ол оны онъайлы кулланып билген кисиге оьзи келеди. А «кулланып билген» деген не затты? Анълатайым. Бар акшанъ ман йолдасларынъа, бирге яшаган аьдемлеринъе куваныш келтируьв — эне сол заттынъ маьнеси,— деп ол соьзин токтатпай рюмкаларга коньякты куйды.— Акша оны шыктажляк ушин яратылган. Ким кайтакым шыктажлайды, ол сол такым тагы да таппага шалысады. Юмартка ол оьзи агады, тек кисенъди тут!— деди ол эм авызын кенъ яйып, куьлемсиреп, толы рюмкады Рауфтынъ пишесине созды, ога сынавлы карады.

Пише авасланып колын созды эм карамын байына таслап алды. Рауф уьндемеді.

— Ал, келин, ал,— деди Дуче.

Рюмкады колына алганына эс эттиреек ушин кыскаяклы Дучединъ акша акында соьйлегенин кажавлап:»

— Анъладынъма, Рауф, акшада кайдай кылык барын?— деди.

Тек айткан кажавы байына каратылгандай болып шыкты, ога тийдирилип айтылгандай болды эм пише куълеегининъ орнына, тез болып авызын кымды.

Рауфтынъ ишкиси келмейтаган эди, боътен де эр-теникте. Мине бир кесектен бербетин ол аракыды авызына алмаган. Дучеге ишкиси келмевин айтса, ол соьзин кулагына да аспаяк, кайтарасына хаътери калгансып, анълатып баслаяк, туьсиндируув соьзининъ сонъы болмаяк. Сонынъ ушин Рауф коьнъилиндегин айтпага батпады, онынъ бас авырткан соьзлерин тынълаганша, ишкенинъ де колай деп ойланды, рюмкады алып.

— Эгер мен юмартлыгымды коьрсетпеге кыйнала-таган болсам ша?— деди Рауф Дучеге, пишесининъ кажавына баска яктан явап берип.— Ойламай шык-тажлагандай менде акша бир заманда да болганы йок эм болаяк та тувыл.— деп ол селекели карамын пишесине таслады, онынъ соьзге кирисуьвин ярат-пайтаганын анълатты.

Дуче рюмкасынынъ ишиндегин бир увыртлаган-лай ютты, авызын сукланышлы шакылдатты, коьзле-рин юмып ашты, авызын аясы ман суьртти.

— Энъ баслапкы зат— юмартлык! Керек болса, йолдасынъ ушин кийиминъди шешип бер, кызган-ма, кенъ бол, кувыс болма. Сол заманда акша оьзи тесип сага йол табаяк,— деп, ол бармагын тик коьр-сетип, акылятаксувын бардырды.

— Кайтип табаяк экен? Сенинъше акшалар шы-бырып ятадыларма?— деп куьлемсиреди Рауф.

— Менимше акша коьтере ерде де бар. Шыбырып ятады. Тек оны кисиге салмага аваслык болмага ке-рек,— деди баягынша Дуче.

— Анъламайман: кырсызлык пан каьр шекпеге керегим?— деди эм, «караш досынъа» дегенди анъ-латып, пишесине карамын таслады, басын шайкады.

Конъякты аз-азлап уртлаган пишеси сейирли ка-рамын конактан алмады, байына карамады.

— Кырсызлык пан неге каьр шегесинъ?— деди унамавлы давазы ман Дуче.— Алып билмеге керек деп айттым да!— деп сонынъ арасында коьнъилин

туурлендирип, бирден хыхылдап куылди, куылкиден курсагы калтырады.— Суйсенъ, сага суйтип ярайтаган болса, кырсызлык деп те айтпага болаяксынъ. Тек сол затка акыллы аьдемлер: «Яшап биледи»,— деп айтадылар. Яшап билмегенлер куры каладылар. Соьз уьшин туькеншилерди, сатув ман каьр шегетанларды алып карайык,— деп Дуче бармагын тагы да тик коьтерди.— Олардынъ исинде кыйын ак айлак тоьмен, а сеннен, инженерден, кайда колай яшайдылар. Сол зат тувра тувылма? Тувра... Эндигиси эгиншиди, авылшыды алып карайык,— деп ол экинши бармагын тик коьтерди.— Биз, заготовительлер де сол куьпке киремиз. Тек бизим акымызда уьндемеймен. Тап мырзалардай, бизим уьйиримиз коьтере баска. Бизикиндей куллыкка тек туьсеек уьшин тийисли аьдемлерге энъ азы мынъ маьнет акша бериледи. Сол затты койып турайык та, булай куллыкшыларды карайык. Олар — ер мен каьр шеккен, куллыксуер, таза ниетли аьдемлер. Дурыспа? Дурыс... Тек, эне айташмага, кайтип олар оьз каралдыларында эки-уьш малды ыслап боладылар? Отлаklar йок, ерлер айдаладылар тувар бакпага ер таппасынъ. Совхоз, колхоз оларга ем бермейдилер. А олар кайдан табадылар, э? Урлайдыларым? Кыйын уьйтип айтпага, а не зат этеексинъ? Эбин табадылар! Эбин, анълайсынъма?— деп ол тыныс алып, уьй иелерине оьктемсип карады.— Экономистлер, бухгалтерлер, боьлик басшылары акында авызымды ашып та кыйналмайман. Олар семизиннен сермейдилер, олардынъ урлавларынынъ маьнесине шыгып та болмаяк...

— Карайман да сенинъ каравынъа, эне коьтересин де бир тарак пан тарап шыктынъ,— деди рюмкады эринлерине тийгисте берип, оны аяган давазы ман Рауф.

— Сенинъше, оьтирик соьйлейменме?— деп Дуче, эркектинъ сондай затларды да билмегенине сейирсинип, ога коьзлерин батлатып карады, сонъ колын онынъ ийнине салып:— Сен ойлайсынъ сизде калада урлакайлар йок деппе? Мен сага айтайым, эгер кайсы заводта да карав болмаса, савлай заводтынъ бир затын калдырмайклар. Каравылшы турган меканнынъ оьзин акашаяклар, ога соьз де йок,— деди соьнъинда давазын тоьменлетип.

Рауф басын шайкады, пишеси анълагансып куь-

лемсиреди. Дуче, уй иесине кайгылы карап, айлак юмсак давазы ман:

— Сен де урлайсынъ,— деди.

Соны эситкен Рауф авызына аькеткен ишкисиннен тутлыкты, ишиндегин кутылмай, рюмкады артына салды.

— Айтаягым, озгелер мынълап урлайдылар, а сен автобуска тоьленеек бес каьпийгинъди ясырып, кисенъде калдырасынъ.

Пишеси завкланып куьлди. Ол байын аьдемлер касында туьз кылыклы, оьктем болып коьрингенин яратпайтаган эди, а соьле бир себепсиз конактынъ оны суьйтип бетлейтаганы кыскааяклыдынъ куьлкисин келтирди. Неге куьлейсинъ, мен сага этеекти этермен дегенди анълатып, Рауф пишесине суслы карады, сонъ Дучеге бурылып:

— Ондай затты меним акымда соьйлемеге сенинъ не ишинъ бар ды?! Кайдай себеп пен айтасынъ?— деди ашувлы давазы ман.

— Дос, сен ашувланма,— деп конак уйдинъ иесине колларын созды эм курсагына тийгистип оны кушаклады.— Мен булай айтамантта, соьйлеген соьзимизге келистирип, анълатаман. Тек... эне туврасын айташ,— деп ол тувра кулагына сыбырдады.— Мине сага бир остановка бармага керек болса, тоьлемей туьсесинъ! Суьйтип бир кере де болган йокпа?— деп ол куьлемсиреп, Рауфтан тайды эм бармагын ойнаклы шайкады.— Болган, дос!— деди эм уй иесининъ шырайынынъ туьрленмейтаганын ксьрип, озин де сабырландырды.— Аьруьв, аьше. Сенинъ куллыгынъ акында соьйлеек. Мен сенинъ не зат пан аьрекетлейтаганынъды да, оькиметке кайдай пайда аькелетаганынъды да билмеймен. Аьруьв, сенинъ исинъ керекли эм пайдалы, сен озинъ де орнынъа тийислисинъ деп санайык. А яшавда неше бир аьдемлер тийисли болмай, баскалардынъ орынларында олтырадылар эм акшады стол янында олтырганлары уьшин аладылар. Олар акында соьйлеек. Эне солардынъ этетаганлары урлав болмай не экен? Аьруьв, оларды да коьйык. Сенинъ исинъ баска. Ыйнаманан. Тек мага бир затты айт: сен ислеген заманынъда озинънин аьжетинъ мен бир якка да шыкпайсынъма? Яде куллык арасында куллыкшылар ман хабар курып, туьтин ишип, каьрсиз олтырувлар болмайттагы?

Рауф соравды маьнесиз коьрип, ийинлерин куныстырып алды эм:

— Элбетте, эртениктен кешке дейим тек ис пен каьр шеккен куьилерди таппага кыйын. Тышшайып та аласынъ, оззинънинъ керегинъе заман да излейсинъ,— деди.

— Коьрдинъме! Мине сосы зат — сенинъ автобуста тоьлемей калдырган бес каьпийгинъ,— деп завкланды Дуче.

— Кой, кой. Неге вакланасынъ? Айткан затларынъ ыйнандырмайдылар. Бириншилей, бизде план. Планнынъ толтырылувына каратылып акша тоьленеди. Экиншилей, аьр бир исте де исшидинъ озь керегине заман табувдынъ амалы болады,— деди Рауф.

— План, план,— деп разы болмады Дуче эм оззиндикин бардырды.— Билемиз сизинъ планларынъызды. Коьтереси де урлайды: тек ким кайтакым тапканын. Эм мени озьге затка ыйнандыраяк тувылсынъ.

— Мени де ыйнандыраяк тувылсынъ. Коьтереси деп неге айтасынъ? Эне мен урламайман эм урламага да аьзирленмеймен. Мага кыйын акым да етеди,— деди оззиндикинде катып Рауф.

— Шекленемен!— деди октемли даваз бан Дуче, курсагын алдыга шыгарып.— Биринши кере коьремен сендей аьдемди. Айлак аьруьв, сен айткан да болсын. Сен бир зат та урлаган йоксынъ эм урламага аваслыгынъ да йок. Суьйтип болсын. Мутаяк солэристи. Мутаяк,— деп, кыйынлы куьрсинип, уьйдинъ иесине соравлы карады.

Тек явап сакламады, сиседи асыгыслы алып, рюмкаларга куйды эм уьй иелерине эслерин йьйдырмага амал бермей:

— Келинъиз, бизим дослык уьшин мунавын коьтерейик. Шынты эр кисилер уьшин!— деп, коьтеринки даваз бан айтып, Рауф пан рюмка согыстырды.— Эм шынты кыскааяклылар уьшин!— деп ол Рауфтынъ пишеси мен де согыстырды, сонынъ арасында пишеге коьз де кысып алып.

Пише сол заттан адалады, тек сол сабатлей адалаганын коьрсетпеек уьшин, куьлемсиреди. Сол зат балсынгандай болып шыкты. Рауф, пишеси оззин суьйтип юргисткени уьшин, уялды, кабакларын туй-

йип, шыгып кет дегенди аңлатып, эсик бетке карамын атты.

— Мине сен суьйтетагансынъ. Аьдемди тынъламага амал бермейсинъ,— деди ол куьбирденип, болса да байынынъ айтканын тынъламай болмады эм, басын оьктем коьтерип, эсик бетке адымлады.

Квартирадынъ ишиннен балалардынъ йылавы эситилди. Эки баласы — эки кызы — бир-бири мен урсысканларын аңлады сол сабатлей атасы.

— Неге кувдынъ оны, э?— деди оькинишли давазы ман Дуче.— Язык пише сав куьн балалар ман алысады. Бираз олтырып эригин язар эди. Бу зат ога байрам болар эди. Сага да куваныш, пишенънинъ коьнъили болса.

«Сосы ойнап соьйлейме яде суьйтип соьйлемеге оьзин керекли деп санайма?»— деп Рауф конакка кабагынынъ астыннан оьткир карады. Сол карамды коьргенлей, конак ойын туурлендирди:

— Туврасын айтсанъ, дурыс эткенсинъ. Пишелерсиз олтырган кайда колай,— деди ол уьйдинъ иесин макуллап, сонъ онынъ ийнине кага берип:— Эр кисинъ! Шынты эркектинъ ойланганын пише соьзсиз аңламага тийисли. Авызынъды ашпадынъ, а ол шыгып кетти. Аьперим сага! Ярайды мага сондай зат!— деп Дуче биразга тынды, сонъ авыр тынысланып, пиджагынынъ кисесиннен юзер маьнет уш кагыт шыгарды. Оларды Рауфка яйып коьрсетип:— Эндиги булай. Мага, дос, сенинъ ярдамынъ керек. Муна акшады биз сени мен шыгармага керекпиз,— деп йылмайды.

— Аңламадым. Бирший сога сатып алаяк боламынъма?

— Сатып алаяк?! Ким биледи, ким биледи?— деп селекели куьлди Дуче.— Йок, дос. Мунавын биз экевимиз буьгуьн ишпеге керекпиз!

— Алжыгасынъма сосы сен! Сол такым акшады ишип болама?!— деп бек сейирсинди Рауф.

— Кызганма биревдинъ акшасын. Мен кызганмайман да?..

— Мен кызганмайман. Калай коьп ти?

— Коркпа, дос! Урланган акша!— деп куьлди конак, тек конакбайдынъ куьлмейтаганын коьрип, токталды.— Ойнап айтаман, ойнап... Аьдемлерден алыкты артык этип йыйганым уьшин премиялаган-

лар,— деди ол Рауфты тынышландыраяк болып. Рауф уьндемеди, саклавлы карады: айтаягынъды айт дегендей болып.— Аьше, кардаш, куванышымды боьлмеге керексинъ. Куьн сайын распаймыз, мен де куьн сайын премия алмайман. Арамызда сувыклык болмасын, сен меним куванышымды боьл,— деп токталды ол.

— Билмеймен, сага не зат айтаягымды да билмеймен,— деди авас болмай Рауф.

— Яде мисетке сайымайсынъма сосы сен авылдасынъды? Белки шийкенесинъ?— деди хаьтери калгансып Дуче.

— Койтагы сен сол бирев соьзлеринъди. Аьруьв, бир зат ойланармыз,— деди Рауф, разылыгын билдирип.

— Бу баска соьз! Эр кисише, бизимше, ногайша!— деп суьйинди Дуче.

Эм ол стол янында, коньяктан увьртлап, олтырды. Ювас болып Рауфтынъ ас ишкенин, куллыкка йыйыстырылганын саклады. Ойлы болып казанпешти тоьгерек яклап карады, досынынъ коьнъилин сынавлы тешкерди. Олар уьндемей уьйден шыктылар.

Орамда Дуче тагы да яланып кетти, соьзгер болды, Рауфтынъ ийининнен ыслап, оьзине тарта берип, адымлады.

— Аллах уьшин, сен ийги аьдемсинъ!— деди ол Рауфты мактап. Оннан сонъ бирден токталды, Рауфты оьзине бурды эм тигилип онынъ коьзлерине карады, эм коьтеринки даваз бан:— Кел, дос, кызлар табаяк! Туврасынан айтсам, сен тап!— деди эм басын артка таслап йогарыдан карады.— Сиз, городскойлар, оьмири оьзинъиздинъ ашыкярларынынъ бан мактанмага суьесиз. Биз бен. авылшылар ман да, боьлисинъизтагы. Эсинъдеме, ана йол биз биринши кере расатаганда, сен айттынъ да: городта оьзлерин тилетпеге суьймеген кызларынынъ коьп деп. Коьп дединъ!— деди Дуче, бармагы ман шайкап.

Рауф кызарды. Уьйтип айтканы онынъ эсинде тувыл эди. А ким биледи, айткан болса да. Эсирсе, мактанып соьйлемеге суьетаган. Сондай яртилиги бары уьшин шекленди: йыл артта айтканы ман айтпаганы эсинде де сакланмаган.

— Ондай затты мен айтып болмаякпан. Ондай зат мага усамайды,— деди ол, катырып айталмай.

— Айткасынъ, айткасынъ! Эндиги айткан йокпан деп басынъды алаяк боласынъ! Сондайларсыз сиз, городскойлар, авылга келсенъиз эртеги этип айтасыз да, а сизге келсенъ, кувыска тыгылып, «дуъмп» болмага шалысасыз!— деди, хабтери калгандай болып, Дуче.

Рауф эринин кысып, Дучеди тешкерип, ога ойлы карады. Карамы бурнындагы шуьелинде, сонъ айла-нып шыккан курсагында кезуьвли токтады. «Сейир, сени мен де кайдай кыз бармага болар?»— деп ишинен куьлемсиреди.

— Эртерек айтпага керек эди. А эндиги тел сокпага керек, соьйлеспеге керек, ислеген аьдемлерде бос заман бек танъкы да,— деди ол.

— «Тел сокпага, соьйлеспеге»,— деп эркеледи Дуче.—Суьйтип айтаягынъды сездим. Алдыда сав куьн барды да... Бос авызлар! Тек авылдасларга эртегилер айтпага билесиз. Кала, соьзинъе берк бол десенъ, тырпанълап баслайсыз,— деп айыпланып, эки колын артка бурып, асыкпай адымлады, сонъ буйырык бергендей каты айтты.— Узын соьздинъ кыскасы. Мага не керегин мен сага айттым. Ойлан: каерден кимди алаягынъды. Сен кыз табасынъ, а мен той этемен. Катыстыкпа?

«Ким мен оны таныстыраякпан?»— деп каты ойланды Рауф, оьзи Дуче мен таныс болганына да, онынъ уьйинде конаклык эткенине де оькинип. «Таьжел болып ябысканын каратага! Мен сага борышлыманма кызлар таппага? Соьле-аьле узьзеренъ оны ман баьри байланысты, ал, уят! Сени аьдемдей сыйлап, ырызкысын кызганмай, конак этип алган»,— деген ойлардан кыйналды Рауф.

Институтка еткенде, коньяк оьзин билдирди, коьнъил ашылды, ойлар оьткирлендилер эм Рауф Дуче мен басамаклар бойлап коьтерилеятканларында. Римма ман соьйлесермен деген ойда токтасты. Яс кыска-яклыдынъ ойнаклы, енъил акыллы кылыклары бар деп куллыкшылардан эситкени бар. Римма онынъ оьзине де ярайтаган эди. Ол кевдели, сынлы, оьзи суьйдимли эм кувнак эди. Рауф оьзи де ога ярайтаганын сезетаган эди. Олар бирге оьз-оьзлери калсалар, Римма оны ман ойнаклы соьйледи. А бир кере институтта вечер болганда, олар бирге ойнадылар. Эррек кыска-яклыдынъ йылы эм юмсак кевдесин кол-

лары ман ыслап, онынъ уйкен кара коьзлеринде куваныш эм аваслык коьрди. Кыздынъ коллары наьзик тийдилер эркектинъ аркасына — оны сол сабатлей сизди Рауф. Бювде кыз эркектинъ коьгалувына тынълавлы нерди. Вальсте айланган Римма коьтере де ювык йыдысты эркекке, коьзлерин шуькирейтти, эринлерин ашып тутты. Рауф объеек те болар эди, энъ кейип те кетти, тек сонъалыкта озин токтатты. Бирге куллык эткен кыскааяклы ман байлансанъ, уйкен соьзге каларсынъ, бетлевге туьсерсинъ, басшыларга шагарлар деп коркты. Эм соннан сонъ, теренлетпейим сезимди деп, кыскааяклыдан тасаланып турды.

А соьле, кыскааяклы ман танысувды излеп, касында авыр адымлаган Дуче уьшин бир амал таппага керек эди. Эм ол, йогары шарлакка коьтерилгенде, Римма олтырган коридордынъ энъ шетиндеги кабинетке адымлады. Дуче де ян-ягына каранып оннан калмады. Рауф, эсикти ашып, оны алдыга йиберди. Дуче кирип, фуражкесин шешти, шашын сыйпап, эсик бетте ювас токталды. Рауф, онынъ сондай ювас болганына куьлемсиреп, шыгып стол янына олтырды. Римма басын коьтерип, кара коьзлерин куванышлы йылтыратты. Кыскааяклыдынъ суьйтип йолыкканына Рауф суьйинди. «Белки, бир зат шыгар», — деп ойланды.

— Буьгуьн эне яркылдайсынъ, яйнайсынъ! Шашынъды да аьлемет эткенсинъ! — деп, мактавлы соьзлер излеп, кыскааяклыдынъ юрегине етпеге шалысты. — А шыбанъ ша? Ол не аьлемет декальте?! — деп карамын ашык коькирегинде токтатты.

— Рауф Алимжанович, сосы сизге не болган? — деп пырхылдап куьлди Римма, аясы ман авызын явып. — Хайырым, буьгуьн озинъиз озинъизге усамайсыз да. Яде болса... — деп кыскааяклы кызылга боьялган тырнагы ман мойнына шертти.

— Биразанакай. Буьгуьн кардашым келген эм сол куваныш уьшин бираз увуртлаганмыз, — деп Рауф шатланып Дучеди коьрсетти.

Дуче, авызын кулакларына дейим яйып, ялынышлы куьлемсиреди. колы ман фуражкесин коькирегине тийгистти, басын ийди.

Римма, ятсырап, эркектинъ басыннан аягына дейим сынавлы карады эм эринлерин кымды.

— Неге турасыз? Олтырынъызтагы,— деп Римма, баягы Рауфка бурылып, куьлемсиреди.

— Олтыртагы сосы сен,— деди Рауф та Дучеге, сонъ кыскааяклыга бурылып, озининъ манълайын сыйпады.— Римма, тувра билмеймен кайтеегимди. Буьгуьн кардашымнынъ,— деп ол басын Дуче бетке ийзеди,— куванышы бар. Соны минезли этип белгилеек мырады бар эди.

— Ол да, аьше, кыйынлык болама? Не бек кыйналып айтасынъ? Куванышты, элбетте, белгилемеге керек. Ондай зат ушин бизге де шампанскоеден куймага куьнах болмас.— деп кыскааяклы кылайыннан конакка карады.

Рауф терен ойлы бир зат айтаяк эди, тек алдыга Дуче шыкты.

— Ога союз барым!? Элбетте, куярмыз,— деп суьйингеннен олтыргыштан турды эм кыскааяклыга энъкейип, алмайсалмай айтты.— Ресторанга барайык. Не айтсанъыз, соны этермен. Янынъызга не керек болса, сол сизики.

— Асыкпа, Дуче, асыкпа. Бизим калада тербияланган кызлар ресторанларга бармайтаганлар,— деди акыл уйретип Рауф.

— Уйтип болса, аьше, меним байрамымды кайда этеекпиз?— деп юлдырып Дуче авызын ашты, коьзлерин сейирли батлатты.

— Оны ойламага керек болады,— деп Рауф куьрсинип, бираз уьндемей турды, сонъ Риммага карамын бурды.— Римма, белки сен ярдамласарсынъ, э?

Кыскааяклы керилип. явапламады.

— Яде бир ой айтарсынъ?— деди Рауф.

Римма Дучеге бурылып:

— Сизинъ атынъыз кайтип ти?— деп сорады.

— Магомет. Коьтере де анъкылдак экенмен, киргенлей танысатаган да,— деп ол энъкейип колын созды.— А булай мага коьтереси де Дуче деп айтадылар, баьриси де суьйтип айтады.

Римма кирпичлерин тез-тез кагып, шыдалмай, куьлеп кетти:

— Шекти катыраяк экенсинъ! Дуче деген бизим атка усамайды, Сен де итальянецсинъме?

— Айтувынъ дурыс, Римма, ол озин озмири итальянец деп санайды,— деди кажавлап Рауф эм озси де Риммага иерип куьлди.

— Аьдемди талдыраяк экенсиз,— деп Римма куьлкисин токтаталмады.— Аьше, мен сизге Магомет деп айтаякпанма яде болса?

— Йок, Дуче денъиз,— деп конак танысларынынъ куьлегенлерине завкланды эм мыйыкларын сыйпап, коьтере бала даваз бан айтты.— Муссолиниге де суьйтип айткан болсалар да, мен сол атка уьйренгемен. Уьшинин айтсанъ, бу затка Муссолининдинъ бир шуьши йок. Мен аьли де бесикте яткан шагымда авызымнан шыккан биринши соьз «Дуче» болган. Соны эситкен атам-анам мага суьйтип ат такканлар. А мен атам-анам айтканды ерге туьсирмеймен. Айткан соьзлери — сыйлы, — деди ол колындагы фуражкеди коькирегине тагы да бек басып эм тап артистлердей болып, энъкейип, сонъ басын коьтерди.

— Аьруьв, аьше, аьруьв. Дуче болса, Дуче,— деп тыныс алып, куьлкисин тегаран тыйды кыскааяклы эм коьзлерине яккан суьрмеси яйылып кетпесин уьшин, коьзлерининъ туьплерин бармакларынынъ ушлары ман суьртти.

— Римма, аьше, кайтип этеек сол затты? Мундай аьруьв аьдемнинъ хаьтерин калдырып, эште, болмас, э? Сенде йыйылсак ша?— деди Риммадынъ коьнъиллигине келисте Рауф.

— Сол такым басты неге авыртасынъ? Аннан-муннан айландырып соьйлемей, не керегин сол саьатлей айтпага болаяк та,— деп Римма баягы куьлмеге аьзир эди, тек сол арада эсин йыйып косты.— Тек мен ялгыз яшамайман да. Кыймасыннан сорамага керек. Ася не айтар?

Кыскааяклы, бокшасыннан бияла шыгарып, сыпатына тергевли карады эм, бетин аннан-муннан сыйпап, биялады орнына салды.

— Кел, яным, соьйлетагы кыймасынъ ман. Олтырмага сизден колайлы ер коьрмеймен,— деди сыбырдап Рауф.

— Аьруьв, аьше, келинъиз. Ася бир зат та айтпас деп ойлайман,— деди Римма, эркектинъ коьзлерине карап эм йылы куьлемсиреп.

Дуче суьйингеннен ушып кетпеге аз калды. Кыскааяклыга коьрсетпей, онынъ аркасы бетиннен, бас бармагын кайкалатып Рауфка коьрсетти, суьйтип ога айлак разы экенлигин билдирди.

Рауф пан Римма озлерининъ кабинетлеринде аьдеттеги куллыклары ман каьр шегип олтырган шакта Дуче оззининъ не затка яравлыгын коьрсетееги акында амал этти. Ол баьри туькенлерди айланып шыкты, базарда кенъбайсып юрди. Алган затларынынъ баалыгына-ушсызлыгына карамады. Конакбайларды сукландыраяк ушши базаршылардан затларды уш кабат баалыкка алды. Язлыкта бу бетлерде болмаган, а кубыла яктан аькелинген аьлемет кызыл бадражанлар, емислер расып алганына оззи де куванды. Олардан баска болып, уш килограмм ийги кой эт, туьрли-туьрли кутыкларда каьмпетлер, Шампанское мен коньяк сиселер алынган эдилер. «Билсинлер Дуче кайтип кыдыратаганын»,— деп ол октемли сезим мен, куьн бойы таксиден туьспегенлей, калады айланды.

Куллыктынъ кутылаяк заманына алынган азыкка, ишкиге тиелген такси институттынъ алдында токталып саклады. Рауф пан Римма, эш бир зат акында да сойлеспегендей болып, аьдеттеги куьнлеринде раскандай, меканнан хабарласа берип шыктылар. Таксиде басын кайкалатып, октемсип олтырган Дучеди коьрдилер эм машина бетке адымладылар. Дуче, алды эсикти ашып, кыскааяккыды таксисттинъ касына олтыртты, Рауф эсикти оззи ашып конагынынъ касына олтырды. Туьрли-туьрли затларга сыпланган эки уйкен полиэтилен дорбаларын коьрип, Рауф сейирленди.

— Айда, шеф! Кызалак айткан ерге.— деди Дуче, копарсыганнан ишине сыймай.

Оззи колларын бир-бирине уйкалады эм Рауфты да шыганагы ман ийтеди, баьри заттынъ да ийги озатаганына завкланып. Рауф куьлемсиреди, а ишиннен сол бирев йыйылыс кайдай ды бир сылтав ман болмас деп сенген эди. Куьн бойы арадан бир зат шыкпаса, баска зат шыгар деп ойлап турды. Сенгени, шекленгени бос экен. Дуче босына олтырмаган. А ол кешигееги акында уйине де бир зат та билдирмеген, заманында кайтарман деп сенген. Сол зат ушшин машинадынъ ишинде кайгырып барды ол.

Машина, бир кесек орамларды айланып, каладынъ янъы микрорайонында орынласкан бес шар-

лаклы уйдинъ касында токталды. Римма сол сабат-лей асыгыслы болып кобликтен шыкты, ян-ягына сескенишли эм тешкерувли карады, бир аягыннан баска аягына шыдамсыз басты, эркеклердинъ кеш козгалувына разы болмай, энъкейип, Рауфка карап, бирев де йок заманда тез шыгынъыз дегенди анълатты.

Дуче кисесиннен он маьнет акшады япыраклатып шыгарып шоферга сукты. Рауфтынъ шыкканын саклады, сонъ машинадагы полиэтилен дорбалардынъ экевин де оьзи алып, конакбайларынынъ артларынан юырды.

Экинши шарлакта Римма эсиктинъ касында токталып, шанъ басты:

— Ким биледи, Ася кийинмей туратаган болса да,— деди ол, тагы да ян-ягына каранып, конъыслары шыгып олтырмасын деп коркып.

Юк коьтерип келген, авыр тыныс алып турган Дуче:

— Кийинип неге кыйналады? Биз айып этпеспиз, дурыспа, Рауф?— деп онъайсыз куьлди.

Рауф, болаяк-болмаякты соьйлеме дегенди анълатып, ога кабагын туттырып карады. Дуче, соьзлеримди ютаман деп, авызын тыйды.

Сол вакытта эсик ашылды. Ак шырайлы, наьзик, коьзлери йылтыраган Ася, таныс болмаган эркеклерди коьрип, сейирсинмеди. кайтарасына суьйингендей болып, йылы карады.

— О-о, бизге конаклар келдилерме?!— деп колларынынъ йайды, йол берип.— Кирипъиз, кирипъиз, хош келдинъиз!

Ася бухгалтер болып, оьтпек писиретаган заводта ислейди. Байга барып шыккан букыж. Байда ярым йыл турган болса да, бала тапкан, аьли кызы алты ясына толган. Кызы авылда, Асядынъ атасы-анасынынъ колларында оьседи. Асядынъ, тап Риммадай болып, байга бармага уйкен мырады бар эди. Сабыр, уьйине шалысып билген, оларды суьйип алган эркеклердинъ табылганын суьйдилер. Биринши байы Асяга «аьруьв яшавды» коьрсеткен эди. Олар ийт пен мысыктай ырылдасып яшадылар. Байы ишип кол да коьтерди. Эм Ася басын заманында алганына соьледе куванып юреди. Римма байга коьтере барган йок эди. Кайзаман ким алаягын кайдан билесинъ деп, ол

эркеклер мен шалт танысатаган эди эм кайсы ман да уызилген байланыска кайгырмады. Алаяк аьдем бир затка да карамай алар деп сенди. Аьел курув акында сондай уьйкен мырадлары бар болса да, эки кыскааяклы да. яс заманымызда кыдырып калааяк, ше-шекейдей заманымыз кетип бараытырганына оькин-мейик деп, эркек пен танысканды тувра бир йигитликке санадылар. Экевлери олар бала шактан кый-маслар эдилер, бир-бирлерин авыз ашканлай анъла-дылар эм бир-бирлериннен бир зат та ясырмадылар.

Дуче, коьп соьйлемей, алган затларын столга шы-гарып салды, оьзи яйнап кыскааяклыларга карады.

— Кайтакым зат! Не бек кушынынъызды куйга-сыз?— деп Ася, завкланып, аяларын бир-бирине сок-ты, оьзи сонынъ арасында Риммага эм эркеклерге ка-рамын таслады.

Римма, туьз битимли, аьруьв кийинген Рауф бет-ке басын шайкап, онынъ эркеги сол экенин Асяга соьзсиз анълатты. Ася да ога курсагы шыккан кис-динъ калувын анълады эм эркектинъ бурнындагы шуьелине карамын тигилтип, куьлемсиреди. «Курсак-лы болса, курсаклы, сол да бола берсин»,— деген ой-ды анълатты ол да кыймасына. Эркеклер кыскааяк-лылардынъ сондай ойларын анълап та анъламады-лар. Олардынъ аьр кайсысы да оьзи акында ойлан-ды: олардынъ келуьвлери конакбайларда кайдай ой тувдырган экен, яман болып коьринмейдилерме экен?

— Азыкты казанпешке киргистинъиз. Биз Рим-ма ман соьле аьли асты болдырармыз,— деди Ася.

Кыскааяклылар этти кувырдылар, асты столга аькелип салдылар, бир пештен бир пешке ювырып юрдилер, баска кийимлер кийип шыктылар. Эркек-лер туьтин ишип, магнитофонда йырлар айландырып, тынълап олтырдылар.

— Келинъиз, аьше, олтырынъыз,— деди уьстине янъы акшыл шыба кийген Ася, баьри зат та аьзир болып, ярасыклы тизилген столга коьрсетип.

Эркеклер, туьтинлерин туьтин салгышка соьнди-рип, Ася коьрсеткен олтыргышларга олтырдылар.

Басында не зат соьйлееклерин билмей, эр кисилер тартындылар, кыскааяклылар да оларга карап, уьнде-медилер. Тек сол зат коьпке созылмады, бир-эки рюм-ка ишилгеннен сонъ, хабар куралды. Кыскааяклылар, тирилгендей болып, яркылдап, эркеклерге карадылар,

а олар, бири бирисиннен артпага шалыскандай болып, туурли тилеклер айттылар. Тилеклерин коьбинше аьлде уьй иелерине караттылар: олардынъ ярасыклыгынынъ соьнмеви уьшин, мырадларынынъ толуву эм йолларынынъ болуву уьшин, ялгызлыктынъ не экенин билмей, ийги косаклар табувлары уьшин эм тагы да сондай коьп баска затлар уьшин иштилер. Ишкен затлары, ашык сезимли соьзлери олтырганларды кыздырдылар, боьтен де Дучеди, ол оьзин тап баьтирдей сезип, Асяга каныгып баслады. Олоны кушакламага шалысты, колларын тизлерине созды, увьртына оьппеге каьрледи. Ася басында куьлкиге айландырып, эркектен тая берди, а каныгувы куьшлене бергенде, коьнъили де бузылды: «Айтаман-айтаман деген сайын сосы мени кимге санайды? Бир такыйка шыкканнынъ арасында мен оны ман оьбиспеге керекпенме?!» — деп ойланып, ол эркектинъ колын алып булактырды эм оьзин де ийтеди. Дуче аьрзеркерсип, этетаганын коймады эм колын тагы тизине созганда, Ася колына шыйкылдатып сокты эм, ашуву кайнап, коьзлерине тувра карады. Эркек айыпланды, турды, сонъ олтырды. Римма ман Рауф, оларга эс бермей, оьзлери сыбырдасып, куьлемсиреп, татым олтырдылар. Дуче Риммадынъ эркекке аваслы экенин коьрип, онынъ кылыгы юмсак болар деп, ога авды. Рауфка ол карамады. Неге десенъ муна затты курамага оьзим шалыскаман, оьзим шыктаж эткемен, Рауфтынъ бу столга да, кыскаяклыларга да иши йок деп санады. а онынъ хаьтерининъ калаягы ман калмаягын ол мисетке де алмады. Онынъ суьйтип ойланганын кыскаяклылар да, Рауф та сездилер. Дуче коькирексиди, соьзи каты болып шыкты. Рауф ога сакынып карады, Римма да сескенип Рауф пан сыбырдасканын койды, Ася, кайда да эринлерин кымып, коьтере коьргиси келмейтаганын билдирди.

Дуче авьр турып, артыннан олтыргышын суьйреп, Риммадынъ касына олтырды. Рауфка коьтере караган да этпей, ол Риммага ябысып, кулагына аьруьв соьзлер куйды, колы ман шашын сыйпады. Римма, тас болып катып, не айтаягын, не этеегин билмей Рауфка карады, бир зат айттагы деп, карамы ман тиледи. Тек Рауф авызына сув увьртлагандай, эс бермегенсип олтырды, а кыскаяклыдынъ карамына, тек ийинлерин куньыстырып, яваплады: аьше не

этеекпенди дегенди анълатты, а оъзи этетаган терислигине ишиннен намысланды.

Магнитофоннан туърли-туърли анълар эситиледилер, бирден соьлеги замангы шалт диско-музыка занъырады.

— Юр, аруув кыз, ойнап алаяк!— деп Дуче, бу йырык бергендей айтып, кыскаяклыдынъ колыннан берк ыслады.

Кыскаяклы эркектинъ колыннан босалаяк болды, тек босалалмады.

— Амал йок, юр, аруув яс!— деп ашувлы куьлемсиреди Римма, турып, ойнамага шалысып.

Куьнъиртленген шырайын туърлендирмей ойнады Римма. А Дуче оьктемли кайкалап, коькирексип, курсагын тап топтай силкиндирип, шоршып ойнады. Кызарган бети терден йылтырады. коьзлери тоймай, кыскаяклыдан айырылмадылар. Шоршыганнынъ арасында столга янасып, рюмкага коньяк куйып, тамагына атты. Эм ойнаганынынъ арасында шекесин катырып, бирден коьтеринки куьлеп те алды.

— Кызлар, сизди аьлемет кеше саклайды! Буьгуь байрам!— деп анъга келистирип бакырды.— Дуче сизге коьктен туьскен. Суьйинъиз оны! Ол да сизди суьеек!— деп бакырып, артыннан оъзи куьледи.

Оъзи Рауфка, Асяды коьрсетип, коьзлери мен ымлайды, оны ман ойна дегенди анълатады. Рауф оьзин арыган сыпатлы этеди, бармакларынынъ арасындагы сигаретасын шайкап, ойнамага унамавын туьсиндиреди, оьзинъ куван, мага карама дегендей болады. А оъзи Риммага тешкеруьвли карайды: юзиндеги коьринистен, юрис(турмысыннан кыскаяклыдынъ сезимлерин анълап, юреги тынышсызланады. Бу заттынъ сонъы ийги кутылмаягын анълайды. Дучединъ иштен шыгып, оьзин юргистуьви, кыскаяклылардынъ ащувланганлары кайдай ды бир маскаралык тувдыраягын телезип саклады ол.

Шалт занъырап шыккан диско-музыка бирден токталды эм тангодынъ тегисли анъы эситилди. Дуче оп-сop эттирип, Риммады кушагына кысып койды, баягы колын сыйпаланълатып, кыскаяклыдынъ аркасында юргистти.

Рауф уялып, олардан коьзлерин алды, Асяга карамын бурды.

«Уьшинимен де оны ойынга шақырайым»,— деп

ойланды, тек кыскаяклыдынъ бузылган шырайын эм кутыгыннан шыкпага аз болып, ойнайтаганларга тиккен карамын коьрип, оз ойын соьндирди, тагы да ойнайтаганларга бурылды.

Дуче, Риммады кушагында кысып, кыскаяклыдынъ унамаганына карамай, энъкейип, оьбеек болады. Кыскаяклы тырпанълайды, тек эркектинъ берк колларынан босалалмайды.

— Карлыгашым, болды да кыйнаганынъ,— деп эркек тагы да Риммадынъ эринлерин излейди.

Кыскаяклы коллары ман ийтеп айырылаек болады. Тек Дуче завкланып, берк ыслап, авыр тыныс алып, аяклары ман ойнагансыйды.

— Карлыгашым, ойнаганимыз болган болар. Юр тасаланайык,— дейди Дуче, ойынды токтатып эм Риммадынъ коьзлерине карап.

— Аруьв, тек йибер мени,— деп, ишининъ шыкканын коьтере де ясыралмай айтады кыскаяклы.— Йибер. Сен айткандай болар.

— Бек аруьв!— дейди асыкпай, давазын коьтермей Дуче эм, бираз ойланып болып, колларын босатады.

Римма сол саьатлей эрек тайып, шашын туьзетип, Дучеге ашувлы карамын таслап:

— Мен соьле келермен.— деп коьтересине айтып уьйден шыгады.

Ася да онынъ артыннан ювырып шыгады. Олар бир затлар акында коридорда сыбырдасадылар.

Дуче, суьйинишли кепте аяларын уйкалап, столга бурылып олтырады. Бокалга шампанское куйып, лыкылдатып ишеди. Авызын колы ман суьртип:

— Аьдемлер мен аьдемше соьйлессенъ, мырадынъа етеек тувыл экенсинъ. Ана кадер шалысканынъды бирев де анъламайды экен,— деди ол, Рауфтынъ коьзлерине тешкеруьвли карап.

Рауф онынъ неге уьйтип айтканын бек аруьв анълайтаган болса да, карсы бир зат та айтпады. А ондай затка ол хайтерленип турып та кетпеге болаек эди. Неге десенъ Дуче «бирев де анъламайды» дегенининъ ишине оны да киргисткенине шек йок эди. Рауф, эринлерин каты кымып, танысына карады.

— Ол меники — ога соьз де йок. Сен айып этпе, дос. Тек карлыгашынъды бугуьн мага калдыраяксынъ. Сен мунда куьн сайын да келмеге болаексынъ,

а мен муннан сонъ, алла билсин, калага кашан шы-
гаягымды. Хаътеринъ калмасын, аьруьвме?— деди
коьзин де кыса берип Дуче.

«Хаътерди калдырган тувыл да, бокка салып, бок-
тан алып кирлегесинъ, тагы да уялмай хаътер акын-
да соьйлейтаганын каратага»,— деп ишиннен ойлан-
ган Рауф:

— А мен не зат этеекпен?— деп сорады.

— Кайтип не зат этеексинъ? Асяды каьрле. Ка-
ты бол, оьзинънинъ айтканынъды эттирсенъ, баьри
зат болаяк. Кыскаяклылар катыларды суьедилер. А
сен олтырасынъ, тап окувшылардай салпырап.

Рауф соьзин тынъламады, колын силкип, таны-
сынынъ сыпатын коьргиси келмей, баска якка бурыл-
ды. Кайтип те болсын муннан аман-эсен кетеекти эм
мунадан, оьзин айваннан ямач юргисткен Дучеден,
бетти коьтере аштырмай турып, кайтип басын алая-
гын ойланды. Ама бир амал да таппады. «Оьзин суьй-
ген, сосындай кытымыр наьлетти муна кедештен шы-
гарып болаягым?!»—деп Рауф, ишиннен ойланып, бу-
рылды эм дуныя тегис, дел хайырлы танысынынъ
юзин коьрип, тек куьлемсиреди.— Мал! Айван!— де-
ген ойлар келе бердилер басына.

Дуче де ога селекели карап:

— Берлисинъ сен! Кайратлы эркектинъ касында
бир кыскаяклы да бойсыналмай калмаяк. Оьзинъди
йигерли коьрсетсенъ, ап-акай сеники, ога соьз йок!—
деди оьзиндикин бардырып.

Тагы да бир зат айтаяк эди, тек сол вакытта пеш-
ке Римма кирди, оны коьрип Дуче колларын яйып,
копарсып касына асыкты.

— Карлыгашым, ялыктырдынъ, сагындырдынъ,—
деди ол айлежисип.

— Токта, соьле-аьле,— деди давазын катырып
Римма.— Аз калды сакламага...

Оьзи оьзге пешке кирди, эсигин ашык калдырды.
Онда онынъ эткен баьри затлары эркеклерге коьри-
не эди. Кыскаяклы шифоньердинъ алдында токта-
лып, колын манълайына тийгистип, бираз ойлы бо-
лып турды. Эсин йыйып, шифоньердинъ эсиклерин
ашты эм оннан сирень туьсли майатлас халатты шы-
гарды. Бурылып, трюмодынъ бияласы алдында ток-
талды. Оьзин ян-ягыннан карады. Бетин ювыклатып
та тешкерди. Сонъ сол колынынъ бармакларынан

алтын юзиклерди шешти. Орта бармагындагы — куйылган алтыннан этилген уйкен каслы юзик, а оның касындагы бармакта — кызыл таслы. Римма оларды колында занъыратып, бияладынь алдындагы кишкей шоьлмекке атты. Олар шоьлмектинъ туьбине занъырап туьстилер. Сонъ Римма тагы да биялага карады, увьртларын сыйпады, манълайын уйкалады.

Козьлерин алмай карап турган коьньилли Дуче шырайын бирден туьрлендирди, ойлы болды, коьзлеринде йылтын тувьп, соьнди.

Римма, таса карамын атып, эркеклердинъ касынан озды эм тагы да коридорга шыкты. Онда эсик кагылып ябылды, тез арадан шашыраган сувдынъ сеси эситилди. Кыскаяклыдынъ ювынмага кеткени анъламлы болды.

Ойлы болып турган Дуче, бир зат этпеге ниетли болып, Рауфка карады. Рауф уьндемей сигарет якты. Дуче ога тагы да сондай карам таслап:

— Бартагы, казанпешке, караш Асянь не этетанын?— деп ол Рауфтынъ касына барды, эм аркасына колын салып. акыртын ийтеди.

— Не зат этеек экен? Олтыра болар?— деп Рауф тургысы келмеди, боьтен де Ася ман соьйлемеге аваслыгы коьтере де йок эди.

— Бартагы, бар,— деп колы ман ийтегенин куьшлендирди, ашувланмага аз калганын каты даваз бан билдирип, косты.— Белки, соьйлерсинъ. Не болса да, соьйлеп каратага. Эне мага карлыгаш пан буршавлык этпесин,— деп орындыклар коьринген пешке коьрсетти.

Унамаса да Рауф турып, асыкпай казанпешке барды. Ол аьли Асяды ашувлы болып, яман соьзи мен йолыгар деп, ойланган эди, кыскаяклы кайтарасына ойнаклы коьньили мен расты. Ася ога тешкерувьли карап, куьлемсиреди. «Кел, яным, айтаягынъды айт», — дегендей болды ол.

— Арыган боларсынъ?— деди Рауф, болган затларга озьин шуьшлеткендей этип, басын тоьмен салды.

— Неге? Беқ аьрувь коьньилим де, кейфим де,— деди басын шайкап кыскаяклы.

Оьзи де суьйдимли карады Рауфка. Сол карамды сезип калган Рауф: «Уьшинимен де ссы мени мен

ятпага аьзирленгеним? Дучединъ айтканы уьшин болып шыгаятыр»,— деп ойланды ишиннен.

— Канынъызды ишти йолдасым, дия?— деди Рауф, кеширинъиз мени деген соьзлерди де косаякэди, тек Ася оны боьлди:

— Неге йолдасынъ болады? Сен кардашым дегенинъ де, бек юзык кардаш деп айттынъ да,— деди.

— Аьше, аьше... Авызымнан шыгып кетти,— деп туьзелди Рауф.

Сол вакытта, ваннадан шыгып, коридор бойлап келеяткан Риммадынъ шарыкларынынъ шыкырдавы эситилди. Рауф, басын бурып, пешке карады. Тек кыскаяклыды коьрмей калды.

— Карлыгашым, ювиндынъ солма? Тазаландынъ,— деген Дучединъ ялынышлы давазы эситилди.

— Колынъды ал! Тийме! Аданасынънынъ касына бар, мен обзимди карайым,— деп Римма ашувлы айтты.

Рауфтынъ сейирине Дуче, тынълавлы болып, казанпешке кирди, онъ колындагы кызыл алмады, бир таслап, бир ыслап, аясында ойнатты. Рауф Дучеге соравлы карады. Тек ол, онынъ карамына явап бермей, Риммадынъ пеште не этуьвине кулак салып турды, сонъ алмадан номайлатып тислеп, кыршылдатып еди.

Арасы коьп кетпей, Дучединъ артыннан казанпешке Римма кирди. Ол Асяга куванышлы караганын эм коьз кысып алганын Рауф коьре калды. Ася да кыймасынынъ карамыннан бир зат анълады эм ойнаклы коьнъили шырайыннан тайып, колларын тизлерине салып турды.

— Соны ман, яслар,— деди ол,— эндиги уьйге йол алсанъыз да болады. Басынъызга каза излеменъиз. Кеш болган. Уьйинъизге барып уйкланъыз!— деп, каты даваз бан айтып, эсик бетке коьрсетти.

Бирден болган сондай туьрленистен Рауф адалап кетти, боьтен де Дучеге карап, мунавы коьтере кырыннан шыгады экен деп коркты, маскаралык янъы басланаятыр деп яны шыкты. Тек Дуче, алма шайнавын койып, бираз ойланып турды, сонъ авызындагы алмасын ютып, сонъына дейим едилмеген колындагы емисин тускалап шелекке атты.

— Айлактанъ,— деди коьтере де сабыр давазы ман.— Карайман да биз сизге яраган йокпыз. Айлак-

суьйдиретаган аьдемлерден тувыл. Дуче оьзининь басын биледи,— деп ол коькирегине согып, колын яйып туьсирди.

Онынь уьйтип юргисткени, Асядынь туьрленгенинен де бек, Рауфтынь сейирин калдырды. Рауф асыгыслы турды, кетееклерине бек суьйинди:

— Тувра, тувра, кетеек, кеш болган! Бир терислик эткен болсак, кешириньиз. Сав болыньыз!— деп Рауф тыска шыгатаган эсик бетке адымлады.

Ася, тез огына оны озып, тыскы эсикти ашып, эркеклердинь кетуьвлерин саклады. Дуче фуражкесин коьзлерине дейим туьсирип, оьзининь басын билгенсип, асыкпай шыкты. тек кыскаяклыларга карамын коьтермеди. Кенем де Рауф эсин йыйып, не болганынынь маьнесин билеек болып, Риммадынь коьзлерине тувра карады. Римма керилип, авызын эмшейтип, йогары карамы ман яваплады.

— Не болганын туьсиндиртага мага?— деди айыплы давазы ман Рауф.

— Кардашынь айтар, Рауф Алимжанович! Бас деп оьзиньиз ара бир-бириньизди таныньыз. Сонь коьнакка да бирге юрмеге боласыз,— деп бетледи Римма.

Ол не зат уьшин бетлемеге керек экен деп Рауф ашувланаяк та болды, тек Ася коькирегенинен ийтеп шыгарды.

— Кеш яхшы болсын! Болымсыз ашыкярлар!— деп эсикти такылдатты.

Эсиктинь артыннан онынь куьлегени эситилди.

Рауф басамаклар ман зыраньлап туьсти эм орамга шыкканда, алдыга кеткен Дучединь артыннан етти.

— Не болганын туьсиндиреш?! Бир зат та аньламайман. Бирден уьйтип ювас неге болдынь? Яде Римма бир зат эттиме?— деп соравларды куйдыртты.

— Иок, дос. Кылыкларымыз бан келиспедик. Ол мен ярататаганлардан тувыл,— деди Дуче куьлемсиреп, сонь мактанышлы косты.— Мен оьзим ниетиме еттим. Сол кыскаяклыдынь мени мен болмага болаягын сага да, мени коьтере унамаган кыймасына да коьрсеттим. Ис тек яткандама, оьзге баа затлар да бар яшавда. А ол затларга мен бек алалман. А сизге, калашыларга. биз де — авылшылар да — эртеги бо-

лып юрмеге болаягымызды мен коьрсеттим!— деп Дуче куьлеп, коькирегин аясы ман какты.

Уйге келгенлеринде, Рауфтынъ пишеси эм балалары уйклай эдилер. Рауф пишесин уянтпага коркып, балконнан раскладушка аькелип, Дучеге орын салган диваннынъ касында оьзи орынласты.

Эртеникте Рауф биревдинъ туьрткишлегенинен уялды. Коьзлерин ашканда, кийинип-ясанып турган Дучеди коьрди. Онынъ турмысы анълап болмастай туьрленген: бир яктан уйкенсирегендей, баска яктан санаспавлык сезими мен эки юзли куьлемсиреп, ол карады да:

— Эсикти ашсанъ, дос. Мага кетпеге керек,— деп сыбырдады.

— Эрте де! Каранъы заманда кайда бараяксынъ? Ас ишип кетерсинъ,— деди сейири калып Рауф.

— Йок заманым. Кетпеге керек. Куллыкта соьз тиек. Кой, кетейим!— деп ол эсик бетке коьрсетти.

— Ондай болса, аьше...— деп Рауф давазын оькинишли эткендей болды.— Куллык болса, ога соьз йок. Соьз тиек болса, ол кыйын зат. Анълайман...

Рауф яланъаяк барып, эсикти ашып, Дучеди шыгарды. Дуче басамактан абыткылап бурылды эм баягы эки юзли куьлемсиревин юзине эндирип, коьз кысты эм колын созды:

— Мине мен де сизге, городскойларга, эртеги болып калдым, эске ала турарсыз,— деди де кетти.

Рауф, онынъ йогалганын карап, эсикти япты. Болган затларды эсине туьсирип, уй меси куьлемсиреди. Эм ол аркасы ман эсикке таянып: «Аллага шуькир, аман-эсен кеткенине. Буьгуьн оны шыдамага куьш йок эди»,— деп колын коькирегининъ сол бетине салып, юрегининъ тынышланганын ок сездн. Суьйинди оннан босанганына...

Сав эртеник ол туьнегуьнги кешликти эсине ал-маска шалысты. Онда Дучединъ оьзин калай юргисткени коьз алдына келген сайын бети шувылдырдай кызарды. Суьйтип оьзи-оьзиннен кызарып-кубарып кеткен байын коьрген пише:

— Сиз туьнегуьн бир затларга ушыраган боларсыз. Ол бирев Дученъди мен кырлы коьрмеймен,— деп айтпай болмады.

— Айтканынъ дурыс. Канды ишти,— деди Рауф, тек баска бир зат та айтпады.

Йолда. куллыкка бара турып та, онынъ коьз алдына кешлик келе турды. Римма ман калай йолыгь-саягын, не зат ога айтаягын ойланьп барды. Хавтери калмасын, кеширсин деп, ялбарьп тилермен деп ойланды эм туьнегуьнгидей кайгырмады. Баьри зат та озь орнына туьсер деп сенди. Автобуслар токтай-таган ерде, Рауф йол агын тоьлеекти авзирлейим деп, акша карастырып, колын кисесине тыкса, бармаклары бир аьлемет тоьгерек темир затларын сездилер. Ол сейри калып, оларды шыгарды. Эм коьргениннен апаты кетпеге аз калды, турган еринде тастай катты. Колындагы — Риммадынъ юзиклери! Олар! Бириси куйылган алтыннан этилген ялпак каслы, экиншиси доьньгелекли кызыл таслы юзиклер. Рауф, дув сакын болып, олтыргышка барып олтырды. «Кайтип, неге бу юзиклер меним кисеме туьспеге кереклер?» — деп кыйналып ойланды ол. Сол заттынъ маьнесине шыгалмай, ол тагы да бир кере юзиклерге карады. Сескенишли сезиминен шыгалмай турган Рауф озьге затты — юзиклердинъ алтыннан тувыл экенин — коьрди эм куьлкиси келди. Олар езденме, бакырдан-ма ясалган эдилер. Бирисинде, кызыл таслысында, аьли «уьш маьнет» деп баасы да язылган эди, а ана бириси, куйылган алтыннан этилген болып коьринетаганы, кол ман ясалганга усайды: ол коьтере де ушсыз болартагы. Рауф озьин тыялмай, аьдемлердинъ сейирлерин калдырып, шеги катып куьлди. Домбай Дучеди эсине алып куьлди, Риммалар басын айландырып, ушсыз темирлерге коьзин кыздырганга завкланды. «Аьруьв болган наьлетке, — деп ойланганы да бир болды. — Тек ол, шошка, оларды неге таслаган йок, неге меним кисемге салган?» — деген озьге ойдан сол саьатлей куьлкисин тыйды. «Сосы затты ол не маьне мен этти экен?» — деп онынъ коьз алдына Дучединъ эртениктеги эки юзли куьлемсиреви келди. «Эртеги болып калдым сизге, эске ала турарсыз», — дегени кулагына шалынды. «Баьриси де урлайдылар... Сен де урлайсынъ», — деп айтканы эсине туьсти. «Карац. кан тулыктынъ эткенин. Мага меним де уры болганымды коьрсеткиси келген, — деп Рауф бу ойынан кып-кызыл болды. — Кисеме биревдинъ юзиклери туьскенлер, эндигиси кыскаяклылар, алтындай коьрип, коьзинъ кызып алгансынъ деп, мага да айтпага болаяклар, неге десенъ хайырсыз затлар — ме-

ним кисемде. Турган бир ийт экен ол Дуче!» — деп оькинишли куьрсинди.

Не этпеге кереги акында кайгадер ойланса да, Рауф ойынынъ сонъына шыгалмады. Бас дегенде Дуче яшаган ерге бармага токтасты: онынъ коькирегинен ыслап, уьйтип неге эткенин сорап, оьзин де суьйреп Риммага аькелмеге, баьри заттынъ туврасын айттырмага оьлады. Эм Рауфтынъ коьз алдына кайтип барганы, оны ман ысласканы, оны калага аькелгени, кыскааяклылар ман соьйлеткени тизуьвлесип келдилер. Тек Дучединъ намыссыз аьдем экенлиги эсине туьсти, онынъ бир якка да бармаягын, оьзин коькиректен ыслатпаягын, кайтарасына оьзи кимдикин суьйсе, соныкын ыслаягын, кыскааяклылар ман соьйлескиси де келмеегин анълады. Энь де колай аьлинде: «Анъламайсызба сосы сиз, ойнап этилген затты? Бес каьпийк уьшин уьйкен соьз эттинъиз! Сизинъ басынъыз да — бес каьпийк!» — деп куьлемеге болаяк. А яманлык сагынса: «Кайдай юзиклер акында соьйлейсинъ сосы сен? Мен кайдан билейим биревдинъ юзиклери сенинъ кисенъе келип кайтип туьскенин? Оьзинъ урлап, мага бураяк боласынъма? Мен ана та-кым акша шыгарып, сизинъ уьшин кушынымды куйдым, а сен эндиги мени кыскааяклылардан затлар урлайтаган этип коьрсеткинъ келеди бугай?» — деп тоьбелеспеге шабар, бетти коьтере да ашар.

Сосы ойдан Рауф коьтере де терлеп-писти, кол ялыгын шыгарып, бетин суьртти, не этеегин билмей савспекледи.

Экинши ой тувды: Риммага барып, баьри заттынъ кайтип болганын ашыктан-ашык хабарламага. Тек бу заттынъ да келиссизлиги коьринди: ювыгым, кардашым деп Дуче мен оларды таныстырып, оннан сонъ оны яманлап бармага керек болады. Баьри тувралыкты айтсанъ, оьзинъ оьтирикши болып шыгасынъ. Басындагынша кардаш болып калса, бу затта келискисиз. «Рауф Алимжановичтинъ, институтта сыйы болган аьдемимиздинъ, кардашы урлакай экен!» — деп айтаякларына шек йок. Кайдай уятлык! Солтта Римма ман юректи ашып соьйлеп болмайды. Онсыз да онынъ оьпкеси бар мага, эште. Дуче ога каныгып маскаралыклар этип турганында, мен якласпай, пысып олтырганым уьшин, ол мага ашувлы болмай эш болаяк тувыл. Юзиклер акында хабарды коьзга-

сам, ошин алмага ога аьзир сылтав болаяк эм хабарды савлай калага яяйык. Мени де уры этер.

Рауф коьзлерин юмып, тислерин бир-бирине кыстырып: «Уьндемеске керек, оьзинъди бир зат та болмагандай юргистуьв керек. Уьшини мен де неге кыпынъламага керекпен, юзиклерди алган йокпан да? Бир зат айтып карасын сол бирев Римма? Меним алганымды коьргеним? Ва-вуй неге кыйналып калдым сосы мен? Римма, эште, конаклык акында биревге де бир зат айтпастагы. Эркеклерди кешеденде конакка ша-кырганларын айтпага берли тувыл да?»— деп ойланып, уьндемеске керек деген ойда токтасаяк болды. «А эгер яйса ша, оьзининъ бетининъ ашылувына маьне бермей, меним бетимнинъ ашылувына завкланганы келетаган болса ша? Риммадай аьдем ондай затты этпеге болаяк. Меним уьшин уьйтип корланганын ол мутпас»,— деп яне токтаскан ойында шекленди. «Уьндемеске керек! Бир зат та билмеймен, бир затта коьрген йокпан! Яла ягадылар дермен де коярман,— деп тагы сол баягы ойына кайтады, тек сол саьатлей. — Суьйтип соьйлемеге де намыс керекти де. Даяналмаспан,»— деп оьзи-оьзине сенмеди.

«Эгер юзиклердинъ йок болганын кыскааяккылар аьле де билмей болсалар ша?»— деп оьзи-оьзиннен сорады эм коьз алдына туьнегуьн болган затлар келдилер: Римма бармакларынан юзиклерди шешип, оларды шыкыр-шукыр этип, шоьлмекке атады эм неге ди, кысталанъ заттай, ваннага кетеди, оннан кайтканында онынъ оьзин юргистуьв кылыгы айлак та туьрленеди. Сол туьрленис Асяда да коьринеди. Олар конакларды кувувга йигерли боладылар: суьйтип этпеге олардынъ сылтавлары болганга усайды»,— деген ойларынан Рауф юзиклер мен болатан затты кыскааяккылар каьр этип эткенлерин анълады. «Элбетте, олар сондай затты эрте де этип турганлар. Эште, эркеклерди суьйтип сынаидылар: эгер олар таза болсалар, калдырадылар; сенимсиз болсалар, кувадылар»,— деген ойга келди ол эм кыскааяккылардынъ кылыпкларына сейир этти.— Карац, ойланганлары!»

«Юзиклер мен сондай затлардынъ болувы Асяман Риммага уьйреншикли болса, олар урланганга уьйкен эс бермейдилер, суьйтип олар ярамаган конакларды уьйден аткарадылар. Солай болса... Римма ин-

ститутта бу хабарды, эште, яймас»,— деп Рауф тынышланды. Кенем де кыскааяклылардынъ юзиклер мен сынавын оъзи оътеалмаганы уьшин айлак намысланды.

Сондай алабуркасын ойлары ман, ол автобусты да карамай, институтка яяв кетти. Тынышсыз ойлар тынмадылар, акылын бийлеп турдылар: бир соьнди-лер, бир яндылар. Сол хабар институтка яйылар деп бек сескенип юрди. Римма акында коьтере ойланмайым десе, болмады. Бир неше куьн ол, аьдемлерге юзин коьрсетпеге уялып, тасаланып юрди. Оьзи-оьзиннен саьспекледи, куллыкшылар ман саламласпага мутып, касларынан тез таймага шалысты. Сол бир неше куьниниъ ишинде куллыкта да, уьйде де тыныш таппады, уйкыдынъ оьзи келмеди, азды, оьзи-оьзиннен сасып юрди, кетеринсе кетеринди, кетерин-месе мутып койды, мойныннан туьсирмейтаган галстугын такпаган йоллары болды. Римма ман эки кере коридорда расканында, онынъ коьзлерине карамага тартынып, кетти. Кыскааяклы да оны ман соьйлемеди. Рауфтынъ туьрленгенин куллыкшылар да сезбей болмадылар. Бир затка кайгырады, соннан себеп-ли саьспеклейди деп санадылар бир кесеклери. Аьели мен яраспай болар деген ойды айттылар баскалар. Баьриси де ога сейирли карап, сырласып та алдылар. Рауф та сол карамларды оьзинше анълады. «Белки, эситкен боларлар?»— деп уялды. Эм заман кеткен сайын ога кыйын бола берди. Яны тагы да бек кыйналды.

Сонъалыкта Рауф шыдалмады. Уьш ай суьйтип оьзине бир эп таппай, кыйналып юргеннен сонъ, ол директорга куллыктан шыгаягы акында билдирип, тилек кагытын язды. Тилегинде савлыгын сылтавлалды. Директор ондай тебентели куллыкшыдан айырылгысы келмеди, санаторийге путевка берейик, отпуск ал деп, коьнъилине етпеге шалысты. Ога сеним этилуьвин, оны яваплы орынга салааяк болуьвларын айтты. Тек маьне шыкпады. Рауф оьз тилегинде катып турды эм кетпей болмаягында токтасты. Директор амалсыздан тилек кагытка, ськинсе де, кол баспага керекли болды.

Институттан куллыктан кетуьв куьнинде, баьри кагытларын туьзеткен сонъ, ол коридор бойлап, энъ шетте орынласкан Риммадынъ кабинетине каты адым-

лар ман кирди. Мунда кыскааяклыдынъ оьктемли куьлемсиревине сувык карамын тикти. Сол карамды шыдааялмай, кыскааяклы коьзлерин бурды. Рауф столдынъ касына келип, кисесиннен кагытка оралган юзиклерди, асыкпай шыгарды. Кагытты ашып, юзиклерди стол уьстине салды.

— Мине, ал,— деди тамагы карлыккан даваз бан.

Римма саяспеклеп, ыйнанмай, бир юзиклерге, бир Рауфка карады. Рауфтынъ карамында алдынгынша сувыклык ашык турды.

— Муналарды сен алгансынъма? Сенме? — деп, сенимсиз сорап, Римма юзиклерин колга алды, сонъ коькирексип, селекели куьлемсиреди.— Сен урлакай экенсинъ! Карак!

Сол соьзлерден Рауфтынъ шырайы агарып кетти, сусланды, систем кадалып турган еринде, кыскааяклыдынъ сораптарына явап бергендей болып, басын ийди.

— Аьдем тувыл экенсинъ, шошка экенсинъ,— деп кыскааяклы эркекти коьргиси келмей, басып бурды.

— Оьзинъ шошкасынъ! — деп катырып айтты Рауф.

Эм бурылып, басын коьтерип, кабинеттен шыкты.

Коктебель, 1985 йыл.

ШАХИМНИНЪ МУНЪЛЫГЫ

Савлай кыс бойы авылга биринши кайта сосындай калып кар явды. Авылдынъ орта орамы балаларга толды. Олар шана, конек тевип, кол ман ясалган клюшкалар ман хоккей ойнап, яде булай аяклары ман зырганап завыкландылар. Тек балалар тувыл, сол табиятка ясы уьйкен аьдемлер де кувандылар. Тек туьнегуьнги куьнъирт кырлар бир кешединъ ишинде ак яювга оралдылар. Эртенъликте коьк те ап-ашык болып ярыкланды. Аьдемлер, эртенъ мен турып, куьреклер мен каралдыларын тазаладылар эм ярык коькке карап: «Калай аьруьвди! Калай аьлемет дунья!» — деп енъил тыныс алып суьйиндилер.

Шахим де эрте турып, каралдыды кардан таза-лап, коьнъилленип уьйге кирди.

— Көптен бери мунадай кар явган йок эди,— деди ол.

— Мен де көрген йокпан,— деп пишеси сыпыргыш пан байынынъ этиклерине ябыскан карды сууртпеге асыкты.

— Барып зарплатты алмага керек,— деп Шахим, уьстиннен кара фуфайкасын шешип, авыр ак тонын кийди.

— Ишип олтырма,— деди пишеси, абайламаган давазы ман.

Шахим, сол айтылган соьзлерди яратпай, карамын пишеси бетке бурды.

— Эрген базарга бармага керек. Балаларга абиршибир, кыс кийим алаякпыз.— деди пишеси, байынынъ карамына эс бермей.

— Аьше, мен сага алкаш болгаманма?!— деди Шахим, ашувлы давазы ман.

— Алкаш тувылсынъ. Басынъа кайдай зат келеегин кайдан билейим,— деди кыскаяклы, ашувлы давазга тагы да эс бермей.

— Кайдай уьйди навы?! Буьтип яшаганнан эсе де аскакка асылганынъ да колай!— деп, йыламага еткендей болып, оькинишли айтты Шахим.

Бир саьат озганнан сонъ Шахим, конторадан шыгып, орта орам ман артка йол алды. Туькеннинъ касыннан озаятырганда ол токтала берип, ойлы болып, ашык сисе эсиклерге карады. Сонъ колы ман булга-лак-лап, сельмагтынъ ашык эсиклерине абыткылады.

Шахим баскалардай аракы ишпейтаган эди. Ол ишкен аракыды эсаплап караганда, ога коьтере де ишпейтаган киси деп айтпага болаяк эди. Тек онынъ йылда бир — эки кере ишкени уьйдегилерининъ де, оны ман куллык этетаганлардынъ да, конъысылардынъ да көп заманга дейим эслериннен кетпейтаган эди. Шахимдейлерге халк арасында аракы бармайды, деп айтадылар. Бир стакан аракыдан ол бир инсанды да тынъламай, ян-якка шайкалып, йыр йырлап, коьтере де эсин йояды. Мыстакайы шыгып, оны уьйге йолдаслары тегаран бир аькеледилер. Йолдаслары, аькелип болып, пишеси олар иширткен деп ойланма-сын дегеннен коркып, кетпеге асыгадылар. Пишеси, яшавында соьзгер болса да, эсирген байына соьзи мен тиймейтаган эди. Яде коркыппа, яде козгагысы келмей уьндемейим деппе, ким биледи, Шахим иш-

кен куьнлер боьтен де балалардынъ эслеринде калдылар. Ол алты баласын да стол алдына олтыртып акша уьлестиреди. Акша уьлестиргеннен сонъ, басын тоьмен салып: «Навы сизге! Каьмпетке! Мен бала болып каьмпет дегенди билген йокпан, баскаларда коьрип калсам, силекейим шыбыратаган эди. Енъиз! Мени уьшин енъиз!»— дейди ол. Балалар акшаларды колларына ыслап уйкламага ятадылар. Шахим де, кийимин шешпей, диванда курылдап уйклайды. Пишеси, «ишкиши байын» энъ яман соьзлер мен кармап, уйклаган балалардан акшады йыяды. Байынынъ киселерин де тинтпей калмайды, сонъ олтырып акшады санайды. Бес — алты маьнет етпейтаганын коьрип, тынышлык тавып, кыскааяклы оьзи де уйкламага ятады. Тек калган куьнлерде ол байынынъ мыйын кемиреди. Шахим оьзи де сонадай ишки куьннен сонъ аьдемлердинъ бетлерине караялмай, уялып юреди. А эгер бирев каьпилестен эсине туьсире калса сол куьнди, ерде тесик тапса сонда атылмага аьзир болып, Шахим: «Бармады»,— деп куры бир соьз авызыннан шыгарады. Онынъ акылын, кылыгын билип, йолдасларынан бирев де оны ман ишпейди эм ишпеге де шакырмайдылар. А эгер ишеек заманы етсе, ол авылдагы ишкишилерди оьзи табады.

Шахим тракторист болып куллык этетаган эди. Ол куллыкка мукаят, куллыкты суьйген аьдем эди. Тек аьдемлер мен карыспайтаган бир аьлемет каьсиети бар эди. Болады да сондай аьдемлер. Онынъ уьйи авылдынъ ортасында орынласкан болса да, бирев де ога конакка келмейтаган эм оннан бирев де баскаларга конакка бармайтаган эди. Юзык кардашлардынъ оьзлери де, оны тек тойга яде кыйынлыкка шакырып келгени болмаса, катнамайтаган эдилер. Куллыкта десенъ ишилер домино ойнасалар, яде булай хабарласып олтырсалар, ол шетте олтырып хабарларын тынълайды, а оьзи соьзге эш кириспейди. Эм йолдаслары онынъ кайдай аьдем экенининъ маьнесин бир де билеялмайтаган эдилер. Карыспаган аьдемнинъ акында алай-булай деп айтпага кыйынды да. «Атасы да сондай кужырлы эди»,— деп коядылар аьдемлер кыскаасыннан онынъ акында...

Буьгуьн Шахим, туькенде йыйылган кыскааяклылардынъ терис сынагандай этип, муны коьргенде куьлемсиревлерин эслеп: «Олар мени аракы алмай ту-

рып эсирип коьреди болырлар, эште»,— деп тартынды. Эм аракыды алып, сиседи ыстаннынъ кисесине тыгып, боьркин коьзлерине шежим туьсирип, туькенен асыгып шыкты.

«Кимге барайым?»— деп ол оьзиннен оьзи сорап, йолдасларды эм ишкиши авылдасларды эсине туьсирди. Йолдаслары онынъ этетаган затын яратпаягын билип, ол оларга бармага йигерленмеди. «Олар баскаша ишедилер. Оларга кувнак, хабаршы косак керек. А меннен кайдай кувнак косак болаяк? Кайдай хабаршы? Элбетте мен де кувнак болмага болаягем, эгер мени мен олар да аьдемше соьйлейтаган болсалар. Олар тек кажавламага уста, деп ойланып баслап ол оьзи оьзин токтатты. Йок. Мен кувнак тувылэкеш, соьйлеп те билмеймен. Ал не зат айтаякпан? Хабарламага, айтпага зат йокты да... Ол ишкиши Асанга бармага токтасты. «Тек ол алкаш узакта яшайды. Уьйимнинъ касыннан озбага керек болаяк. Пишем коьрип калса ша? Коьрмесе ша»,— деп Шахим кыршылдаган сес шыгаратаган кар уьстинде адымлады.

Уьйи туратаган орамды озганда, юрегин тыншайтты. Эм йол бойы йолдаслары акында ойланып барды.

«Аьше, не зат айтаякпан? Айтпага зат йок. Олар баскаша ишедилер. Олар бир-бирин туьртип, кажавлап турсалар, оньып каладылар. Ишедилер эм яшавларын эске аладылар, куванышлары ман боьлисидилер. Мен ша не зат эске алаякпан. Кайдай менде куваныш? Бар болса да, кайтип оны айтаяксынъ?! Барри заттан ишинъ шыкканын айтаяксынъма? Йок, келиспейди... Куванышынъ ша кайдай? Балаларга куганатанынъды айтаяксынъма? Йок... айталмайсынъ. Аьдемлерде бала йогым.. Алты пешли уьй салганымдыма? Аьдемлер де саладылар. Мактангандай болады... Ал не зат айтаяксынъ? Айтпага зат йок. Асан ман ишпеге енъил. Уьндемей оьзининъ савлыгы уьшин ишеди, савлыгы йок болса да...— деп Шахим авыр ойларына коьмилип, тоьгеректе болатаган затларга карамай барды.

Тоьгеректе кар кызгылт туьс пен йылтырайды. Йолдынъ янында яланъаш тал терек эртегиден шыккан куьмис туьсли шашларын таркатып турган обыр курткага усайды. Орта орамнынъ эки ягында тизилискен уьйлердинъ ожакларыннан буралып коькшил туьтин шыгады. Бир уьйдинъ ак тоьбесине кара кар-

га конды. Карга кунусып ян-ягына карап: «Карк, карк»,— деп бакырып, ушып, авыздынъ касында турган баганага олтырды. Сол ерден озаятырган Шахим токталды. Каргадынъ сувык, аланъыр карамы Шахимге тигилип кадалды.

— Не зат... не зат?!— деп Шахим, коркынышлы болып, оьзинеме, яде каргагама соьйлегени белгисиз болып куьбирденди. Сонъ, соьйлегенине оьзин-оьзи соьгип, йоьнеди.

Шахим Асаннынъ уйине етти. Сисе орынындама яде йогым деген ой ман колын кисесине тийгистип карады. Шахим корадынъ аргы ягында, каралдыда арбадан атларды туварып турган Асаннынъ улын коьрип:

— Атанъ уйдеме, яс?— деп бакырды.

— Уйде. Май кызык болып келген, уйклайды,— деп арбадынъ касында аьрекетлеген яс яваплады.

Шахим бир зат сорааяк болды, аман да сорааялмады, сонъ, келген йолына кайтпай, тувра алдына карап кетти. Артыма кайтсам, аьдемлер бу каьр этип ишкишидинъ уйине келген экен, деп ойланырлар, деп коьтере йолы болмаган бетке кетти.

«Асан ман да болмады. Аьше, кимге барайым?... Алимтайга сокпага керек болыр»,— деген ойда токтасып, ол бир кесек барганнан сонъ, артына бурылды.

Шахимнинъ ишкиси бек келди.

«Ишемен де, баьри затты да мутамаан»,— деди ол оьзи-оьзине. Тек не зат болганын, не зат мутпага керегин ол излеп табалмады.

— Ишемен де, коьтере затты да мутамаан,— деп, эринлери мен йыбырдап, янына тийисли явап тапты.

Бир кесек заман бир зат та ойланмай барды. Тагы да оьзлерининъ орамын озганда:

— Бирев де коьрмеди,— деп енъил тыныс алды.

Шахим тагы да оьзининъ авыр ойларына коьмилди. «Атамды аьруьв аьдемлер мен неге карыспаганын анълап болады. Он эки авьлет асырамага енъил тувыл эди. Оьзи де биревге бармайтаган эди, баскалар да ога келмейтаган эдилер... Эртенъ мен куллыкка кетер, аксамда кайтар эди... Кайтканда да уйде туьртенълейтаган эди. Кора ясар, мал карар, авлада аьрекетлер эди... Азым куллык. Савлай яшавы куллык пан озды, суьйтип куллык пан янын да берди,

язык... Мени трактористке окытканы уьшин оьктем-сип кетти, язык атам... Ах!.. Менде ша? Менде де ис аз тувыл. Мен де алты бала асырайман. Тек баскалыгы: атам язык ярлы яшады эм аракы ишпеди (ишкен аьдемди коьрип унамайтаган эди), а мен колайлы яшайман эм аракыды да йиберемен»,— деп ол колы ман кисесиндеги сисеге яне тийди. «Эх, яшав тувыл мунавы, яшав тувыл»,— деди оькинишли болып оьзи-оьзине бирден ол.

Суьйтип барды ол. Неге уьйден иши шыкканын, неге яшавдан туьнъилгенин, неге ишкиси келетаганын билмей барды ол.

Хоккей ойнап турган балалар, ойынга кызып, оны эслемей йыкпага аз калдылар. Шахим оьзине согылган кара боьрк кийген балады ийтеди. Бала шуьшли экенин сезип, куьлемсиреди де, бирший де айтпай, тагы да ойынга атылды. Шахим, токталып, ойынга карады. Балалар кызарган бетлери мен, уьстилеринде алдылары туьймеленмеген пальтолар ман, аякларында конексыз кыскы аяк кийим мен бакырып, кышкырып, ийтесип, алысып «шайба» деп аталган тымалак тасты агаши клюшкалар ман согып, дунья завкын басларына кийип, ойнап туры эдилер. «Балалар... Уьйкен болганда да деп завыклы яшасалар экен»,— деп Шахим балалардынъ ойынына сукланып кетти. Бир он абыт эткенде, школадынъ каралдысында кар ман ойнайтаган баска балаларды коьрди. Шахим штакет корага ювыклап, коллары ман штакетке таянып, муна балалардынъ да ойынына карады. «Биз де деп кар ман ойнайтаган эдик»,— деди ол. Булайда Шахим коьп турды. Бала заманынан кар ман, кыс пан байланыслы бир зат эсине туьсти.

Ол — кишкей бала, эски йыртык ямавлы кийим уьстинде, аягында уьйкен агасынынъ этиклери, сув ягардан узак болмаган ярдан зырганап туьседи. Ол энъкейип ушпага аьзирленгендей туьседи, ел кулагынынъ касында сызгырады, койнына да киреди, бетин де ашытады, бирден бала йыгылады эм тымалап сув ягарга шеким барады...

Шахим оьзи де билмей калды неге уялып кеткенин. Бирев билип олтырса ша ол эсине алатаган затларды деген ойдан ол уялды. «Бирев билсе ша кырк ясындагы, ата сакалы авызына биткен эркек оьзин

бала болып коьретаганы уят экен»,— деп Шахим сескенишли ян-ягына карап алды. Эм сол сабатлей юрегин тыншайтты. Бирев ойланган затты баска бирев билип болмайтаганыннан себеп юрегин тыншайтты. Корадан тайып орам ман тагы да абытлады. Тек эндиги ол ишкиши Алимтайга баргысы келмеди эм орта орамнан бурылды.

Шахим авылдынъ шетине, сув ягар бетке тез адымлады. Куьн кыскы куьнде кайтип коьтерилген эди. Коьк те, тоьгерек те ап-ашык эдилер. Яде коьк кардан йылтырайма, яде кар шуваклы коьктен йылтырайма, анъламага кыйын. Тек сол йылтыравыклар коьзди авыртадылар.

Шахим тез юрди. Эгер ол токтап олтырса, ойы туьрленип, бараятырган ерине етеалмастай коьрип, асыкты. Ярбаска еткенде, ол токталды. Эм сырты ман авылга бурылып, коьк бузга, сувдынъ ары ягын-дагы шыбар туьсли агашлыкка, алыстагы ак кагыттай ак кырларга карап турды. Табиатта бир янлы зат та коьринмеди. Ол ялгыз. Сынъар бир ак туьс бийледи онынъ коьзлерин. Савлай сол шети-кыйыры болмаган ак табиатта Шахим оьзи-оьзине кишкей кара тат болып коьринди.

Шахим бир абыт этти, ярдан аяклары ман зырганап туьсеек болды, тек этиклери тийилмеген кардынъ уьстинде зырганамадылар. Ол йыгылды эм тоьменге тымалады. Тоьменге туьскенде Шахим колларын булгалаклап, карды коькитип, яткан еринде авнаклады. Сонъ бетин кар ман уйкалап, шалкасына авдарылды эм колларын яйып куьледи. Шеги катып куьледи. Ол оьзининъ яшавында суьйтип куьлгенин бир де билген йок эди. Куьлеп босанды. Соьлеге дейим юрегин кысып туратаган зат куьлген сайын оьзинен тая берди. Бирден Шахим куьлкисин койып, коьзлерин батлатып, коькке карады. Коьзлерине сабырлык, рахатлык энди. Сонъ Шахим, эт бетиннен авдарылып, секердей ап-ашык карга коьзлери мен тигилди. Увыслап карды алып, оны авызына тыкты эм йылады. Оькирип те йылады. Баладай сынъкылдап та йылады... Ап-ак тынык табиатта уйкен эркектен баладай йылав шыга берди. Шахимнинъ увьртларына йылы коьз яслар актылар... Суьйтип арып-талып Шахим коьпке дейим карда ятты.

— Сосы не болган мага?— деп ол бир заманда турды.

Уьстиннен карды какканда, ол, колы ман кисе-синдеги сиседи сезип, сав озган куьнди эсине туь-сирди. Эм, кисесиннен сиседи шыгарып, онынъ бу-зылмай сав калганына сейири калды. Сонъ, савлай куьшин салып, сиседи сувга булактырды. Сисе бузга согылып ватылды. Ватылган сисе бетке ол бир кесек заман аьжейип этип карап турды. Сонъ тагы да йогар-га тармасты.

— Эй, аьдемлер, мага аракы бармайтаганда ту-выл куллык,— деди ол ярбаска коьтериле берип.

— Эй, аьдемлер, атамда да шуьш йок!— деди ол ярбаска коьтерилгенде.

— Эй, аьдемлер, бала шакты кайтарып болмай-таганымызда, бала болалмайтаганымызда куллык!— деп, авылдынъ шетиндеги биринши уьйге еткенде, ол оькинишли этип айтты.

1980 йыл.

РЕКЛАМА

Вениамин Карамовтынъ досы Райнис мине йыл бойы Ригадан ога билдируьвлер баспаланатаган газе-та косымшасын йиберип турады. Онда, квартиралар-ды авыстырувдан баска болып, аьел курув уьшин та-нысув акында да билдируьвлер баспаланадылар. Йыл артта Райнис пен Вениамин Юрмалада бирге тын-шайган эдилер. Олар бир пеште яшадылар эм бирин-ши куьнлерден алып араларында татымлык энди. Бир-бирлерине уьйрендилер эм тез арадан аманлас-пага керек болаяк деген ойдан мунъландылар. Эк-скурсияларга да бирге юрдилер, денъиз ягасында да бирге айландылар, киноларга да косакласын барды-лар. Райнис оьзи оьзининъ яшавы акында танысына тизип, айтып турды. Карамовтынъ бу затлар акын-да уьндемевинс каныкпады . Тек бир кере денъиз ягада кыдырувларында Вениамин танысына ишинде-гин ашыклап айтты: аьели бузылыпты эм уьйлен-меге ниети бар. Райнис болмаса, бу затлар акында ол оьзгелерге айтпаган эди. Сонынъ уьшин де онынъ

акында коьплер сенимсиз бойдак деп ойланатаган эдилер.

Райниске юрегиндегин айтканынынъ оьз себеби бар. Онынъ аьелге, аьел туьзуьв дегендей соравларга европалыкша каравы. Сонынъ уьшин Вениамин Райниске, ясырмаганлай, уьйдеги баьри хабарын айтты, онъайсыз уьйленгенин билдирди. Сол затлар акында олар ашыктан-ашык соьйледилер. А оны ман, Вениамин мен, суьйтип тек анасы соьйлейтаган эди. Анасы, улынынъ янъы аьел туьзуьвине шалысып, оьзи коьз аткан яс кыскааяклыларын коьрсетти. Вениамин сол кыскааяклыларга эс этетаган болса да, тек тувра явап бермеге йигерленмеди. Ога танысуьвга биринши абытты этпеге кыйын эди. Ол, кыскааяклыдынъ артыннан калай юреегин, не затлар соьйлеегин ойланганлай, йигерсизленди. Сол биринши абыттан ол оттан корккандай коркып, янын кыйнады, суьйтип биревге деянасалмады, бирев мен де соьйлесе алмады. Райнис пен сол затлар акында соьз уьйге кетеектен бир-эки уьш куьн алдын болды. Райнис тынълап, онынъ аьлин терениннен анъламага шалысты, оьзинше ярдам этпеге ойлады эм билдируьвлер газетасын йибере турарман, белки, келискен биревди табарсынъ, танысарсынъ деп, коьнъилин авлады. Вениамин йок деп айтпаса да, газетадан пайда шыгаягына шекленди. Эм мине бир йылга ювык ол досы йиберетаган сол газетады алады. Газетадынъ биринши келуьвине суьйинип, ол Райниске разылыгын билдирип, яваплады, а йолдасы болса, баягынша соьзсиз, хатсыз газеталарды йибере берди. Досынынъ сондай кылыгына сейири калса да, Вениамин ога разы эди. Газетада аьжейипли затлар бар эдилер эм оларды ол кызыксынып окыды. Газетады ол анасыннан ясырды, шеми-данына йыйып барды эм пеште ялгыз калганында, шыгарып окыды. Ясырганынынъ маьнеси — уялатаган эди. Бьотен де кенетен аьдем билмесин, оны болмаяк аьдемге санамасын деп саксынды. Таныспага суьйгенин билдирип, газетага язган кыскааяклылардынъ ишинде ога келисетаганлар да бар эдилер, тек ол уялганы уьшин явап яздады. Баягынша кайтип язаягын билмеди, билсе де, кайдай явап аларман деп коркты, танысаягын ойланды. Не де болсын, оьзин сондай шекленуьвлер мен кыйнады эм явапламады. Тек оьзи газетадынъ аьр бир номерин тешкеруьвли

карады, окыганы туурли-туурли ойлар тувдырды, таныспага суыйип, оьзлери акында язган кыскаяклылардынъ суьлдерлерин коьз алдына аькелип турды, айлак та сейирли болып коьринген билдируувлерди, тагы да бир кере окырман деген уьмит пен, карандаш пан белгиледи. Суьйтип кешелерди билдируувлер газетасы ман озгарды, эне оларды ятыннан уйренгенше окыды, тергеди, сонъ ясырып, кезуувли номерди саклады.

Бу йол да ол куллыктан келгенинде, почта кутыгыннан Ригадан келген бандерольди шыгарды. Уьйде ас ишип болган сонъ, ол оьз пешине тасаланды. Мунда колына кызыл эм коьк карандашларды алды, стол шырагын якты эм янтайып, газетады тешкерип баслады. Биринши билдируувди окыды:

«Танъ, ыспайлы, кара шашлы (35 ясында, бойы 166 см., 5 ясында кызы, йогары билимли) кыскаяклы алал дос пан таныспага суьеди. Онынъ ишпейтаганлыгы, танъ, акыллы, интеллигентли болувы керек. Кайдай ды болсын себеплерден пишесиз калып, балалы болса да, разыман. Ол айткан ерге коьшпеге де боламан.
Сосы адрес пен язбак: Магадан, 374 абонементли кутык».

— Келиспеге болаяк эди,— деп ойланды ол, окыган сонъ.

Сол билдируувди тагы да бир неше кере окып, ол онынъ тоьгерегин коьк карандаш пан сызып алды. Коьк карандаш пан ол нышансыз болып коьринген кыскаяклылардынъ билдируувлерин белгиледи, а яратпай, эс бердиретаганларды — кызыл ман. Бу билдируувде ол ярамаган нышан таппады, тек язатаган кыскаяклыдынъ керегине эс бергенде, ойланды: «Сосы талапларга мен келисеменме яде келиспейменме?» — деп.

Вениамин тез арадан кыркка толаяк, оьзи ишпейди, билими де — йогары, пишеси мен айырылыскан, оьзиндики болмаса да, пишеси мен яшаганында онынъ кызын асырав эткен баласы бар. Оьзи танъ да, интеллигент те болса да, акылсыз деп оьзине айттыр-

маса да, сол кылыклары ман кайтип мактанмага бо-
лаягына уялды. Сол ойлары ман кезуевли билдируув-
ге коьшти:

«Мен 22 ясындаман, бойым 167 см.,
консерваториядынъ студенткасыман.
Сынлыман, уялшанъман, аруув казан
асаман, ис тигемен, танъман. Бойы мен-
пен уйкен, йогары билими, сабыр, танъ
болган, 20—30 ясындагы яс аьдем мен
таныспага аваслыман. Хатларды оьз ад-
ресинъиз бен эм каьртинъиз бен йибе-
ринъиз. Мага язбак: Запорожье, до вос-
требования, Н. М. Поповага».

— 22 ясында сосындай билдируув язып, аьли
оьзи акында уялшанъ дейтаганы аьлемет тувылма?
Уялшанъ тувылтта, бет пен ойнайтаган бир зат. Яс
аьдем, эригеди, бас айландырады... А мунда аьдем-
лерге бас айландыргандай аьл йок... Не болса да, ме-
ним ога йылым ман келисип турган ерим де йок,— деп
ойланып, кезуевлисин оқып баслады:

«50 ясыннан арткан эркек 1946—1950
йылларда тувган кыскааяклы ман та-
ныслык излейди. Билими ортадан кем
болмасын, 8—12 ясындагы кызы болса
да, разыман, ога аталык каьр шегуев-
ликти коьрсетпеге аьзирмен. Калинин-
град каласыннан коьшпегеним ийги.
Мага язбак: Калининград, до востребо-
вания, М. С. Абелевке».

— Карт койнында — колаш деген мунавы экен!
Караш сен ога, оьзиннен йырмага ювык йылга яс
аьдемди излейтаганын?! Белки, кармакка туьсееклер
бар болсалар да, ким биледи? Неге болмасын? Фая
да унамага болады,— деп ол эсине пишесин алды.—
Карттынъ шаьмпелегин айландырмага болаяк эди.
Ога тап мунадай бирев керек. Баласын да, оьзин де
карагандай киси табылса, онъып калаяк, сол зат
уьшин ол оьз-оьзин кимге де сатпага болаяк. Ога буь-
тинли яшавды бирев туьзсе, уйдегисининъ алдавын
тавып, басын айландырып, оьзининъ эригин язбага да
мутпаяк. Тек эне карт не затка сенеди экен? Оьзин-

нен йырма йылга яс кыскаяклыды излеген аьдем тек колайлыгына эм байлыгына сенмеге болаяк. Табыларма экен ондай кыскаяклы? Бир бес йылдан сосындай эсли аьдем аьеллик яшавга ярамастагы, а сол абытты эткен кыскаяклы оьз басына оьзи язык этпейдима? Карт та байлыгына алданар деп сене болар. А ога не? Бир бес-он йыл яшайым деп оьмир йыйган байлыгын кыскаяклыга калдыраяк. Яде бу карт яслыгын эсине тусирмеге аваслы болган аьдем, сонынъ ушин арт-алдын ойланмайтаган бир наьсипсиз. Кайтип те кара, а мундай билдируьв намысты козгайды, эсли аьдемге ондай затты этпеге келиспейди,— деп Вениамин терениннен ойлап, баска билдируьвге коьшти.

«55 ясындагы букыж, оқытувшы, миллетти гагауз, баласы йок. Аракы, туьтин ишпейтаган, йогары билими болган эркек пен таныспага суети.

Язбак: Кишинев, до востребования,
М. С. Караджиге».

— Аракы, туьтин мен де ишпеймен, эне неге миллетин коьрсететаганын анъламайман. Оьзиндей бир миллетли гагаузды табаяк ушин Рига газетасына язбага керегим?.. Миллетим кайдай экенлигин эртерек билдирейим деп ойланган болса ярайды. Мага коьре, миллетининъ кайдай болувына артык эс этпеймен, баскалыкты да коьрмеймен, тек алал, намыслы болсын...— деп Вениамин оьзи акында ойланып алды.

Вениамин паспортында ногай деп язылатаган болса да, оьзин ногай деп сезбеди. Ол калада оьскен, тилди де, аьдетлерди де билмейди. Суьртип алгандай. Школада, боьтен де институтта оқыятаган шакта, аьли оьзининъ ногай экенин де билдирмеге тартынтаган эди. Ол оьзининъ кыска акылы ман оьз миллетине калай карай болса, тоьгерек як та тап суьйтип, тап сол оьлшемде карайтагандай коьрди. А онынъ оьз миллети акында билгени билмегенге санавлы эди. Бала болып ол бир неше кере анасынынъ кардашларында авылларда болган. Анасы оны авыл балаларыннан айырымлы тургыстпага шалысты, шет какты. Кыскаяклы аьр заманда да, оьзининъ каладагы аьлине артык сый берип, авылшыларга уйкенсиреп карады. Сол затлар Вениамининъ каына да синъип

барды. Студент болганында да ол озынинъ миллет тамыры акында ойланмага да шалыспады, озы халкынынъ адемлири аьли де каранъылыкка коьмилип яшайды деп санады. Суьйтип тувган миллетин айтпага уялып юрди. Озы болса, кырал оьлшеминдеги алдышы ойлы, уста инженер болмага ниет этуьв мен яшады... Фаинага уьйленип, онынъ кызын озынинъ асырав баласы этип язбага токтасканында ол биринши кере миллет сорагы уьстинде ойланды. Кызалакты кайдай миллет деп язбага керек? Сол заманда ол Фаина ман оьмир яшавын туьзбеге ойланган шагы эди, кызалакка да уьйренген эм онынъ алдыдагы бактысын да туьзуьв уьшин тынышсызланувын коьрсетип турды. Ногай аьдеми болып тувганым уьшин ногай болып языламан, атамнынъ эстелигин саклайман, мен асыраяк болатан кыз да меним эстелигимнинъ сыйына меним миллетимди юргистпеге керек, деп ойланды ол. Атасы, Вениамин он яска толганында, облген эди. Эм онынъ акында улынынъ юрегинде энъ де ярык, энъ де сыйлы эскеруьвлер сакланганлар. Эгер асырав кызы Ирады ногай деп яздырса, атасы акында сол яркын эстеликлердинъ юректе сакланувына шаат болар, деп ойланды Карамов.

— Фая, Ирады мен озымнинъ балам этип, кагыт туьзбеге разыман, тек бир айтаягым бар: кыз оьскенде, ногай болып язылар,— деди ол сол заманда.

— Сен озынъ кайдай ногайсынъ?!— деп Фая онынъ уьстиннен куьледи.

— Кайдай да болайым, мен атамнынъ миллетин юргистемен, меним балам да меним миллетим болсын,— деди ол.

— Мага баьри бир, бола берсин ногай,— деди, ийинлерин куныстырып, Фая.

Элбетте, сол заманда кыскажылыга энъ маьнели зат — ол Вениаминнинъ балага ата болувы. Баска затлар уьшин эрис-суьрис курап не этсин? А соьле Вениамин асырав кызына, ишиннен шыкпаган балага, алимент тоьлейди. Эм Ирасы оьскенде, ким болып язылаягын ойлап алды. «Пишеси айткан соьзине берк боларма яде болмаспа экен?» — деп ол озы-озыннен тез-тез сораптаган болды.

— Кайтемен ди сосы мен? Аьвмедий экенмен! Букуж 55 ясында да!— деп Вениамин билдируьвди

кайтанып окуганымда, кыскааяккыдынь ясына эс этти.— Анамнан бес яска кишкей.

Суыйтип озининь уьстиннен озни куьлди де, кезуьвли билдируьвге коьшти:

«Бийк (бойы 175 см.), сынлы, алакоьз, сары шашлы, 26 ясындагы кыскааяккы 27—35 ясындагы алал, яныплы эркек излейди.

Язбак: Сестрорецк—1, до востребования,

Н. Д. Беловага».

«Алакоьз» деп язылганы онынь коьз алдына тагы да алакоьзли, сары шашлы пишесин аькелди... Мине ол оннан айырылып яшайтаганлы бес йыл болды. Оны ман яшаган заманды эсине алса, юрегинде тек оькиниш тувады, йойылып кеткен йыллары уьшин оькинеди. Эгер онынь басына янъыдан яслык келсе, не этерсинь деп сорасалар, ол сол янъылысты кайтараламас эдим, деп айтар эди. Олардынь биргелес яшавларынынь басыннан алып, араларында ян ювыкласув, татымлык болмады. А мине кыскааяккыдынь коьзге коьринис келбети, яркылдак шырайы онынь юрегине терен синъген эди. Ол соьле де кайсы кыскааяккыга да бет берип, ювык танысаяк болса да, олардынь юзлеринде бир тегистен пишесининь сыпатын коьрип турды.

Фая ман ол студент шагында таныскан. Биринши кере ол оны кала шетиндеги сув ягасында коьрген. Тыншаюв, куьнге кыздырынув уьшин кала яшавшылары сонда йыйылысатаган эдилер. Вениамин сол заманда йырма бес ясында эди, а кыз — йырмада. Вениамин эт бети мен кумга ятып, куьнге кыздырынувында, Фая яслар ман эм кызлар ман бирге волейбол ойнай эди. Ойнайтаганлардынь ишинде ол энъ коьримли болып коьринди эм баьрисине де эс эттирди. Орта бойлы, тыгыз, озинше сынлы, толы этли болса да, ювыршань кыз топка усташа етисти. Онынь яс, майыскак кевдесине ойнайтаган яслар да, тыншайып шет турганлар да ясыртын карамлар атып турдылар. Ойнайтаганлар болсалар, артык караяк уьшин ога тез-тез топ бердилер. Кыз озине этилген эсти ийги анълады, уялган деген зат эсине де келмеди, кайта-

расына оьктемсип, ойнай берди. Вениамин кайда да кызыл трусик пен кызыл кыспа кийген сары шашлы, ак этли сол кыздан карамын алалмады, оны коьзлеген сайын каны кайнады. Ботен де кыз толы санларын керип, шонькип, тоьмен топларга ымтылганда, онынъ юреги токталгандай, ишинде тынысы катып калгайдай, авьликпеге етип турды. Бир топты кыз Вениаминнинъ тап касында алды: шоньккенинде, кыздынъ керилген шатасы арасыннан, алтын болып, сары туьклер коьриндилер. Вениамин уялганнан бурылаяк та болган эди, тек ойланганын эткенше, кыз, эшкидей каргып, коьзди ашып юмганша, шавып кетти. Баягында Карамов коьзлерин алмаганша кызга сукланышлы карап турды, соьлеге дейим сондай аьлемет янды коьрмегенине аьжейипсинди. Топ экинши кере де Вениамин яткан ерге келип туьсти, сол топты баягы кыз келип коьтерди эм сол арада ястынъ авьликкен коьзлерин коьрип, куьлемсиреди, коьзлерин йылтыратты, сонъ асыкпай ойнайтаганлар бетке адымлады, бурылып Вениаминге карап алды. Сол карам ястынъ юрегининъ туьбине синъди. Сосындай амалды бакты аьдемге тек бир кере береди деп санап, сосындай кыз бан кавышувдан уьйкен наьсип яшавда йок болар деп ойлады. Вениамин оьзи уялшанъ, сабыр аьдем болса да, онынъ янын коьтеринки сезимлер кыйнайтаган эдилер. Тек сезимлерин ол тоьгеректен ясырды, коьрсетпеге йигери батпады. Бу затка биринши себеплик — тербиялавы: анасы оны аьдемлер мен санастырып, шошанъке этпей, сабырлык сезимлерин синъдирип, асырады. Тек аьли ол басында болган акылын йойды, сезимлери буьлжилдеп коьнъилин бийледи эм ол сосы кыз бан кавышпаса, оьзине бир зат этпеге аьзир болды. Сол кеше ок ол сувягардан уьйге дейим кыздынъ артыннан барды, уьйин билди. Туратаган меканын танып, куьн сайын мунда келип турды, кыз орамга шыкса, артыннан куьлеткидей айланды. А уьшинши куьн ясырынып юргеннен пайда йогын анълап, Фаядынъ касына келип, танысты.

— Неге артымнан юресинъ? — деди кыз, завкланганнан куьлкисин ясыралмай.

— Юргим келеди, — деди Вениамин.

— Меним ясым бар, — деди кыз алмай-салмай.

— Бола берсин, мен юреекпен, — деди Вениамин.

— Аьлемет экенсинъ? Аьше, юре бер,— деди кыз, ийинлерин куныстырып.

Эм Вениамин артыннан ыйнатлы юрди, не затка сенетаганын оьзи анъламады. Кыз онынъ суьйтип айланганында бир зат та коьрмеди, онынъ куьлеткидей тагылганына аз эс этти, тек кувып та кувмады, а соьынъ уьшин яс та сенимин йоймады. Техникумда оькыган кыз оьз окув заведениеси уьшин волейбол ойнап юрди эм оьзи де ярасык болганы уьшин оны коьплер таныдылар. Вениамин окыйтаган университетте де кыздынъ таныслары болдылар, боьтен де яслар артыннан куьплесип юрдилер, Вениамин иши куьйип, куьнлесе де, кызды коймады. Яслар ман бирге коьрсе, касына барып саламласып, айырылмай бирге барды. Яслардынъ артына тагылувына: «Ондай ярасыктынъ артыннан юрмеселер, кимнинъ артыннан юрееклер?»— деп оьзин тынышландырды. Кыз оьзи оны ман йолыгысларды излемеди, яс коьрриспеге деп куьнди белгилесе, ол келмей де калды, бу затка да карамай, Вениамин сол баягы юруьвин бардырды. Ашык эткенин биринши кере хат пан билдирди. «Сенсиз мага яшавдынъ маьнеси коьринмейди»,— деп язды ол кызга суьйим соьзлерин.

Сол хаттан сонъ, юрегин суьйтип ашканына оькинди, кыз онынъ сезимлери уьстиннен куьлер деп уялды, тек кыз бан каьпилестен расканында, ол бир зат та болмагандай куьлемсиреп, юрегин тынышлатты. Яс та босына кыйналганын анълап, оны ман, бир зат болмагандай, соьйледи. Хат акында хабар шыкпаганына суьйинди эм оьзин алдынгынша юргистти. Фая хаттан сонъ яска аваслы караса да, тек оьзин алдынгынща юргистти, алдынгынша яслар артыннан юрдилер эм ол Вениаминди артык коьруьвин бир зат пан да коьрсетпеди. Сонъ кара куьнлер де келдилер: Фая коьтересиннен де тасаланып, тек бир яс пан юрип баслады. Ол да ким десенъ, Вениамин мен бир университетте окыйтаган яс эди. Кеселтек, мазаллы, караборан, батлак коьзли Рудик Маркаров коькирек яс эди. Бокс пан да каьр шегип, спортсмен болып та белгили болгандай, шайпаклыгы ман да, кызларга юруьвшенлиги мен де данъклы эди. Вениамин Фаяды сол яс пан тез-тез коьрип, онынъ баска биревди де коьрмеге унамавын эслеп, кыздынъ Рудикке ашык болганын анълады эм сол зат оны бек кайгыртты. Ве-

ниамин Рудикти эртеден суьймейтаган эди. Рудик окувы бойы неше кызлар ман юрип, оларды савлай университетке данъкландырып, таслап койды. А озининъ «йигитликлери» акында рахатлык пан хабарлайтаганы ша? Рудик тап сондай затты Фаяга да этер деп, Вениамин ак юректен алып кайгырды. Тек суьйткен Рудик те, баьрисин уьйкен сейирге калдырып, ноябрь байрамына той этеегин билдирди. Той куьн Вениамин общежитиесиннен шыкпады, пешинде орындыгына коьмилип ятты эм, танъ атканша сыгылып, йылап шыкты, аскакка асылмага керек деген ой ман танъды йолыкты эм сол затты бет юватаган ерде этпеге ойлады. Ама ойын сонъгы такыйкаларда авыстырды: яшайым деди, явапсыз суьйимимди юрегимде саклап яшамага керек деп ойланды... Университетти кутылганда, Вениамин ашыкяры турган ерде калмага суьйди эм Ростовта калды. Калганына озкинмеди, неге десенъ Фаядынъ байы Рудик, окувын кутылганлай, тувган каласы Воронежге кетти, пише син баласы ман калдырды. Фая оны, кайтар деп, эки йыл карады, тек байы кайтпады. Вениамин сол затка, бактысы ашылатагандай, суьйинди, Фая ман раса турды, кыздынъ атасы-анасы ман танысып, оларга ярады, уьйине бара турды. Эм Фаядынъ кызына эки йыл толганында, ол уьйлениек болатанган мырадын айтты. Фая разы эди. Вениамин ол затка суьйинди, тоьбеси коькке еткендей, коьнъилленип юрди. Сол суьйинишли аьлинде ол, уьйлениеги акында билдирип, анасына хат язды. Сондай хабарды билгенлей, анасы келди. Ол, Фаядынъ озин коьргенлей, яратпады, баласынынъ барлыгына да иши тартылды, улынынъ яшавы болмаягын сол саьатлей анълап, онынъ ойын, ниетин бузбага шалысты, тек баьри зат та босына эди. Вениамин анасынынъ сынъар бир ювык аьдеми эди. Ол оннан эш бир затын кызганмай, савлай яшавын берген, улы эш бир затка да карамай, оз эркин коьрсетип туры. Анасынынъ йылаганы да, аьруьв соьзининъ куьши де улына етпеди. Ондай келинди уьйинде коьргиси келмевин билдирип, сонъалыкта анасы озпкелеп кетти. Яс аьдемлердинъ тойы Ростовта озды, бир йыл олар Фаядынъ уьйинде яшадылар, тек экинши йыл Вениаминнинъ анасынынъ юреги шыдалмады эм ол аьвлетин аьели мен уьйине шақырды. Суьйтип Фая ман Вениамин Черкесскке коьштилер...

— Алаговъ, сары шашлы!— деп куьбирденди Вениамин, газетадагы билдируьвди кайтаралап оқып, баска сыдыраларга маъне бергенде, эси йыйылды, бойы 175, ога аъли де шашынынъ бийиклигин коссанъ, ол касынъда тап аздаадай тураяк,— деп куьлемсиреди де, баска билдируьвди оқып баслады:

«34 ясында, моры шашлы, бойы 160 см., коьзилдирик киеди, йогары билимли, кино, театр, музыка суьеди, юмарт, озгелердинъ етиспевликлерин анъламага шалысады, артыклыкты излемейди. Танъ, намыслы, шав-шувлы конакбайлыкты, айкасувларды суьймеген эркек пен таныспага суьеди. Язбак: Крамоторск, 27 абонементли кутык».

— Кайдай да болсын, эркек болсын дейди бугай сосы кыскаяклы,— деп Вениамин билдируьвди кызыл карандаш пан сызды. «Артыклыкты излемеймен» дегени сол затка усайды. Яде артык ярасык, артык акыллы болмаса да, келиседи дейим? Эште, суьйтип болар. Ялгызлыктан тамам безген болса, ярайды. Айкасувларды, конакларды унамайтаганы — озси сыпатсыз болар, озсин коьрсетпеге суьймейди. Яде алдынгы байынынъ шав-шувларыннан тамам канган. Кенем де сызайым, мунадай бирев мага келиспеге болар,— деп Вениамин кызыл ман сызганынынъ уьсти не коьк пен де сызып шыкты.

«Кара шашлы, сынлы, 32 ясында, бойы 64 см., орта кеспили билимли, балалар садында тербиялавшы болып ислейди, намыслы, ойлы, йыйнаклы, сабыр, коьп соьйлемес, спорт, соьлеги замангы музыка суьер, наьзик, юмсак юрек. Излейди 40—47 ясындагы досты: аракы, туьтин ишпейтаган, тазалык суьйген, озсин карап билген, ыйкрамлы болган, аьел йылувын аьжетсизлеген, балалар ман ортак тил тапкан, аьел яшавдынъ наьсибининъ баасын анълап болган. Язбак: Южно-Сахалинск, Главпочтамт, до востребования, Е. А. Коновага».

— Баьри зат келиседи — ян досынъ болса, эне сондай болсын деп айтаяксынъ,— деп Вениамин кыскаяклыдынъ энъ маънели кылыкларында тагы токталды:

«...намыслы, ойлы, йыйнаклы, сабыр, нызамлы, коьп соьйлемес, спорт, соьлеги замангы музыка суьер, наьзик, юмсак юрек...»

Ол сызганынынъ маьнесинъ анъламага шалысты эм сол кадер аьлемет кылыклары болган кыскааяклыга шекленди:

— Ондай кыскааяклыды акылынъа да эндирмеге кыйын. Анамнынъ озинде ол кадер кылык бирге йыйылганы йок, оларды тизип язып шыкпага калай онынъ колы бурылган? Аьжейип тувылма?— деп куьлемсиреди Вениамин.— Яде бирев айтып яздыма?— деп басында янъы ой тувдырды эм ол, билдирувьди яратып, оны коьк карандаш пан сызып баслады, тек ызында колы токталды.— Южно-Сахалинск, дуньядынъ бир шети де... Коьшувьге разы болаякпа экен? Не затлар ойланаман ды сосы мен? Бир кыралды да! Аллага шуькир, Янъы Зеландияда, Канадада озимизге косак излемейтаганымыз...— деп озин тынышландырды...

Сонъ бир заты ман да ярамаган билдирувьлер тизилип бардылар, ол оларда аз токталып, окып шыкты. Ондай билдирувьлер газетада тез-тез расатаганлар:

«Сынлы, яркылдак, 62 ясындагы тул хатын, бойы 160 см., илмилер кандидаты, наьзик, уьй суьер. Ялгы, огырлы, алал, колайлы 65-ке толган эм оннан да арткан, ишпейтаган эркек пен бактысын байланыстырмага суьеди».

Язбак: Донецк, 2 абонементли кутык».

— «65-ке толган эм оннан да арткан» дегени не экен? 80—90 ясларындагына да разытага? Кужырлы куртка, 62 ясында да онынъ бойы кимге керек экен?! Эште, юз йыл яшамага мырад этеди,— деп аьжейипсинди Вениамин.

«Мен 46 ясындаман, орыспан, бойым 164 см., сыпатым — караборан, билимим — йогары, анам ман эм улым ман бирге яшайман, яшав суьермен, книгалар, театр, музыка суьемен. Танъ, куллык-суьер, ишпейтаган 48—50 ясындагы эркек пен таныскым келеди.

Язбак: Минск, Главпочтамт, до востребования, Н. И. Герцке».

— Баягы «ишпейтаган эркек» деп белгилейди! Баърисинде де бир сакланув, бир коркув,— деди де, оьзге билдирувди оқып баслады.

«53 ясындагы эр киси, бойы 160 см., йогары билимли, туьрли затлар ман кызыксынган аьдем, зарарлы касиети йок, сыпатлы. Ол оьзине сенип билген, анькылдак болмаган, суьйдимли, туврашыл, яшавындагы янъылысларын кайтарам бастан этпеге суьймеген, аьел яшавдынъ наьсибин эм куванышыя боьлмеге каьрлеген яс кыскаяклы ман таныспага суьеди. Биргелес яшав уьшин мекан эм оьзге амаллар йок. Каьртин йиберсе, ийги эди, оны кайтарарман.

Язбак: Новосибирск, Главпочтампт, до востребования. В. И. Садченкога».

— А оьзи наьсип эм куваныш берип болама экен? 55 ясына дейим не зат каьрлеген экен?— деп аьже-ийсинип алды ога да.

«Школада оқыган балалардынъ анасына ян йолдас болмага йигери баткан, шынты эм кайратлы йигит, давазынъды бер, явав кайтар. Оьзимнинъ акында: орта ясындаман, бойым 165 см., сыпатым — караборан, суьйдимли, сынлы, тебентели, куллыксуьер кыскаяклыман.

Язбак: Каунас, Главпочтампт, до востребования, Л. И. Иванаскаска».

— Ян косакты тувра орайда шалып шақырады! Ондай косактынъ табылаягына шекленемен,— деп куьлемсиреди Вениамин.— Тек эне тебентелимен деп босына айтады. Тебентели кыскаяклы болса, билдирув мен тапкан эркекке оьз балаларын кайтип сенмеге болаяк экен? Балаларга ата тувылтта, а оьзине эркек керек десинтага,— деп ойланып алды.

«Аьел курув ниет пен намыслы, алал, кыйшык кылыгы болмаган кыскаяклы ман таныспага суьемен, миллетине, билдине маьне бермеймен. Оьзим 45 ясындаман, биргелес яшав уьшин амаллар бар. Язбак: Псковская область, Печоры, Красноармейский орам, 3, кв. 5.

Г. Асатианиге».

— Грузин де Псков областине калай туьскен экен? Эште, нишеси оьлип, бойдак калган болар,— деп Вениамин билдируев язганнынъ тукумына айырым эс этти, сондай тукумлы болып, белгили грузин язувшысы да, белгили футболист те бар эди.

Грузин тукумы ман Вениамин газетада биринши кере расты. Эм грузин аьдемнинъ газетага сосындай билдируев язганына сейири калды. Вениамин яшайтаган яклардынъ аьдемлериннен грузинлердинъ коьп баскалыклары болмаса да, ол грузинлерди айлак оьктем, мактаншак деп санайтаган эди. «Эгер олар да реклама газетасына сосындай билдируевлер язып баслаганнан сонъ, бу заттынъ уятлыгы йок,— деп ойланды ол эм суьйингендей болув эди, тек сосы ерде оьзи-оьзин тыйды.— Биревдинъ кайгысына неге завкланаманды-ав, бирев амалсыздап язган болар...»

Кезуевли билдируев оны коьтере де састырды эм адалатты. Ол коьзлерине ыйнанмай, давазын шыгарып окыды:

«Мен 35 ясындаман, бойым 165 см., орта техникалык билимим бар, кызым 13 ясында. Элгезерликти суьемен. Танъ, алад, сабыр, аьел курмага ниети болган 35—40 ясындагы эр аьдем мен таныспага суьемен.

Язбак. Дондагы Ростов, Главпочтамт, до востребования, Ф. П. Фараоновага».

Тукумы да, оьзининъ эм атасынынъ атларынынъ биринши аьрифлери де, тувган йылы да, бойы да, баласынынъ тувган йылы да Фаядыкы ман келисли эди, баска аьдем тувыллыгына бир шек те йок.

— Язык, сынъар бир кылыгын язган: элгезерлик суьювин коьрсеткен. Оьзге ийги кылыгы йок экенин бек аьруев биледи, пакрыр. Бираз сйлансынтага: аьел курмага суьйген аьдем элгезерлигин коьрсетпеге шалысаттагы.

Фая эткен кайсы исин де тувра этемен деп санаган аьдем. Састым, кайттым деген зат онада йок. Тувралык ушин де, кыйшыклык ушин де кыйналмайды. «Дунья ога — тегис»,— деп сондайлар акында айтыла болар. Не зат этсе де: мен — эне сондайман, яшагынъ келе болса яша, яшагынъ келмей болса яшама деген талап салып турды. Вениамин болса, яманлык-

ты ол анъламай этеди, маъне бермейди, анълар деп, кеширип турды, суьйгеннен себеп кеширди. Фая — онынъ наъсиби, яшавда энъ уьйкен маънеси деп ога кылынды, коьп затка коьзлерин юмды. Анасынынъ шамгалганына да эс этпей, танысларынынъ кайгырып караганларын да абайламай, яшай берди, Фаяды оззининъ ялкувлы тегис аккан яшавында яркылдаган куьн деп санады.

Яшавды тамам сынаган анасы, келинди коьргенлей де, маънесизлигин анълады, оны яратпады. «Оьз басым, калганы янмаса, соьнсин деп юретаган аьдем», — деп ойланды ол онынъ акында. Сол биринши йолыгыста, улы уьйлениек шакта, Фая ман Вениамин анасы турган гостиницага бирге келдилер. Анасы улы ман соьйлеп, онынъ аьли, яшавы акында сорастырып турганында, акырын келинге де карап алды. Ол оззине эс этпегенлери уьшин ишине сыймай, терезеге бурылып, озь кылыгын коьрсетип туру эди. А кылык коьрсетпеге эрте эди. Анасы сабыр, тебентели, кайынанасын сыйлап билгеь келинди оззине сагынган эди. Сонынъ арасында яс кыскажкы озьге затты да коьрсетти, ярым сабат кстер-кетпес ол турды да, шыдамсызлы соьйлеп:

— Сиз соьйлегенше, мен орамда бираз айланьп келейим, — дегенинде, анасы бек аьжейипсинди.

Улым, карайман да, келин коьтере де пернесиз экен? — деди ол, аьветининъ хаьтерин калдырмага коркьп.

— Мама-ав, ол сен уьйренмегенге болады. Фая — маьлектинъ тап оззи! — деп Вениамин анасын тынышландыражк болды.

Ама сол соьзлер анады ьйнандырмадылар. Боктен де Фая оны уьйге шажырып, уьйдегилери ментаьныспага аькетпеген сонъ, ол коьтере де айьпланды эм келинди айлак та макул коьрмей, уьйине кетти.

Суьйтип Черкесскке коьшкенинде де, Фая кайынанасын мисетке санамай, тасаланып турды. Вениаминнинъ анасы эндиги оззине сый излегени акында, келиннинъ эс беруьви акында авызын да ашпады, тек улы ман аьруьв турса экен, араларында татымлык болса экен деп уьмитленди. Басында Фая яман касиетлерин бек те коьрсетпеди, а эне Вениамин озгей кызды оззиндики этип яздырган сонъ, олар тап ийтпен мысык яшагандай болып, яшадылар. Келин кайы-

нанасы ман эрис-суьрислерди тез-тез коьтерди, улынынъ ога уьйленуьвине карсы шыкканын мутпады, ашувун алды. Вениаминге болса оьзи-оьзиннен тийди, коьнъили бузык болса, байын шуьшлетти, онынъ йигерсизлигине, межбинлигине ащувланды. Сондай урсыслардан сонъ байы ман пишеси бир-бирлери мен соьйлемедилер, бир-бирлерининъ пешлерине кирмедилер. Фая сондай куьнлерде, уьндесенъ, алынаяк кисидей, коьбип юрди, кызыннан оьзге бирев мен де соьйлемеди. Куллыгына барды, кайынанасы аскан асты ишти, Спорт дворецине уьйренуьвлерге юрди, уьйге келсе, тутлыкты, телевизорды, систем кадалып, уьнсиз карады. Онынъ суьйтип этуьвине кайынанасы да, байы да уьйрендилер, бара-тура коьтере де уьйреншикли болдылар, эм олардынъ аьр кайсысы да уьндемей, оьз куллыкларын эте бердилер, каьрлерин шектилер. Эгер биревлери келин мен ярасаяк болсалар, тек ол ярасувга ымтылмады, оьзин оьктем юргистти. Ога бир коьмек яде акша керексе, тек сол заманда ол ярасувга биринши адым изледи.

— Веня, буьгуьн конакка бараяктага, куллыктагылар шакырганлар,— дер эди ол оп-соп демей, байы ман бир соьз де болмагандай, колын да эркектинъ ийнине салып.

— Элбетте!— деп суьйинеди, соьйлемей турганларына тамам кайгырып юрген Вениамин.

Эм ярасканлай анасына шабады:

— Коьресинъме, мама-ав, биз ярастык! Мен сага айттым да ол алал деп, урсысса да, яманлык пан этпейди. Аьше, ким янъылыссыз яшайды? Кимде де болады янъылыс,— деп тоьгинеди.

Анасы болса, ишиннен улынынъ соьзлерин тувра коьрмесе де, басын ийзейди.

Вениаминнинъ анасы, авылдан шыккан болса да, яшавынынъ коьбисин калада яшаган. Калада яшавшылар, боьтен де, интеллигенциядынъ арасында оьктем кыскааяклы болып сайылганы ман биргесине сыйы да бар эди. Онынъ оьлген байынынъ аты калада белгили болган, оны тувралыкты суьйген, акыллы юрист деп билгенлер. Онынъ абырайы аьелге де коьшкен, сонынъ уьшин бу аьел акында яман соьйленмеген, сол затты этпеге биревдинъ де тили бурылмаган. Аьдемлер, келиннинъ юрис-турмысын коьрип, яратпасалар да, уьндемедилер эм Вениаминди ишлерин-

нен аяп юрдилер. Бетлемеге амал да йок эди, неге десенъ калашылардынъ неше бир аьелинде колайлы аьллерде оьскен балалары ата-аналарын яман атка да шыгарып турдылар: эрке болып кылыксызландылар, хулиганлык ислерге де карыстылар. Олардынъ ишинде Вениамин тынълавлы, тербиялы болып коьринген эди эм сол затты да калашылар анасынынъ йигитлиги деп санадылар. Вениамин кишкей заманда, анасы кайтип суьйсе, бала суьйтип тербияланаягына шекленмейтаган эди. Ол оны яманлыктан эрек тургыстып, кавыфлыктан сакынып, оьзине тынълавлы этип, оьстирди. Тек улы суьйтип уьйленгенинде, кыскайкы баласын янъылыслы тербиялаганын анълады, тек сол янъылыслардынъ кайдай экенлерин оьзи оьзине анълаталмады. Улы ога баягында бала болып коьрингени уьшин анълалмаган болса, ярайды. Тек улынынъ пишеси мен яшавын коьрсе, яны кыйналды, аьвлети уьшин юреги авырды. Келинге ашуву йыйыла берди, онынъ тек оьзин суьйген кылыгын туьзетип болмаслыгын анълады. Суьйтип пен улынынъ бир-неше кылыгы ога ашыкланып коьринип, осаллыгы ишин шыгардылар. «Пишесининъ терислигин коьре турганлай, неге ол онынъ эригуьвли кылыкларына уйкаспага шалысады»,— деп те кайгырды. «Неге ол оны ман сол саьатлей ярасады, не айтса, соны этеди, оьзининъ эркеклигин де, катылыгын да коьрсетип билмейди?»— деп те улынынъ этетаган затларын яратпады. «Тоьх-тоьх, коьтере межбин, оьзин сыйлап, сыйлатып та билмеген аьдем экен»,— деп те куьйгелекледи. Тек ойланган затларын эситтирипайтпады, аьел арасында соьз шыгып олтырмасын деп, саксынды.

А бир кере шыдалмады. Сол зат Фая отпуск алып, денъизге ял алмага ялгыз кеткенинде болды. Фая алдын да ялгыз оьзи уьйден коьп куьнлерге коьп кере кетип турды: куллыгымнан командировка дер эди, спорт сынасларында юрди, Ростовка анасына барды. Сол затларды кайынанасы артык макул коьрмесе де, уьндемеди, аьше, керск болар деп койды. А бу кере Вениаминнинъ де, Фаядынъ да отпусклери рас келген эдилер. Тыншаймага аьел мен бармадылар, неге десенъ акша етиспейди деп сылтав эттилер эм Фая ялгыз йолланды.

— Аьруьв, аьел мен тыншаймага акша етиспей-

ди дейсинъиз. Ол бармай, сен барган болгай эдинъ,— деп анасы болган заттан туншыгып соьйледи.

— Мама-ав, мен денъизди, ол суьйген кадер, суьй- меймен. Барсын, тыншайсын, кумда ятып кыздырын- сын. Соны ман не болаяк экен? — деди аьвмедийсип куьлемсиреп Вениамин.

— Оьзи мен бирге баласын да ялмага болаяк эди. Ирасына оннан да бек пайдалы эди денъиз?!

— Ира — меним де балам. Оьзинъ ойланып ка- раш, Ира ман барса, тыншаювы тыншаюв болмайды, бала артыннан шавып юреек!— деди баягынша куьлемсиреп ол.

— Кайтесинъ, сосы сен? Атасы болса да, ана, оьзиннен де алдын, баласы акында ойланмага керек. Оны билесинъме? Тоьх, тоьх, ол сени кайтип бир корлайды. Сен сол затты яде анъламагансыйсынъ, яде болса, савлай дуныяда суьйтип яшайдылар деп ойлайсынъ.

— Мама-ав, Фая айткандай, сен яшавга эскише карайсынъ. Бизим Фая ман яшавымыз заманга ке- лисли. Мен эр кисимен. А эр аьдем кыскааяклысы- нынъ яшавын енъиллетпеге керек. Мен де сол затты этпеге шалысаман...

— Сен мага не зат та айтпага болаяксынъ, тек мен бир затты анълалмайман: кайтип ол — ана, ба- ласын кенетен аьдемлердинъ колларына калдырып, оьзи биршемекей ерде, денъизде тыныш юреги мен эригин язып юреди?!

— Анъламагандай зат йок мунда, мама-ав! Сен санаганы ушин ол баласын киси аьдемлердинъ кол- ларында калдыргаман деп санамайды.

Бу соьзлерден анасынынъ ашуву козгалды. Ол, бетин кыйшайтып, улынынъ коьзлерине тувра кара- ды эм аьр-бир соьзин тап-тап, сыбырдап айтты:

— Аьруьв, аьше, сен мага, яным, айттырмаяк за- тымды айттыраяк боласынъ. Кешир мени! А эгер ол сага сол тыншайган еринде кыянатлык этсе ша?! Би- ревди тавып, юрсе ша? Сен ол затлар акында ойлан- майсынъма?!

Вениаминнинъ кувнак юзи куьнъиртленди, ол ба- сын тоьмен салып, явап бермеди.

— Сондай зат та сизинъ яшавынъыздынъ соьле- ги заманга келислигин коьрсетеди, солма? Суьйтип анълатаяксынъма?

— Мама-ав, неге ондай затларды айтасынъ? Ондай затты тек билип соьйлемеге керек. Эгер Фая мага кыянатлык этсе, калай шыдалаягымды билмеймен. Онсыз мага яшав йок! — деди, уялганнан басын коьтермей, Вениамин.

— Сен, онсыз мага яшав йок деп, болаяк-болма-як затты басынъа алма!? Ол да не соьзди-ав, яшавды сага Фая бергеним? Яшав — деген бирев, а кыскааяккылар аьли де курыганлары йок, ол болмаса, баска ал, толганлар, — деп улынынъ соьйлегенине сескенип, сол саьатлей явап тапты анасы. Бираздли оьзининъ сорагына кайтты.— Сен мага явап береш: сага ол кыянатлык этсе де, сен оны ман яшаяксынъ тага?

— Мама-ав, эгер Фая мени тасласа, мен оьзим оьзиме бир зат этеекпен! — деп эринлери мен сыбырдады Вениамин эм онынъ коьз астында тамшы йылтырап кетти.

Коьзясты коьрип, анасы бурылып, баска пешке кетпеге асыкты эм улынынъ юрегине тийген боларман деп, оьзи-оьзин тыялмай, кыйналды. Аяды оны, бек аяды. Савлай яшавын багыслаган ол сынъар улна. Арымады-талмады, янды-соьнди, баласынынъ ийгилиги уьшин шалысты. Эндигиси не болады. Улы уьйленгенли ол бир тынышлык таппады. Сондай келискисиз, онъсыз уьйленуьвлер акында ол коьп кере эситкен, тек сол затка бир де эс этпеген. Аьр аьдемнинъ де оьз яшавы бар, аьр ким де билгенинше яшайды деп ойлады. Басына туьскенше билмеди. А эндигиси ондай яшав ман туьгилискен заманында, оны ман унасып болмайды деп санады, аьдемлер бу затларга неге тынышлы карайдылар деп оьзеленди. Бу сорауларга оькимет те кириспеге керек, уьйленгенлердинъ бириси оьз борышын намысы ман толтырмай болса, шуьшине йолыктырылмага тийисли деп ойлады. Сол затлар карарланган оькиметтинъ шартлары болсалар, айтпага, Фаядынъ тек эриккениннен денъизге ялгыз атлыгып кеткени уьшин, аналык сезимин мутатаганы уьшин, суд кестирмеге, кылыксыз эркинликтен тыймага болаяк эди деп санады.

Улынынъ коьшкенининъ биринши йылларында анасы баьри заттынъ туьзелуьвине сенди, келини ялык пан коьп затларды анъламайды, янъылады деп ойлады. Сонынъ уьшин ол оны ман аьдемше соьйле-

меге шалысты. Сол заманда анады боттен де бек улы ман Фаядынъ ортак баласынынъ йоклыгы кыйнай эди.

— Фая, сен меним улым ман турган сонъ, мен сага айтаяк затым бар, — деди ол бир кере келинине. — Сизинъ баланъыз болмага керек. Яде болса сен озге табалмайсынъма?

— Неге табалмайман?!— деп ийинлерин кунустырып аьрзекерсиди яс кыскааяклы. — Ол зат ушин неге куьйгелеклемеге керексиз? Мени мен яшайтаган сиз тувылтта, а улынъыз... — деп тувра яваптан тайды.

— Мен сенинъ ян косагынънынъ анасы болган ушин сизинъ бактынъызга яным авырьйды. А бала, мен билгенше, аьел яшавды беркитеди.

— Меним яным да бизим бакты ушин авырьйды. Бизде Ирочка бар. Оннан баскалай да, мен спортсменкаман, бала тапсам, спорт яшав ман аманласпага керек. Тагы да косяягым, биз Веня ман аьли де яс аьдемлермиз, бизге мойса неден керек?

— Ира сенинъ баланъ да! Мен ортак бала акында хабар бардыраман, — деп озиндикин соьйлей береди обкинишли кайынана.

— Ондай соьзинъизди койсанъыз экен! Веня Ирады кызы эткен, кагыт туьзеткен. Оьзи де ога тап ишиннен шыккан баласына карагандай карайды. Сизге тагы не керек?

Анасы оны ман соьйлевдинъ маьнеси йоклыгын анълады эм соннан сонъ бу зат акында соьйлеген де этпеди.

Энъ де аьлемети, анасы сосы соьзди улы ман да бардырганда, тап сондай явап эситти.

— Мама-ав, бизге сол бир Ира да болаяк. Экинши балады тербияламага Фаяга авыр болаяк, — деди улы алмай-салмай.

— Улым, сол тувган бала сеники болаякты да, сенинъ канынъ, сага усяяк!.. Ирочкады мен де суьемен. Баладынъ не шуьши бар? Мея оны озимнинъ йиеним деп те санайман. Болса да мен тагы да бир балады коьрмеге аьсиретпен, сенинъ баланъды коьрип, кувангым келеди.

— Мама-ав, соьледен соьле ол зат болмас. Оьзимиздинъ яслыгымызга озимиз буьгав неге салмага

керекпиз. Бизим кыдыргымыз, туурли ерлерде айлангымыз келеди, дослар ман айкасамыз...

Анасы, улынынъ авызыннан келинининъ соьзлерин эситип, ае-куе болды. Болса да не пайда? Яшав бара берди. «Олар мени тирилей мезарга киргисткишей асыгадылар», — деп кайгырып, улын тербиялауда эткен янъылысларын ийги анълады. Асыравга болган куьшин салып, кыйынлыклардан корынып, яманлыктан эрек тайдырып, баъри затка оьзи етип, соны ман биргесине улына оьз басына ие болмага уйретпегенин билди. Уйленгенше улынынъ иеси оьзи болган болса, соьле ие келин болганын анълады. А сондай этип ол оны аяганнан тербиялады. Сонынъ уьшин ол оьзин шуьшлетпеди, а улын тагы да бек аяды. Кайдан билейим, ишиннен шыккан баласын тувьлтта, а кайдай ды бир каьрипти аягандай аяды. Эм бир кере шыдалмай:

— Веня, яным-ав, сен сакат тувьлсынъ да?! Ко-лынъ, аягынъ сав, — деди. — Мага язык биревдей болып коьринесинъ.

— Мама-ав, хаьтеримди неге калдырасынъ? — деди улы мунъайып.

— Баска соьз таппайман, — деди анасы.

Анасынынъ болаяк келин акында эртеден мырады бар эди. Каладан кайдай ды бир йорыклы, сыйы болган аьел мен ювыкласпага ойлады. Кеншегининъ врач болганын суьйди, врач болмаса да, оьзиндей окытувшы болса да, макуллады. Эндигиси ол сайлав дегенди коьтере де айтпай, окымаган, усталыгы да болмаган кызга да разы, тек аьдемшилиги, яныплыгы, алаллыгы болсын, улына бала тавып, оны ман аьеллик байланысын беркитсин, сол затларга ана куванып яшасын.

Вениаминге Фаяды суьймеге кыйын болса да, ол суьювине, энъ баслапкы ниетине алал болып турды. Ол сол суьюв уьшин не зат та этпеге, не затты да шыдамага аьзир эди. Эм ол аллага ыйнангандай, Фаядынъ алаллыгына бир де шекленмей, яшай берди, эрис-суьрислерге эс этпеди.

Фаядынъ болса яшавда оьзининъ ниети бар эди: ол яс эм ярасык болып калмага суьйди, сонынъ уьшин бир зат акында да терениннен ойланмады, кевдесин енъил эм сынлы этип тургыстпага шалысып, спорт пан каьр шекти. Элбетте, суьйтип яшар уьшин амал-

лар болмаган болса, ол, ким биледи, баскаша да яшак болар эди, тек Вениамин мен турувында ол басындагы эркинликте ийги сезде. Баска аялларда ол ана эм пише экенлигине яваплы да болмага болак эди. Сол затлар акында ол коьтере ойланмайды эм кайгырган да этпейди деп айтып болмак, неге десеь ойланды эм оькинишли сезимлери де тувды. Вениаминге караса, оьзининь борышларын мутпага шалысты. Ога ондай бай тийисли тувыл деп санады. Ол биринши байы Рудик Маркаровтай аьдемнинь оьмирге ян косак болувын суьйген эди. Сондай йигерли, коьримли эркек — онынь юрегининь сагынышы. Айтканын эттирип, баьри затта да оьз куьшин коьрсетип, пишеди касында ийт этип, мысык этип тынълатып, суьйтип те суьйдирип билген эркек эди ол. Эм Фая да эркеклигин коьрсетип билген байын, тап янувардай, телинуьвли суьйген, айткан затын авызыннан туьсирмей эткен. Сондай йигит байы болганлыгына аьдемлер арасында оьктемсиген, онынь байына баска пишелердинь коьзлери кызып караганына куванган. Ол Рудик пен яшаган шагында байы оьзге кыскаклыларга коьз атып, куьнлегеннен неше кере урсыс коьтерген, аьле тоьпешлер еген болса да, кыскаклы биринши байы ман яшавды артык коьрип турды. Вениамин оьзин куьнлеткен тувылтта, кайтарасына оьзининь межбинлиги мен, пишетекейлиги мен онынь ишин шыгарады. Биринши байына ол таслаганы уьшин оьпкели эм ашувлы болса да, оны эсине аьр заманда да сагынышлы сезимлер мен алады. А Вениамин мен яшав ога айлак тегис, ялкувлы, коьрнексиз болып коьринди. Оны тек бир зат ыслап турды: байы таслап кыйын аьлде калганында, Вениамин ога колын созып, баласы ман алганы. Кыянатлык этеек болса да, сол затка карап, оьзин оьзи кыстап яшады. Тек Вениамин бай болып, онынь иш дуньясына коьтере келиспеди. Онынь ярасыклыгы, яныплыгы оьзине тартаяктынь орнына, тек ийтеп турды эм барганан-барган сайын эрек ийтеди. Сонынь уьшин ол яшавына кайдай ды туьрленис киргистпеге шалысып, уьйге тыс карады, янъы дослар излеп, туьрли-туьрли кешликлерге бармага суьйди, ойынларга барып, спортына тартылып яшады. Вениамин оьзи де ога тамам телинген эди, а ога ол оьзи телингендей, оьзи табынгандай аьдем керек эди. Элбетте, ол бала ман

ялгыз оъзи калган болса, кызына тийисли эс те эте-
ек, уыйн де караяк болар эди, кыйынлыкларды да
шыдар эди, а аъли ол этеек затларды онынъ ушин
баскалар эттилер. Кайынанасы, улыныпъ хаътери деп,
балады да карады, казан да асты, уыйди де йыйыс-
тырды, Вениамин де онынъ аълин енъиллетпеге ша-
лысты. Сонынъ ушин онынъ коьп заманы болды,
эрик яздырувга амаллар табылдылар.

Боътен де сонъгы заманда ол оъзин коьтере де бес-
петер юргистти: яслыктынъ оьмирли тувыллыгын
анълап, сога эс эттима яде баска затпа, не де болсын
ойы баска якка бурылды. Аьр бир аваслыгын тол-
тырмага шалысты. Отыз ясына келетаганына кара-
май, ол яс-явка баратаган каладагы ойынларга юрди,
кинолардан, концертлерден калмады, тез-тез конакка
бармага суьйди, баска ерлерге кыдырмага аваслы
болды. Яшавдан эсинъде тек кыдырганынъ, коьрге-
нинъ, юбанганынъ калайяк деп ол, шар буздырып,
яшады.

Эгер олар Вениамин мен бирге калада болатаган
ойынларга барсалар, сол вакытлар Вениаминге шын-
ты азап шегуьв болды. Кайсы ерде болса да, Фая
аъдемлердинъ карамларын оъзине бурдырмага суье-
таган эди, а мунда, ойында, коьтере де сол затка эс
эти: ол оъзин он сегиз ясындагы кыздай коьрсетип,
балсынды, ойынга шақырсалар, ана якка, муна якка
басын бурып, суьзилди, ким ди биревди яратса, байы-
нынъ макуллыгын да сакламай, ойынга туьсип кетти.
Сол затлар ушин Вениамин кыйналды. Бирерде эр-
кек пишесининъ коьримли ясларга коьз атувын да
коьрди. Сол затлар Вениаминнинъ хаътерин де кал-
дырды, тек баягынша кеширди: пишеси, ойын-куьл-
киди суьйген аъдем, кувнаклыгын коьрсетеди, куьн-
лемеге сылтав коьринмейди деп оъзининъ юрегин
тынышландырды.

Бирерде пишеси ойынга ялгыз да барды.

— Буьгуьн мен ойынга бараякпан, — дейди ол,
бияладынъ алдында ыспайланып эм соьзлерин созып
айтып.

— Мен де сени мен, — дейди Вениамин де, пише-
синдей болып соьзлерди созып.

— Веня, меним ялгыз баргым келеди. Безбединъме
мени мен бирге юрип?! Мен барган ерге сен де бара-

сынъ. Кел, бир-биримизден бираз тыншайак, — дейди ол, ойнаклы йыламсырап.

— Ялгыз уйде не зат этеекпен? — деп айыпланады Вениамин.

— Кинога бар яде суьйсенъ Ирады паркка аькет, шенъилшекте тербетилерсиз. Язык бала бир зат та коьрмейди.

Суьйтип ол ялгыз кетеди ойынга.

Бир кере ол сондай ойыннан бек кеш кайтып, коьзлери кылыксызлы ойнаклап, оьзи кувнап уйге кирди.

— Веня, сен билген болсанъ?! — деди ол, уйкысыраган байына колларын созып, коьнъилли соьйлеп. — Мени бир яс дегенде яс озгарды. Ярасыклыгы ша? Эне карап турааксынъ!.. Оьзим оны ман бараман, а оьзим ойлайман: аьли де бир затка яравлыман, аьли де коьз кыздыраман, аьли де кавдыраган йок экенмен, — деп ол байын кушаклап, онынъ увуртыннан оьпти.

— Биз мунда сени саклай-саклай арыдык та. Уьйтип кешигетаганма? Эне Ира саклай-саклай уйклап та кетти, — деп Вениамин пишесининъ кувнап келгенине суьйинеegi мен, суьйинмеегин билмеди.

— Койтагы сондай соьзлерди! — деп ол керилип, колларын силкти, сонъ бас бетиннен шыбасын шешип эт бетиннен орындыкка йыгылды.

Куьнлегеннен Вениаминнинъ савлай иши буралды. «Бола берсин яс. Ол да кайдай соьзди-ав? Неge ол оны озгармага керек? Неge байы болган пише оьзин озгартпага керек?» — деген соравлар, басында айланып, мыйын едилер. Вениамин стол шыракты соьндирмей, яткан пишесининъ касында бир-эки саьат ойлы болып олтырды. «Неge ол, аьелли аьдем, ойынга бармага керек? Ялгыз баратаганы ша? Байлы кыскааяклыга бу затлар тийиссиз де! Яде болса ол каьр этип мени корлаяк болады, бир мырады бар онынъ», — деп ол тынышсызландырган соравларына яваплар излеп, уйклап яткан пишесине карады. Тек пишесиннен сес шыкпады. А Вениамин карай берди. Уьстинде тек комбинациясы болган кыскааяклы аркасына авдарылды. Вениаминнинъ карамы бас деп манълайына куйылган алтын туьсли шашларына, ашык юка эринлерине, сонъ ак тегис мойнына йылысып, тыныс алган толы коькирегинде токталды. Вениамин коькиреги-

нинъ бир коътерилип, бир тоъмен туъскениннен коъз-лери айырылмадылар, эм ол пишесининъ савлай кевдесин сезгендей болды, йылынып кетти эм соны ман биргесине соравлар да йогалдылар. «Тагылып келген болар бир эриккен бала?.. Аьше, не этеексинъ? Юрегинде арамлыгы болган болса, мага арамлык тутса, хабарын да айтпас эди», — деп оъзин тынышландырды. «Байың неге суъймесин, суъеди. Суъйместей мен ога эткен затым барым?» — деп ол тапкан явапларынан кутланып кетти эм, колын созып, кыскааяк-лысынынъ исси аясын ыслады.

— Яттагы, — деди уйкысынынъ арасында Фая.

Ол шыракты соъндирип ятты.

— Оъзинънинъ орындыгынъа коъшсенъ, — деди Фая, суъйип болган Вениаминнинъ кушагыннан шыгып.

Вениамин оъпкели болды эм турып орнына кетти. Ама сол кеше де, эртеси куънлерде де хаътери калганы кетпеди эм ол оны ман ювыклыкты излемеге оъзге шалыспады. Фаядынъ алаллыгына шекленди. Суъюв мен туманласкан акылы ярыкланып, ол болатан баъри затка тешкеруъвли карап баслады. Озган йылларга да, буъгуынгисине де карады. Эм Фая кыянатлык этпеге болган баъри амалларды эске алды. Ол зат командировкаларда да, ялгыз денъизге баруында да, олар бирге баратаган кешликлерде де болмага болаяк эди. Коъз алдына ашыкланып сол кешликлер келдилер. Сонда пишелерсиз келген эркеклердинъ Фаяга коъз атувлары, оны ойынга шақырувлары, оны ман ойнаклы соъйлевлери эсинде янъырдылар. Суъйтип эркеклердинъ юритуъвине Фаяда себеплик коърсе де, юбанувды суъйген кыскааяклы деп оны коршалады, не этсе де, ога, байына, алал деп ойланды. Эндиги шекленди. Пишеси, онынъ коъзлери карап турганда, сондай затлар эткен сонъ, а коъз тасада не этеди, не этпейди деп ойлады? Неше кере Фая, байы турып, таныслары ман балконга да ялгыз шыкты, коълге барсалар, кайык пан да кыдырды. Сол коъринислер акылын кувып кыйнадылар Вениаминди. Алдынгындай кенъ юрек болалмады, алдынгындай кеширеалмады, неге десенъ кыскааяклысынынъ этетаган затларынынъ артында кыянатлык турмага болаягын анълады. «Эгер ол сага кыянатлык этсе, сен оны ман яшаяксынъма?» — деген анасынынъ соъзлери куъа-

гына тез-тез шалындылар. Ол билмеди не этеегин, эгер сондай болса...

Сол куън Вениамин куллыктан бираз эрте кайтты. Фая уйде йогын коьрип, ол школага барып, Ирады аькелди. Оны ман уйде олтырып, окувын карады, дерислерин этпеге ярдамласты, бирге телевизор да карадылар, сонъ уйкламага да яткарды. Фая келмеди, анасы да казан пештен шыкпады, Вениамин казан пешке барганында, анасынынъ терезе туьпте турып, сыякка карап туратаганын коьрди, касына келип, онынъ ийнине колын салды.

— Мама-ав, не болган сага? — деп сорады.

Сав куън соьйлегиси келмеген кыскааяклы соьле де уьндемеди. Вениамин артык сейир де этпеди: алдын да анасынынъ куьнлеп, бирев мен де соьз авыспай юретаган шагы коьп болды, сонынъ уьшин ол да уьндемей шыкты эм бир куън алдын оқып баслаган книгасын алып окумага янтайды. Коьп оқыды, коьзлерининъ майы таввесилип кирпичкери кагылмай баслаганда, ол книгады койып, колындагы саьатине карады: заман — он экиге ярым саьат юрген эди. Фая аьли де келмеген. Айткан заты бар болса, анамнан сорайым деп онынъ пешине кирди, тек ол онда йок эди, баягынша казан пеште терезе туьпте тастай катып туры.

— Фая, сага кешигип келеекпен деп, айткан йок эдиме? — деп ол, анасынынъ аркасына карап, сорады.

Анасы басын бурмай бармагы ман оны касына шақырды.

Вениамин келип янасты.

— Кара! — деди анасы тоьмен даваз бан.

Олар экинши шарлакта яшайтаган эдилер эм терезелериннен орам кол аядагынша коьринеди. Орамда тувра йолдынъ алдында ак «Жигули» туры эди, машинадынъ касында — эки аьдем: бир эркек пен ак шыба кийген Фая. Эркек басын энъкейтип, Фаяды кушаклаган.

— Белки, ол тувыл болса ша?! — деди, яны шыкпага аьзир болып, Вениамин, оьзи пишесин сол саьатлей таныган болса да.

— Кара! — деди баягы давазы ман Вениаминге анасы.

Вениамин машинадынъ иесин де таныды. Ол Фая

куллык эткен трестте, пишесининъ боьлигинде басшы болып ислеген. Вениамин пишеси мен, Фаядынъ бир танысына конакка барганларында, сол эркек пен таныскан эди. Ол оннан ясы уйкен, эсли киси. Аты — Салават Махмудович. Фая оны ман ойын ойнап шыккан сонъ, басын коллары ман ыслап, стол янында олтырганларга каратып:

— Кайтип бир басым авырыйды, авага шыксам, белки, туьзелер эди! — деди.

Вениамин турып, пишеси мен бирге шыгаяк болды, тек Фая колын силкип:

— Веня, кой соны. Мен сыйлы Салават Махмудович пен соьйлескемен, ол шыгаяк. Экевинъиз де шыгып не этеексиз? — деп, сонъ баьрисине де эситсин дегендей коьтеринки давазы ман косты. — Эгер мен озимди доьрт баладынъ атасы эсли эркекке сенсем, бирев де, эште, аькис коьрмес.

— Мен аьпме-аьзирмен! Неге аькислик болады экен, Фея? — деди сол арада Салават Махмудович, Фаядынъ орнына Фея деген соьзди кулланып эм колтыгыннан ысламага аьзир экенлигин коьрсетип, колын созды. Толы кевдели ак шырайлы киси пишеси мен бирге адымлаганда, стол янында олтырганлар оларга маьнели куьлемсиреп карадылар. Вениамин куьлемсиревлерди анълап:

— Мен де сиз бен, — деп тиленип артларыннан бараяк болды.

— Веня, не этеексинъ барып? Савлай аьел мен шыккан аьруьв тувылтта. Сен эне аьруьв-аьруьв кызлар ман ойнатага. Олтырасынъ, коьнъиллерине етпеге шалысып каратага, — деп ол тагы да озиндикин айтты.

Вениамин олтыргышка ийнелер кадалгандай коьрди, яны ятак таппай, кыпынъласа да, даянып олтырды. Кенем де сонъында шыдалмады, йыйылганлар ойынга алданганларында, тыска шыкты, тек савлай каралдыды айланып, пишесин таппай уйге кайтты. Фая ман Салават Махмудович бир-эки саьаттен кайтылар.

— Салават Махмудович «Жигулийинде» кыдыртып аькелди, терезеден соккан елемик эм тез айдав басымды сап-сав этти! — деди кызарып-кубарып келген Фая, йылтыраган коьзлери мен аьдемлердинъ аьр-бирисине карап...

Анасы Вениаминге бурылып, тигилип сынавлы карады. Вениамин уялганнан шувылдырдай кызарды. Юреги коькирегинде сыгылып, каты согылды, колын коькирегине салды эм анасынынъ тастай каткан бетлевлли сыпатын коьрмес ушин басын тоьмен туьсирди.

— Коьрдинъме? — деп суслы сорады анасы.

Вениамин сес шыгармады.

— Эндигиси ол мунда яшап калса, сен тувылтта, мен аскакка асылаякпан! — деп кесип айтты да, анасы пешине шыгып кетти.

Вениамин юрегин ыслап, аякларын суьйреп, орындыгына етти эм коьмилип орынга кирди. Фая ман онынъ соьйлемеге куьши де, аваслыгы да йок эди. Ол онынъ келгенин де, шешинип ятканын да эситти. Соьзди эртеникке калдырган болса да, танъ атканша коьзин юммаганлай, уйклармай шыкты. Фая ман савлай яшавын тергеди, ойлады.

Эртеникте пишесининъ кийингенин коьрип, оьзи де турды. Кыскаяклыды олтыртып, кайдай кыйын болса да, соьзин баслады.

— Фая, сен мени корлайсыны! — деди ол.

— Ондай зат басынъа кайтип келеди экен? Не себептен айтасынъ?! — деп ол ашувлы болып, байына эртерек бакырды, бос соьзинъ мен басымды авыртпасаң экен дегенди анълатып.

— Себеби, Фая, бар! Сен мага бакырма! Мен туьнегуьн сенинъ Салават Махмудович пен кушакласып турганынъды коьргенмен, — деди ол айтканына уялып, бираз тоьмен давазы ман, — анам да коьрген, — деп косты.

— Эге-ге! Ол сен тувыл, карт карганъ коьрген! — деп сол саьатлей яваплады Фая, оьзи агарып-кубарып.

— Сен анам акында ондай соьзлер айтпа?! —

— Айтсам, не болаяк экен?! — деп алынып айтып, басын коьтерди де, сонъ эсик бетке бурылып, эсиктинъ аргы ягында анасы барын билиппе, бакырды. — Обыр куртка!.. Мен, элбетте, сени мен айырылысякпан, тек мага Ира ман яшамага муьйис керек, орамда калаяк тувылмыз да, абир-шуьбирден де бизге бир затлар тиймеге тийисли! Бос кол ман мен сизден кетпен!

Айырылув акында соьзди кайтип баслаягын билмеген Вениамин пишеси сол затты баслаганына енъил-

ленип кетти. Тек баска яктан караганда, Фая озининъ болаяк яшавын ойланганына, эртерек туызгенине аьжейипсинди.

— Сен Ростовка атанъа-ананъа кет, а анамыздынъ квартирасына биревмиздинъ де иши йок, — деди ол.

— Йок! Мени аькелип, озинъ кайтакым суьйсень, сол кадер кулланып, эндиги орамга таслайсынъ, солма! Йок, уьйтип болмайтаган! Белки, мен сага озимнинъ энъ аьруьв йылларымды берген боларман. А оларды мага ким кайтарар экен? Солтта мага Ира ман муьйис керек... Бир соьзсиз! А Ирады кайтеекпиз? Ол кагыт пан сенинъ кызынъ экенлигин муткасынъма?!

— Ирага мен ярдам этермен, келисли ясына толганша акша йиберермен. Суьйсень, бизде калдыр, асырармыз, анам да, мен де ога уьйренгемиз.

«Уьйренгемиз!» деген соьзди юрегине алып, Фая шыдалмай йылап йиберди.

— Керек тувыл! Кайтип болса да, озимиз яшармыз. Тек эне квартирады авыстырып, бизге бир пешли болса да, мекан беринъиз...

Сол соьзлерди эситип, пешке анасы кирди, онынъ туьнегуьнги суслы сыпаты таймаган, ол Вениаминге селекели карап, сонъ Фаяга кабакларын туьйип:

— Бу квартирады, билгинъ келе болса, меним байым алган, эм мен онынъ иеси боламан, — деди ол, аьр-бир соьзди таптап айтып.

Кимнинъ алганы мага керегим? Мен бала ман орамда калгым келмейди!? — деди Фая тил кайтарып.

— Мен сага кайтарып айтаман: бу квартира меним байымдыкы, ол коьримли совет куллыкшысы болганы уьшин ога мунадай ерде мунадай онъайлы квартирады бергенлер! — деп давазын коьтерип айтты карт пише эм юмырыкларын катырып Фаядынъ алдына шыкты.

— Мага сол затлардынъ керек ери йок! — деп бакырды Фая.

— Сол затлар сага неге керекпейди экен?! — деп кайынанасы кутыгыннан шыгып, Фаядынъ шашыннан ыслап, акырыклатып, ерге энъкейтти. — Бу квартира меним байымдыкы, Вениаминнинъ оьлген атасындыкы. Мен ялгыз улым ман, сен Ира ман калган шакта, калгаман. Тек мен байымга алаллыгымды бугинге дейим бузганым йок, янъыдан байга барганым да йок. Улым сосы уьйде атасыннан озге эркекти

канып коьрмеген! — деп, тегаран тыныс алып, аьр соьзин айткан сайын оьзининь тоьгерегинде келинди суьйреди.

— Йибериньиз! — деп акырды Фая, кайынанасынынь каты колыннан босаналмай.

— Мама-ав, йибертагы! Не зат этесинь, шашын юлкасынь да?! — деп Вениамин наьндуьрик болып анасынынь тоьгерегинде айланды.

Анасы шашын йибермей, ашувын алып, юрегинде йыйылганды айтты:

— Сол затлар сага неге керекпейдилер экен-ав!? Байынъа, баланънынь атасына кереккенде, сага неге дел хайыр болмага керек?

— Мен оны байым деп санамайман! Мен оны суьймеймен! Биз айырылысамыз! — деп бакырды Фая, шашыннан ыслап йибермеген кайынанасынынь тоьгерегиннен айланып.

— Суьймейтаган болсань, суьек бол! Суьймесень, неге яшайсынь? Шая, наьлет, бетсиз, аясыз, бир коьрейим муна уьйге аягынъды басканынъды! Бир коьрейим! — деп кайынанасы келинди суьйреп эсикке аькелди де, уьйден ийтеп шыгарды.

Вениамин Фаяды тынышландыраяк уьшин артыннан атылып шыгаяк болув эди, тек анасынынь суьекли коллары елкесиннен ыслап оны эсик туьптен муьйиске булактырды.

— Мыйсыз, акылынъды ишкесинь, кайда атыласынъ!? Быламык, мамырса! — деп бакырды анасы.

Вениамин басын ыслап анасына сейирли карады. Ол онынь яс кыскайлыга куьши еткенине, оны кандырып салганына эне эсин йыялмады. Эм ол коьзлерин анасына батлатып не айтаягын, не этеегин билмей, полга олтырды.

— Ой-ой! — деп бирден босанып кетти анасы эм бозлап йылады.

— Тоьх, мен язык! Не зат уьшин меним картайган басыма сол такым кыйынлык туьсти экен-ав!? Не зат уьшин? Кимге, кайдай яманлык эткенмен?! — деп сьйт этип, полга олтырып, юмырыгы ман полды соккышлады.

— Мама-ав!— деп Вениамин шоьнъкип анасына йылысты, оны кушаклады эм ынъыранган давазы ман:— Мама, мен сенинъ алдынъда шуьшлимен! Мен, мен!.. Бек шуьшлимен!.. Мен сенинъ акынъда

коьтере ойланганым йокпан. Кара басымнынъ каьрин шеккемен. Аьел курув тек оьзимнинъ исим деп ойланганман. Кешир мени! — деп коьзяслары ман анасынынъ юзин, шашын сувлады...

Фая сол кеткени мен уйге кайтпады. Куллыгында ога аьелли общежитиеде бир пешли секция бердилер, эште, Салават Махмудович ярдам эткен болар. Ирасы энтте бир юма Вениамин аларда турды, сонъ анасы пешинде орынласканлай, балады тувра школадан аькетти. Вениамин болса, кыскаяклыдынъ аьбиршуьбирин эм оьзлерининъ муьлкиннен де затлар берип, пишеди общежитиеге оьзи коьширди. А бир йыл кеткеннен сонъ, Фая коьтере де коьшти, тувган Ростовына кайтты.

Соннан бербетин бес йыл озды. Вениамин Ирага алиментлер тоьледи, яшавын сорап хатлар да язды. Тек эне Фая рекламалы газетада билдируьвин баспалар деп, ол бир де ойланмаган эди. «Билдируьвсиз де ога неше аьдемлер тагыла боларлар, тек мунадай затты неге этти экен?» — деп ойланып, ойынынъ маьнесине шыгалмады.

Ол баспаланган билдируьвди анасына коьрсетеек болган эди, тек сонъында койды, сосындай газетады окыйтаганы уьшин анасы бетлер деп ойланды. Оннан баска болып та анасы, сосы уйде Фаядынъ аты айтылмасын деп, катырып айтканы тартындырды.

Вениамин оны эске алып олтырмасын деген ой ман ол онынъ атын айттырмага суьймеген. Боьтен де Фая Черкесскте яшаганда, улынынъ уьндемей, кайгысымал турганын коьрсе, шаясын сагына болар деп сескенип турды. Фаядынъ оьзге калага коьшкени Вениаминге де енъил болды. Бир калада турганларында, ол эски яшавын эсине алгысы келмесе де, элесленип эсине келди, Ирадынъ давазы кулагына шалынды. Аьели алыска кеткени мен эске де сийрек туьсип турды.

Ол аьли оьзининъ радиозавоьдында ислейди, аьруьв инженер болып, баргылар да алады. Оьзи сабырлык тутып яшады, колында бар затына разы болып, анда мунда шабыспады, йок затты, казып шыга райым деп, излемеди. Анасын карады, ога уйде ярдамласты. Куьнлери тегис, бир уйкен оьзгерислер болмай, шав-шувсыз, алгасавсыз оздылар. Окында бала шагындагы дослары ман расты, оларды конакка

шакырды, оьзи оларга барды, кннгалар оқыды, юма-да бир кере кино карады, йылда бир кере тыншаймага курортка барды. Баьри зат та аьруьв эди, а бир со-рав баягычша шешилмеди, аьел курылмады. Ол оьзи бойдак болып оьмирге, калмага суьймесе де, аьел ку-рув уьшин бир абыт та этпеди, йигерленмеди. Ол да, анасы да аьел болганды суьйдилер, бир бала болга-нына заьр эдилер, тек сол зат акында соьйлемедилер.

Суьйтип Вениамин тек ойларында аьел ясап, наь-сип аькелеек каьпилес амалды саклады, рекламалы газетады алдынгынша оқыды, бир билдируьвге де явап бермеди...

А газетада аьел курмага суьйгенлердинь билди-руьвлери аз тувыл эдилер. Мунда кыралдынь туьрли якларынан билдируьвлер баспаландылар. Украина-дан да, Прибалтикадан да, Уралдан да, Москва ман Ленинградтан да... Оларды оқысань, савлай кырал тек бир зат пан — аьел курувга шалысув ман яшай-ды деп ойлаяксынь...

Явап язувдынь бир кыйыны йок экенин коьрсе де, Вениамин сол затка батпады...

Сол кеше Вениамин газетады басыннан соньына дейим неше кере оқыса да, колы ман сызылган бил-дируьвлерди неше кере тергесе де, а мине пишеси-нинь билдируьви басыннан шыкпады. Неге ол язга-нынынь себеплерин изледи, ога явап береек аьдем боларма деп ойлады, кайдай аьдем явап бермеге бо-лаягын балады, сол аьел туьзилсе, кайдай аьлдерде яшаягын тешкерди, Ира яньы атасы ман кайтип ай-касягы акында ойланды.

Суьйтип ол, газетады ясырмага мутып, уйклап та кетти.

Эртеникте коьзин ашканда, анасы креслода ол-тырып, газета оқып турганын коьрди. Басында Ве-ниамин не газета экенин аньламады, сонь туьне-гуьнги газета ман уйклап кеткени эсине туьсип, уял-ды, бети кызарды. Ама анасынынь кызыксынып оқыганын коьрип, сол затка разы болды эм не айтар экен деп саклады. Анасы онынь уянганын эслемеди. Вениамин тамагын кырып, анасына йылмайып ка-рады:

— Мама-ав, аьше, калай, сейирлиме? — деп юм-сак давазы ман сорады.

— Элбетте, ясым, — деди анасы, газетадан басын коьтерип.

Анасы алдынгы келинининъ билдируьвине етсе, не айтар экен деп ойланып, Вениамин тешкеруьвли саклап турды. Тек анасы сол арада коьзилдиригин шешип, столдынъ шетине салды эм агарган шашын туьзетип:

— Сага да билдируьв язбага керек деп ойлайман, — деди эм газетады улына созды.

Фаядынъ билдируьвин окыганма яде окымаганма, анъламады Вениамин. Белки окыган болса да, атын айтпас уьшин уьндемей болса ярайды. Бу затларды анъламаса да, Вениамин анасынынъ газетады окып, реклама билдируьвлерин келиспевлик зат деп санамаганына суьйинди, соьлеге дейим бос кайгырган экенмен деп ойлады.

Анасы улына куьлемсиреп карады да, уьйден шыкты.

Вениамин турып, ювынды, сонъ стол янына олтырып, таза кагыт, каьлем алып язды:

«40 ясындагы эркек, бойы 172 см. танъ, алал, нызамлы болган аьел курмага эм балалы болмага суьйген кыскаяклы ман таныспага мырад этеди. Билими, миллетти, колайлыгы кайдай да болсын. Бирге яшамага амаллар бар.

Язбак: Черкесск, до востребования,
Карамовка В. И.»

Язып болып, ол янъыдан окыды. Тагы да карап:

— Мине рекламалы косымшадынъ кенъ географиясына бизим аявлы Черкесск те косылды, — деп ойлаганын эситтирип айтты...

Дубулты, 1984 йыл.

ЭСИНЕ НЕ АЛАР, НЕ АЛМАС?!

Тынык ногоай кеше. Кара коькте юлдызлар йлытырайдылар. Толы сары ай кыста ногоай кырларына мунъшылык эндиреди. Сувыклыктан авыл туьн ортасында бузлап баслайды. Каралдылардагы барак ийтлер де туьн ортасына уьруьвлерин коядылар. Кедешлерде тавыклар, бир-бирлерине йылыса берип,

бир-бирлерин йылытып, мызгайдылар. Котанларда сыйырлар, тоьселген тобанга ятып, уйкысырап, авызларын шыйкылдатып, куьйзейдилер. Аьдемлер де, куьн бойы от ягылып, йылынган пешлерде бир кайгысыз уйклайдылар. Ногайлар энъ кужырлы туьслер ьоредилер. Бирев, белки, озин кунан атынъ уьстинде, колында камышысы да болып, боьриди куьып, коьре болса да ярайды. Баскасы да, белки, калын камыслыктынъ ишинде ак балыклар ыслап коьре болар. Тагы да биревлери болса, туьслеринде тислерин кыршылдатып, кыйналадылар. Ногай туьсиннен кайдай затты да сакламага болады, кайдай затты да сакламага болады ногайдынъ озиннен де. Коьринислер ногайга тек туьсте тувыл, куьппе-куьндиз де коьринедилер. Ол эситкен заты акында да, оззи коьргендей болып, хабарлайды. Эм хабарынынъ сонъында оззининъ коьргенлигине де шекленмей, ыйнанады. Соннан себеп ногайлар бир-бирлерине хабар айтпага суьедилер.

А эсирик ногай эсине не алар, не алмас?!

Авыл уйклайтаган болса да, зоотехник Сейпулладынъ уьйинде уьйкен ишки курылган. Уьйдинъ иесининъ пишеси балалары ман, тоьркинин коьрмеге деп, конакка баска авылга кеткен. Сейпулла сол затка суьйинди. Келип турган онъайлык пан пайдаланып, ол школада бирге окыган кырк яслы досларын йыйып, мазаллы кой сойып, бир шувал аракы алып, уьйинде той этти. Эм аракыды таьвеспей, бирев де уьйден кетпеегине йолдасларына ант эттирип, конакбай дуьнядынъ завкын басына кийип, олтырды. Сав юма эртеси куьн, сав кеше танъ атканша эм сав базар куьн де аракы иштилер. Мунда, олтырган столларынынъ янында мызгап та алдылар, коьзлерин ашканлай, суьык айраннынъ сувсабын увыртлап, тагы да ишкиди бардырдылар. Экинши кеше баьрисининъ де эслери эсирик басып, туманласкан болса да, стол яныннан турмага кереги, сол такым аракыдынъ савлыкка зарарлык келтирееги акында ойлар басларында йылтынласып кеткендей болдылар. Бир-экеви шашырамага кереги акында сес шыгарса, юзык дослар — механизатор Мисирбий, совхоздынъ бас агрономы Алимурат эм уьйдинъ иеси — олардынъ авызларын тез огына яптылар эм зорлап тагы да олтырмага кыстадылар.

— Биз энди... — деп акылытаксый берди уйдинъ иеси.

— Антлыкты бузган антсызларга аьжел таптырганлар ата-бабаларымыз! — деп бас агроном Алимурат юмырыгын шыгарып булгалаклады.

— Мунавы, алдымыздагы не ди? Мага соьле Кара денъиз толы аракыды берсенъ, лыкылдатып курсагыма йибереекпен, — деп коьтересиннен де бек мактанды Мисирбий.

— Антсызларга аьжел таптырмага керек! — деп Алимуратты кайтаралап шамгалганы да бир болды, сол арада:

— Тувра! Антсызларга аьжел таптырмага керек! — деп эркектинъ давазына йинъишке кыскааяклы даваз косылды.

Олтырганлардынъ баьриси де басларын давазга бурдылар. Эсикти ашып кирген кыскааяклыдынъ пальтосы туймеленмеген. Ашувдан юзи агарган, коьзлери кызарып, уйкысы канмаган пише эсирик куьпке шийкенишли карам таслады. Ол Алимураттынъ пишеси эди. Ол оьзи школада оқытувшы болып ислейди. Буйра шашлары ян-якка уьрпейген Алимурат, иеги мен столга таянып, биршийге шуьшлидей авызын яйып, куьлемсиреп:

— Яным, бир йыр йырласанъ, йыр сагынгамыз! — деп ол, аьдем давазга усатпай, мандыраклады.

— Йыр сагынгамыз! — деп сыкылдап куьлди Мисирбий де.

Пише, соьзлерди кулагына да аспай, столдынъ тоьгерегиннен айланып, байынынъ касына келди эм кишкей аясы ман онынъ бетине шыйкылдатып салды.

— Ай! — деп уйдинъ иеси Сейпулла йолдасын аяп, кышкырып алды.

Пише, тагы да бек ашувланып, экинши кере байынынъ баска ягын шыйкылдатты.

— Каратэ! — деп, олтырган еринде шоршып, сукланып кеткендей акырды Мисирбий.

Тек пише токталмады, байынынъ буйра шашларынан тартып, суьйреди.

— Уьйтип ярамайды! Спортта ондай приемлар йок! — деп Мисирбий турагалды.

Ама пише, биревди де тынъламай, байын суьйреп

аькетти. Алимурат, яс бузавдай эрисип, басын ян-якка бургышлап, кушелектей улып, болмаганда, тизлерине йыгылып, пишесининь колларыннан босанмага шалысты. Арык, кишкей бойлы пише байынынъ шашларына касарткыдай каптырылган эди эм тез арадан Алимураттынъ шыдап болмаган давазы орамда эситилди.

— Бир йолдасымыз йок болды! — деп коьзясланган Сейпулла стаканды коьтерди. — Келинъиз сонынъ ушин тартаяк! — деди ол.

— Алимурат дайым да осал аьдем эди эм сондай болып калган! — деди Мисирбий, бос стаканларга аракы куйып.

Мисирбийдинъ алдында систем кадалып олтырган эки йолдас, тамам болдырганнан авызларын да ашаламай, стаканларын аялары ман яптылар. Мисирбийди айтатаган болсанъ ондай зат пан коьтере токтатып болмас, оьзи де каты эркек: айтканына берк, эткенине каты эм ол йолдасларынынъ тартпага унамавларына карамай, аракыды тувра колларына куйды. Сонда олар колларын стаканлардан алдылар. Уьшинши йолдас стол яныннан токтавсыздан тургысы келип турды. Мисирбий оны, коьрген сайын карамын токтатып, бир соьз де айтпай, сусынынъ катылыгы ман олтыртты эм онынъ стаканына аракыды муьлдиретип куйды. Алимурат кеткеннен сонъ, Мисирбийдинъ де кеткиси келди. Тек сол затты ол олтырганларга билдирмес эм сонъына дейим шыдар. Басына бир ой да келмей, ол, басларын стол шетине салып, аьвликкен йолдасларынынъ мызгавларына карап, олтырды.

— Уйкламага ярамайды! — деп ол эсин йыйып, касында олтырган Сейпуллады ийтеди. — Дурыс этпейсиз! Антты бузасыз! — деп бакырды.

Сейпулладынъ эси йыйылмады. Сол заманда Мисирбий турып, калганларды тургыстаяк болды. Тек босына эди, бирев де эсине келмеди.

— Оьлгенлер! — деген ойга келди ол, йолдасларынынъ коьз ашпавларын коьрип. Сол заттынъ акыйкатлыгына ыйнанаяк ушин ол, тенъкейгенлердинъ колларыннан ыслап, кан тамырларынынъ согувын тынълап алды.

— Оьлген! — деди ол, аьр йолдасынынъ касында токталып, аьр кайсысын тергеген сонъ.

! — Баърисиннен бек, Сейпулла, сени аяйман! Аруув аьдем эдинъ, — деп Мисирбий, оькинишли давазы ман соьйленип, коьзиннен туьскен коьзясты суьртти.

Эм азапланып, Мисирбий уьстине тонын кийди, уьренъ-суьренъ этип, орамга шыкты...

Уйклаган авыл каранъылыкка ютылган...

Сувык. Мисирбий, тонъып уянганда, оьзин туькеннинъ басамакларында экенине бек сейирсинди. Тек сейири коьпке тартылмады, ондай аьлде аьдем сийрек сейирсинетаган.

— Баъриси де оьлгенлер, а мен кайтип сав калган экенмен? — деп ол тонын кардан какты.

Тонына кымтанып, аркасын буькирейтип, ол басамактан туьсти. Аяк астында кар зыкырдайды. Ол токталып, йолдасларында олтырып, озган кешликти эсине алды.

— Ногайды аракы йояды... — деп Мисирбий, оьзин аьли де озган кешликте йолдаслары ман биргедей коьрип, акылятаксыйды. — Зарарлык! Басына да, савлыкка да зарарлык! Коьтере койдырар эдим мен аракыды. Газет оқы, телевизор кара!.. Аракы сага неден керек ти? Тек, йок, ногай сав аьдемнинъ оьзи мен коьриспеге суьеди. А сол коьрисуьв де кайтип озады? Сол сабатлей стол, а столдынъ уьстинде— айнанып кеткен акбас! Ялгыз бир аьдем аракыды таслалаяк тувыл, босына каьрлеп те караманъыз. А мене савлай кырал, савлай ногайлар аракы ишуьвди бирге тасласалар, аракы деген зат тек сол заманда койылаяк!.. Тувра айтаманма яде йокпа?! — деп ол стол янында олтырувда айткан соьзлерин кайтаралап барды.

Бу соьзлер оныкы тувыллар, биревден бир заманда эситкен соьзлер эдилер, а туьнегуьнги кешликте оларды, оьзининъ ойындай этип, айтпага макул коьрди. Туькеннинъ алдындагы шырактынъ ярыгы йолга туьседи. Мисирбий басын коьтерип, коьктеги айды коьргенлей, авызын ашты. Айда кой отары. Отардынъ ортасында кийиз боьрк, ямышы кийип, колына ыргак ыслап турган койшыдынъ да суьлдери коьринди.

— Багады! Мунадай сувыкта уьссимеге болады, а ол айт деп багады! Онда яде болса йылы, яде болса багатаган — алдышы койшы! Олар айда аракы иш-

пейтаган боларлар, а белки, ишедилер, белки, ишпейдилер? Не затка сосы мен алжын-гуылжин соьйлеймен? Айда яшав йок та! Ол заманда койшы кайдан шыккан ды?! — деп ийинлерин куныстырып, Мисирбий экинши кере басын коьтермеге эринди эм алдышы койшы акында мута койды.

Тагы да уйкысы келди. Аяк уьстинде тегаран турган Мисирбий йолдан шайкала берип шыгып, корага етип, ога асылды. Корадынъ аргы ягындагы авылдынъ мезарын онынъ коьзлери айырмадылар. Бир кесек заман басы айланып, штaketкага асылып турды. Ол йылы уйде уйклаяк орнын эсине туьсирип, оьзин ювырканга орангандай коьрип, тонына кымталды да, карга олтырып, коьзлерин юмды.

Бир ярым саьат озганлай, ол сувыктан уянды. Ян-ягына каранып, уйде тувыл экенлигине сейири калды. Ол артына караганда, штaketкалардынъ аргы ягындагы басказыкларды коьрип, кайсы ерде уйклап кеткенин сезип, сескенип алды. Коьз алдына йинлер, кагындыратаган шайтанлар келдилер. Бас дегенде тоньып, дирилдеп уянган болса, соьле савлай муьшеси коркканнан калтырады. Тили, аягы, колы янсызланды. Ботьен де, артында соьйлейтаган давазлар эситип, коркканнан кунысты эм юреги ярылып, бетин де, басын да тоны ман буьркеди. Каьпилестен оны бирев сувык колы ман елкесиннен ыслагандай сизди, сол заттан ярдан атылгандай этип коьрди оьзин эм калтыр-култыр дирилдеди. Ер астыннан ога оьлилердинъ давазлары эситилдилер.

— Юз грамм болса экен! — дейди бир йиньишке даваз.

— Юз грамм, юз грамм!.. — деп ашувланады баска бир карлыккан даваз.

— Сен оьмири сондайсынъ, оьпке соьз айтпасанъ, болмайсынъ! Тек юз грамм болса экен... — деп мадарсызланып айтты йиньишке даваз.

— Каратага ога, юз грамм керек дейди! Алла йок, куйып бергендей! — деди карлыккан даваз. — Йок алла, атеистлер де, аьлимлер де онынъ йок экенлигине шекленмейдилер!

— Аьше, билемен... ах, болса не керек эди. Тилеген сайын ол сага толтырып берер эди, э?! А сен караманълай иш те тербе... — дейди созып йиньишке даваз.

— Ол не мандырак соьзлер!? Болган деймен мен сага. Бас сенсиз де ярылады!

— Меним басым да шатлап ярылмага туры. Иш-тим дегенлей, ашылаяк эди...

— Ашылган бас сага неден керек ти? «Пилосоп» болгасынъма?

— Йок, философ тувылман. Аруув болаяк эди.

— Аруув болган сага неден керек ти?

— Билмеймен...

— А мен билемен!.. Лыкылдатып йибермеге керек! Битти-кетти!

— Айтатаганынъ тувра... — дейди йинъишке даваз.

— Тувра! Сенинъ оьз ойынъ да йок! — деп карлыккан даваз селекелейди.

— Айтканынъ тувра, сондай эрксиз аьдем болып яратылгаман...

Оннан сонъ булар бир кесек заман уьндемей турдылар. Мисирбийдинъ терлеген аркасы бузлап баслады, кене де ол кыймылдамай, сес шыгармага коркып турды. Оьлилер тагы да хабарларын басладылар.

— Юз грамм болса экен! — деп йинъишке даваз сол баягы оьзининъ йырын йырлай берди.

— Онда болган болсанъ ишеренъ, а мунда турп сага! Онда йигит болып юрдинъ, яшавдынъ маьнесин излединъ, аьр бир расканнан аьдем не зат уьшин яшайтаганын сорастырып, бир ватлар анъламага суьйдинъ, мине маьнеси — шириийиксинъ эндигиси!..

— Онда да яшав мага, куьни мундагындай туьн болып, коьринди, — дейди йинъишке даваз.

— Соьлеге дейим ананъ сав болар, куллык та эте болар. Оннан акша да тилемеге болаяк эдинъ.

— Аьше, сав болар... Тек ол да сык, бир маьнет сисеге беретан болса да, айлак кызганшак эди. Мен куллыкты таслаганлы уьш йыл бойы бере турды, эне сонъгы кере бермеди...

— Сен алдынъ да оьзинъди яктынъ, солма, шаткомнынъ председатели? — деп завкланып зыртлайды карлыккан даваз.

— Аьше, мага председатель деп те айтатаган эдилер. Ол зат куллыкка бармай калатаганымнан себеп. Сага аруув, сен шабашник эдинъ. Акшады бир куьнде тавып, сонъ уьйинъде олтырасынъ.

— Эх! Пеш салганлай — кисеге энъ азы отыз маьнет! — деди карлыккан даваз, оькингендей яде мактангандай болып.

— Тувра айтасынъ, онда аьруьв! — деп йинъишке даваз авыр тыныс алады.

— Яшаган заманынъда сен мунда колай дейтаган эдинъ де? Сен тувылма оьзинъди-оьзинъ якканынъ?!

— Ол да тувра. Сен ша, кайда колай деп ойланысынъ? — деп сорайды йинъишке даваз.

— Менме? Онда язва кыйнайтаган болса да, юз грамм ушин мундагындай кыйналганым йок эди. Онда колай.

— Ол тувра.

Карлыккан даваз ашувланып:

— Тувралык йок! Биразганакай тарткым келеди — ол тувралык, а бизге, мутылганларга, ким аькелеек ти?

— Онда бизде йолдаслар бар эдилер, бир де болмаса, олар эртенълик сайын юзер грамм уртлататаган эдилер.. — дейди оькинишли болып йинъишке даваз.

— Болаяк-болмаяк затларды эске туйсирип, аьдемнинъ коьнъилин бузып, соьйлевинъди койсанъ экен!

— Ягынъа шалсам экен! — деп оны ман хабарласатаган шеги катып куьледи.

— Не зат ушин?

— Авызынъды ябаш! Акыллыга каратага! Дураксынъ сен, алкогольсинъ!

— А сен сакат, огырсыз!

— Ах, сениме сени? Сен тири болсанъ, авызынъды бузарем!..

Оннан сонъ уьндемей турдылар. Мисирбий, штакетке аркасы ман ябыса берип, дирилдеп олтырды. Ол, соьзлери кулагына шалынган, кисилерди таныды. Бириншиси, эки йыл артта анасы ишпеге бир маьнет бермегенде, ашувланып, котанды ягаман деп, оьзи де янып оьлген Сеит эди. Баскасы — Клыш, бир йыл артта, карынындагы яралы мараздан кыйналып, дуньядан кешкен. Ол оьлгенде, пишеси мен балалары бек те кайгырмадылар, неге десенъ ол оларга тоьпеш егистип тургыстатаган бирев эди..

— Эситесинъме, менде уыш маънет бар? — дейди оъли Сеит.

— Уыш маънет дейсинъме? Неге, дурак, ундемей турасынъ?

— Керексиз затты неге айтаман деп ойлангаман. Бизде мезарда ол кагыт неге яравлы ды?

— Кайтип ол неге яравлы ды? — деп ашувлана берди оъли Клыш. — Кайтип ол неге яравлы ды? Туькен тувра мезардынъ касына неге салынган экен?! Тез, шавып келеш!

— Менме? Йок. Мени, куйген оълиди, туькенши Айшат коърсе, сол сабатлей акылы авысар! — деп оъли Сеит, эсине домбай туькеншиди туьсирип куьледи.

— Аьше, сенинъше мен шаппага керекпенме, аьвденсок?!

— Элбетте, акша меники де...

— Йок. Меним сеннен ясым уьйкен.

— Ким уьйкенине неге карайсынъ?

— Кайтип неге карайсынъ? Ногай аьдетти муткасынъма, аьдетше яс уьйкенди сыйлайдылар да.

— Сол болыр атанъды тирилей оьлтиргенинъ, картларга да оьмири тил кайтарып юргенинъ. А эндиги аьдет дейсинъ! Менде акша, сен бараяксынъ, — дейди оъли Сеит, оьзининъ тувралыгын коьрсетпеге шалысып.

Оъли Клыш ойланды, сонъ суьйинип:

— Соьле кеше де, туькен ябык! — деди.

— Ва-вуй, айтканынъ ак та, а биз канатлангамыз, — дейди йинъишке давазы ман оъли Сеит.

— Тарткым келеди. Ах, не этеекпиз, аьше?

— Юз грамм ишкен болсам, яшагым да келмес эди! — деди кыйналып оъли Сеит.

— Таппадынъ-ав, тапкан болсак не аьруьв болаяк эди. Ах сени юз грамм, онсыз яшагынъ да келмейди ав.

— Сага да не яшав керек? Онсыз да сал болып ятырсынъ, — деди куьлеп оъли Клыш.

Тагы да тындылар. Мисирбий оьзи эситетаган затларга ьйнанмай, пысып олтырды. Сеит пен Клыштан, олар сав заманларында, Мисирбий корккан йок эди, тек соьле оьлгенлердинъ соьйлегенлери, оны аьлак та тамашаландырып, юрегин ярды.

— Ия? — деп суьйинишли айтты Клыш. — Би-

лесинъме, авылдынъ шетинде яшайтаган бир куртка кешелер мен аракы сатады. Сонда соктырсанъ ша? Аты сонынъ кайдай эди?

— Атын онынъ сийрек айтадылар. Мен билистен, Гульнара болмага керек. Тек неге мен шаппага керекпен? — деп йинъишке давазын оъли Сеит тоъмен эте-ди эм оъзи осал кылыгыннан бир соъз де каты болып айталмаганы себепли бармага керегин сезеди.

— Сен шабаяксынъ, курткадынъ акында айткан мен. Ол сенинъ эсинъе келеек те тувыл эди. Бар! Боятен де, куртка биревдинъ бетине де карамайды, кайтарасына оъзиндикин ясырады. Эсикти согаяксынъ, куртка ашар, эсикке акшанъды созсанъ, ол сага эки сисе шагыр созар, ал битти-кетти. Шап, берли, бол! — деп Клыш буйрык берди.

— Сенсиз де билемен онынъ кайтип сататаганын! — деп ол, курткага шагырга шабаягын сезгени тувра болып шыкканына, оъкинди. Эм бас казыкты йылыстырып, оъли Сеит мезардан шыгады.

— Калай бек сувук ты! — дейди ол.

— Шапсанъ, йылынарсынъ! — деп куъледи оъли Клыш.

Кебинге кымтана берип, оъли Сеит асыкпай, штакетке йоргалап, аргы ягына туъсти эм, яланъ аяк карга басып, авылдынъ орта орамы ман каталап шавып кетти.

Мисирбий, оълидинъ орам бойлап шапканын коьргенде, коьтере де апаты кетти, кыймылдамай, сес те шыгармай, тагы да бек куныса берип, пысып олтырды. Бирден йобткиргиси келип, шыдалмай тамагын кырды.

— Сен энди де кеткен йоксынъма? — деп ер астыннан оълидинъ ашувлы давазы эситилди.

Мисирбий, тынысын алмага да коркып, тынды.

— Кулакка шалынган болар! — деген ер астыннан баягы Клыштынъ давазы эситилди.

Оърейи ушып, Мисирбий карда кунысып, бактысына сенип ятты.

Яланъ аяклары ман карда шыпылдап, ашылган кебини ак байрактар елпилдеп, куыйген Сеиттинъ артка шавып келеятканын коьрип, ол коьзлерин кысып, юма берди. Тынысын авыр алып, Сеит оъзи корага еткенде, штакеттен асыгыслы абыткалады эм тез огына мезарга туъсти.

— Аьше, каьйтти? — деди, даяналмай, Сеиттинъ кайткашын эситкен оьли Клыш.

— Куртка йок!

— Неге йок ты?

— Йок. Уьйи де орнында йок. Курткадыкынынъ орнына сиседен уьйкен мекан салынган.

— Не затлар мандыраклайсынъ сосы сен? Кайдай сисе уьй ол оьзи? — деп даянышсыз бакырыклады Клыш.

— Сиседен ясалган уьй, уьстине кафе «Саьвле» деп язылган! — деп оьли Сеит оьзининъ кабырына кирмеге асыкты.

— Каратага сен, тамам каладагындай экен! Кафе салынган дейсинъ, деш! Сен, токта, кирмей тур, белки, баска ерге барарсынъ.

— Мен кабырымга кирдим... — деп оьли Сеит завкланды. — Эндиги оьзинъ шабаяксынъ. Мен уьссимеге аз калдым да!..

— Буькирди мезар да туьзетпес. Шаткомнынъ председателине бир зат эттирип болама? — деп шамланды оьли Клыш. — Сол адавыс спекулянт куртка кайда йок болган экен?!

— Уьйинде йок болса, оьлген болар...

— Олай болса, муннан излеп карамага керек, э, председатель?

— Оьзинъ изле! Тек тапсанъ да, не пайда? Ол оьзи мен байлыгын аькелместагы?

— Айтканынъ дурыс, дурак! — деп оьли Клыш, «дурак» деген соьзди айтып, конъысысыннан ашувын алды.

— Алла йогы калай кыйын ды. Тек юз грамм.. — деп оьли Сеит йыламага етти.

— Сакла! Турнымпаш сага! Алла бар болса да, мусылман аьдемине аракы ишпеге ярамайды.

Кобьк агарып баслаган. Мисирбий тезден танъ атапага кереклигин сизди. Бас, туман басып, авырыйды, муьшеси де мадарсыз болган. Бир заттынъ акында ойланалмайды. Оьлилердинъ соьйлевлериннен коркканы онынъ суьегине дейим синъен. Муьшеси дирилдеп, аяклары уйып, кыймылдамага заьр болып, коькиректинъ сол ягын колы ман ыслап, олтырды Мисирбий.

Коразлар бакырадылар. Олардынъ занъыравлы давазлары савлай авылды бийлеп аладылар. Басын-

да Мисирбийди сол кышкырык бек сескендирди эм сонадан тислери сак-сак эттилер, коькирегине тыныс етпеди. Сонъ ол тыныклыкка кулак салды эм бир ерден де бир сестинъ шыкпавына коьпке дейим ыйнанмай турды. Облилер баска соьйлемедилер. Мисирбий тек сол заманда эсин йыйды. Коьзлерин уйкалады. Сувук. Коьк куба туьсли. Тезден куьн тувмага керек.

— Не затлар болды сосы? — деп акырын ол, кешеги коьринислерди коьз алдына келтирди, эситкенлери кулагына шалынып, обзиннен обзи сорады.

Турып, уьстиннен карды какты, мезарга карамага коркып, уьйине кетпеге асыкты.

— Биревге айтсам, ыйнанаяк тувыл! — деп ол обзининъ каралдысына кирди. Кеше тракторды Мисирбий каралдысында калдырган эди. Ол кызыл туьсли тракторына колы ман таянып, этиги мен скатка согып, йибергени мен, йибермегенин карады.

— Болганым, аьше? Болмаганым яде? — деп Мисирбий туьнегуьнги затлар акында обзи мен соьйлеп алды.

Басамактынъ касында бузга бир аягын басып кораз туры эди. Ол кыймылдамай Мисирбийге карайды. Сонынъ арасында, аякларын авыстырып, баска аягына басып, Мисирбийден тигилген карадын алмайды. Мисирбийдинъ сейири калды кораздынъ фокус-мокусларына. Эм ол:

— Тагы да алдав! — деди обкинишли коьнъил мен.

Эм ашувланып колын булгалаклап, коразды кувды. Басамакта таза эртенъликтинъ авасы ман терен тынысланып:

— Яшавда не болады, не болмайды?! — деп куьбирденди.

Сонынъ арасында уьйдинъ эсиги ашылып, Мисирбийдинъ кишкей улы шавып шыкты.

— Менъги! — деп ашувлы бакырды Мисирбий.

Бала токталып, колындагы боьркти басына кийип, атасына соравлы карады.

— Кенетен аьдемдей неге шавып озасынъ?! Тынъла мени. Соьле-аьле Сейпуллаларга барып, уьйлеринде не зат болатаганын билип кел, а мен сени булайда карап турайым.

Бала, коьп ойламай, ушып кеткен октай, атасынынъ буйрыгын толтырмага асыкты.

«Эгер Сейпулла эм ондагы тенъ-дослар оьлген болсалар, ол заманда кабырда болган кешеги затлардынъ баьриси де уьшини мен болган, эгер дейим оьлмеген болсалар, ол заманда — оьтирик», — деп Мисирбий оьзи-оьзине шарт салды.

Сол вакытта форточкада пишесининъ бужыр бети коьринди. Ол танымайтаган кисиге карагандай, кабагын туьйирип, Мисирбийге карады. Сол карамнан Мисирбийдинъ юреги булгангандай болды. «Ал, аьше, оьзге не зат саклаяксынъ онадан? Бир маьнели соьз айтарым?! Бир яраган зат этерим?! Эне, турган бир доьмбек! Алимураттынъ пишеси бир де болмаса, байына колын коьтереди, а меники эртениктен кешке дейим авызына сув куйгандай, уьндемей ишти шыга-рады!» — деп, пишесининъ кылыгына ашувланып, ак карга туькирди Мисирбий.

Тез арадан кыскааяклыдынъ юзи форточкадан тайды. Ол эсикти ашып, сол ерде систем кадалып, уьндемей калды. Суьйтип пен пишеси байына уьйге неге кирмейсинъ дегенин билдиретаган эди.

— Аьдемше этеалмайсынъма? Яхшысынъма? — деп сорасанъ. Байынъ эки кеше кайда йок болганын бир де болмаса сорап билсенъ? — деди Мисирбий. А оьзи: «Эгер ол мени мен болган затларды билсе, акылы авыскан болар эди, уьшини мен де сакав болагына шек йок эди», — деп ишиннен ойланып, куьлемсиреди, сонъ пишесининъ кадалып турганын коьрип, шырайы бузылды. — Бир де болмаса, давазынъды бертага, сен болмай, баска бирев туратаган болса да, билмеймен, бир-бирине усаган аьдемлер дуныяда коьп те! — деди ол давазын куьшлендирип.

Пишеси, эсикти кынъырайтып, йогалды.

— Соьле бир зат та болмагандай куллыгын этеек, — деди бурынынынъ астыннан Мисирбий. «Белки, бу меним пишем тувыл болса?» — деген сорав ойына келгенине адалады, тек сол соравды кувьп болмады эм сорав айлак маьнесиз экенине де бек кыйналды.

Кенем де:

— Бийке! — деп ол бакырып пишесин шақырды.

Пишеси тагы да эсикти ашты эм баягы еринде кадалып токтады.

— Сенсинъме?! — деп коьзлерине тигилип сорады Мисирбий.

Пише айыпланып, йыламага етип, эринлерин кымып, басын ийди.

— Бир затты да аьдемше этпес, — деди ашувланып Мисирбий, — Бар, аьше! — деп буйырык берди. Суьйтип ашувланып турганында:

— А эгер мен — мен тувыл болсам ша? Баска бирев меним келбетиме кирип юретаган болса ша?! — деген айлак сейирли шек туьсти эм сол ойдан апаты кетип, ол дув саскын болды. — Деп акыл да авыспага коьп калган йок! Оны аракы этеди, баска ишпеге керек тувыл... — деп ол озин тынышландырмага каьрледи.

Сонынъ арасында шавып кайткан Менъги онынъ авыр ойларын бузды.

— Папа! Анда Сейпулла ман бир эркеклер олтырып аракыды басадылар. Сенинъ атанъ антсыз, берген соьзинде турмайды, эр тувыл деп сенинъ акынъда айттылар, — деди улы.

— Уялмайсынъ! Авызынъ кайтип бурылады суьйтип айтпага?! — деп соьзин боьлди атасы.

— Мен тувылман да, олар суьйтип соьлейдилер, мен олардынъ айтканын айтаман.

1979 йыл.

БУЗЫЛГАН УЯ

«Туврашыл да язык болды басына» (Данте Алигьери «кудайлы комедия»)

Кеше ол шыракты соьндирмей уйклайды. Тез-тез сескенишли уянып, эсиктинъ тыйгышын, терезеден сыяктагы каранъалыкты карап, артка орынга киреди. Юреги тынышланмай, неге ди босанып болалмаган коркув коьзлерин коьпке дери юмылтпайдылар. Тамам такаты таьвесилгеннен оны уйкыга тартады, тек сол аьлинде де бираз мызгап алады. Ясыл туман акылын буьркип алып савлай ден кевдесин туншыктыргандай болады эм ол, сол кысылув ман алысып, босанаман деп кыйналады. Сол вакытта тек коьзлерин ашса енъилленеди. Аман да озин уьйде ялгыз экенин сезгенлей, баягы коркув, савлай муьшесин калтыратып, йылысып кирип баслайды. Ол янына тынышлыкты кайдан табаягын билмей, уьнсизликке кулак салады. Сыяктан каьпилестен шыккан кайдай ды бир сестен,

боьтен де, уьйдинъ тоьбесинде уяласкан каргалардынь шақырдавыннан апаты кетип, коркып ятады. Бир ой баскасын кувып, акылында коркынышлык эндиреди. Коббинше кайдай ды бир канишкир карак, каралдыга кирип, оны анъылыды деген ой баскалардан тез-тез энеди. Сол бирев коркынышлы ян каралдыдан оны ярык пеште ийги коьретаган болып сезилди, а ол оны каранъа каралдыда коьралмайды, сол ой оны кыйнаган сайын ол турып, тагы да, тагы да терезеден карайды. Танъ атып баслаганда, терезеде куьреге терсктинъ суьлдери агарып коьрингенде, онынъ янына тынышлык келгендей болды. Эм ол коьзлерин юммай, сыякка карап ятты.

— Ийт, керек, — деди Алимбек, эртеникте каралдыга шыгып.

Каралдыда ол ян-ягына каранып, котаннынъ эсигин ашып, ишин тешкерди, уьйдинъ тоьгерегинде айланып, яшамаган пешлерге карамын таслады, сонъ туратаган пешин коьзлеп алды, терезеси касында токталып, боьлмединъ ишине карады. Йыйылмаган орындыктагы юркан коьпкен себепли, онынъ астында ким ди бирев бар болар деген ой келуьв эди, тек ол оны сол саьатлей соьндирди.

— Алжымасам аьруьв, — деди Алимбек авыр куьрсинип.

Аят уьйге кирип, газ якты. Эсикашык болса да, аятуьй куьнъиртленип, суык тартады. Уьйде бирев бар болар деген баягы кешеги коркыныш сезими оны меканнан тез огына шыгарды.

Каранъыды савлай кувып, коькти агартып, куьнтуварда тувган куьн ерди коьтере де ярыклатты. Эрте турган конъысылар малларын туварга айдадылар. Эртениктинъ уьнсизлигин койлардынъ манъыравлары, малдынъ оькиргени буздылар, ога аьдемлердинъ де бакырганлары косылдылар. Алимбектинъ яны ялгызлыктан эм кешеги азаплы аьлден босанып баслады эм шырайы да йылынып кетти, ол оьзининъ сонъгы куьилери акында тешкеруьвли ойланмага шалысты.

Эне сондай аьлден ол озган дуьйсембиден бербертин шыгалмайды... Куллыкта да таьжелдей авыр кайгылы ойлар бир кирип, бир шыгып турдылар, юректи сызлаттылар, тек ол онда ис пен алданып, аьдемлер мен соьйлеп, сол затларды мутатаган эди. Алда-

наяк ушин ол Анзордынъ ѳзыне де ярдамласты, алдын оны эриншек, ишкиши, маьнесиз аьдем деп санап, мисетсинмей юрген болса да.

— Сага не болган?! — деп, онынъ эс беруьвине аьжейипсинмей де калмай, Анзор ога уьйкенсиреп куьлемсиреди.

Алимбек уьндемей гайкаларды, винтлерди солярда ювады, керек ерге май ягады, моторды орныннан козгамага ярдамласады, бир кере клапанлардынъ тесиклерин де ярастырды, а ол бек аьрекетли куллык деп саналган эди, сонынъ ушин Анзор ьйманын уьйирмеге аз калганын кажавлап билдирди:

— Сосы сен, мен сага сисе алырман деп, сенесинъме?! Босына сенме. Аракыга шыгаратаган акшады алганлай да ишкемен...

— Керек тувыл мага сенинъ сисенъ... Мен ѳзим эриккеннен сага колласаман, — деди Алимбек, эркекке сувук карап.

— Караш сен ога! Ондай ьйманлы кайзаманнан бери болган экенсинъ?! — деп Анзор, ѳзин аягандай анълап, Алимбекти касыннан ийтейди.

Алимбектинъ ога хаьтери калмайды, шет турып, онынъ ислегенин тешкереди, кереккенде, буйтип-суьйтип эт деп кенъес береди, керек-ярагын соза турады.

Алдын олар бир кайта урсысып та алган эдилер. Сонынъ ушин аралары бек те ювык болмайды. Анзор неше кере оннан зарплатага дейим деп акша тилеп, Алимбек бир де бермеген. Боьтен де гараждагылар Анзорга онынъ ишетаганы ушин артык сенмейтаган эдилер. Ол зат болмаса да, Алимбек акшага сык эди, ол аьли куллыктагыларда болатан ийгиликлердинъ ѳзлерине каьпийк шыгармага кызганган. Суьйтип неше бир кере Алимбектен акша алалмаганда, Анзор шыдалмай:

— Кулаксынъ сен! Ананъды сенинъ... Алимбек! — деп азарлап та алган.

— Мен сага ананъды коьрсетермен! — деп Алимбек колындагы гайкалы ашкыш пан тоьбелеспеге шапкан.

Маштак эм арыкай Алимбектен Анзор кайда мазаллы эди эм ол, онынъ шапканына куьлемсиреп, онынъ колыннан бурап ашкышын алып, шаьвжик кевдесин коьтерип, дуьнъкилдетип, ерге салайк та бо-

лар эди, эгер сол вакытта ишчилер асыгыслы келип, оларды айырмаган болсалар. Айырганнан сонъ да Алимбек неше бир сокпага атылды, ама аьдемлер тоьбелестирмедилер. Кытымыр, оьктем юрек эди Алимбек яшавында. Оьзининъ эрклигине шоьп такым тийгенди де яратпады, баска яктан оьзиннен биревди арттырмага да суьймейтаган эди. Солтта баьри затты оьзи этип, биревдинъ де ярдамласканын унамады. Алдын коькирек акылы куьшли эди онынъ. Тек сол заманда дуныя тегершик экенин билмеди, сол осал Анзор ман ювыкласаякка етермен деп ойламады. Сол заманда ол тек оьзининъ куьшине сенип яшады. Байлыктынъ, акшадынъ басын билди, тек сога ымтылды. Сол затка ийтейтаган оны пишеси эди.

— Акша керек! Коьп акша! — деп кыскаяклы эки соьзининъ бирисинде айтып турды.

Ол оьзи де яшавдынъ савлай коьрки тек туьсли кагытларда экенине шекленмеди. Элбетте, онынъ тагы да бир асыл мырады бар эди, ол акшага асаба болып, ул баласы болса, оннан артык не керек?! Акша уьшин уьйде коьп соьз шыкты, урсыслар да аз курылмадылар. Алимбек тысыннан урсысса да, ишиннен кыскаяклыдынъ айткан соьзлерин макуллады. «Акшанъ болса, кайда суьйсенъ, сонда бараяксынъ, аьдемлер басынъды да билееклер, не зат суьйсенъ, соны алаяксынъ, аьелинъе де кереклисинъ!» — деген пишесининъ соьзлерин кайтаралап айтпага суьйди.

Тек кайтакым ол арттырып тапса да, уьйдеги кемируьвин коймады.

— Картайганда, сенинъ байлыгынъ мага керегим, сен соьле, яс заманымда, тап. Эне заготовитель Мамедке каратага биз бен бир яслы, а эки шарлаклы уьй салган, машинасы да бар, пишеси алтынларга тагынып юреди, балалары ахыр-туьрли кийинип юредилер! А биз ша? Не зат пан мен онынъ пишесиннен кеммен, а балаларымыз ша?! — деп ашувлы болып, оттай куьйгелеклеп, ябалайды кутыгыннан шыкпага аьзир Арузат.

«Бакырыр, бакырыр да, кояр», — деп Алимбек тил кайтармай, тынълап болып, котанына йылысып кетеди. Котанын ол гараж этип салган, ишинде машинады ясайтаган шонъкыры да бар, иргелеринде машинады карав уьшин туьрли-туьрли алатлар, ерде де сол затка керек-ярак затлар турадылар. Алимбек

бос заманында аьдемлердинъ сынган машиналарын ясайды, сол иси мен аз акша таппайды. Тек пишесине акша аз коьринеди. Алдын балалары болмай, ол пишеси соьлс соьйлегеидей, кажымай соьйлегени уьшин, соьзсиз де тоьпеш егисткен, тек эндиги балалары болган кыскааяккыга колын коьтермеге йигери батпайды, баска ягыннан караганда, онынъ айткан соьзлерин туьбинде дурыс деп санайды, а алынып кететаган акылын тувгандагы касиети болар деп, урсыска урсыс пан явапламайды. А пишединъ касиети, дурыслайына да, эртеден сондай эди, сонынъ уьшин Алимбектинъ дослары ога «овчарка», «шаьрке» деген атларды тагып койганлар. Ол аьдем коьрсе, бесбетерленип, байын бетлемеге, урсыс коьтермеге аьмирели болады. Сол урсыслардан басын алмага шалысып, ол пишесининъ коьп айтканларын да этти: муьлк гарнитурын да, куьйизлер де, финский холодильник те алды, тек пишединъ авызын ябалмады, акшады ваклап шыгарып, кыскааяккысы бетлейтаган, машинага еткере алмады. Яде пишеси ол артык табар деп сендиге, не де болсын, непсиси тыйылаягы коьринмеди. Туькенге кайдай ды янъы затлар туьсе калсалар, колайлы аьеллерге баз этип, ол да алмага шалысты, уьйде ала-буркасын урсысты курап, сберкнижкадан акшалар алып турды. Суьйтип машинага йыйылатан акша оьскен тувылтта, кемип барды. Машинады, пишеси бетлемеген болса да, оьзи алмага да уьйкен уьмит эткен эди. «Ах, сени, ак «Лада» алып, янъы костюмды кийип, рульди ыслайсынъ да, касынъда ярасык кийинген пишенъди, балаларынъды олтыртасынъ да, авылдынъ аьдемлерине сондай куьнди коьрсетесинъ деш!» — деп ол куьезленип, куьндиз исте, истен сонъ уьйинде иследи. Пишеси уьш кыз тавып, истен шыгып, балалар ман уьйде олтырды. Ялгыз ислеп мырадка етпеге кыйын эди, сонынъ уьшин ол вак шыктажлар болса, аз кайгырмады, оьзи де сыгылып юрди, аьелин де сол авыр затка бойсындырмага шалысты...

...Эндиги сосы куьнлерде ятып уйкы таппады. Уьйренеалмаган ялгызлык, кешеге туьрли коьринислер онынъ янын кыйнадылар. Тек исте, уьйле вакытта, бытовка пешке кирип, олтырган еринде мызгап кететаган болды. Куллыкшылар да, механик те онынъ уьйинде болган затларды билип, уьйле таркав ку-

тылган болса да, ога тиймедилер, тынышына калдырдылар. Тек онда да коьп уйклармады...

...Аятуьйде янган газ пешке шайник пен сув салып, каралдыга шыкты эм шешекей аткан куьрегединь алдында токталды. Онынь набзик шешекейлерине ойсыз карады. Каьпилестен шыккан каргалардынь кышкырыгы онынь карамын уьйдинь тоьбесине таслатты. Алимбек, олардынь суьйтип неге бакырысатаганларын анъламай, сескенишли карады. Ол сосы кусларды суьймейтаган эди, олардынь сыпаткоьриниси, кайдай ды бир яманлыкты шакыратагандай болып, сезилетаган эди ога. Боьтен де олардынь бакырыгы юрек-бавырды авдарып салады... Алимбек уьйининь тоьбесинде куслардынь яшайтаганына пишеси мен арасы бузылган шакта биринши кере эс этти. Ол уьйдинь каршыгасындагы тесикти де коьрди. Ондай конъысылыктан шийкенсе де, ол уьйдинь басына минип, уяды бузып, тесикти яппага йигерленмедди. «Бир эр бала болып, сол уяды бузса деш», — деген эди ол сол заманда...

— Не кан явган экен сосыларга?! — деди Алимбек, куслардынь бакырысып, бир ушып, бир шиферге конып турганларына аьжейипсинип.

Каьпилестен каргалардынь бириси ушып, куьреге теректинь кенъ яйылган бутагына олтырды эм оькинишли, тап йылагандай кулакты ярып, бакырды. Алимбек куслар карамларын аткан ерге карады. Ёрде янъы тукленеяткан калтыр-култыр карга балапанын коьрип, баьри затты анълап кетти.

— О-о! Тек мунавы етиспей туры эди?! — деп Алимбек ак юректен алып ызаланды. — Язык сени, йыгылган! Аьше, мен сизге коьмек эталмаспан, колым ман тиймеге шийкенемен, оьзинъиз де аьдемнинь ишин шыгаратаган януварларсыз! — деди аянышлы давазы ман, йогарга каргаларга карап.

Калтыр-култыр этип, аьлсиз турган балапанга аявлы болып караса да, ол оны колына алмага батпады. «Ал, коьтерсем де, кайтип оны уьйдинь тоьбесине салаякпан? Бир эр бала керек эди, тек уяды бузув уьшин тувыл, а балапанды салув уьшин, эндигиси балапанлар асыл болгышай карамага керек болады...» — деп ойлады ол.

Эм оьзининь куьшсиз экенине оькинип, ерге ашув-

лы туькирди, сонъ уйге шай иштеге адымлады. Пишеси сыйырды оьзи мен аькетип, катыксыз калдырган себепли Алимбек эндиги сскер шай ишеди. Пишеси уьйден аьбир-шуьбирди де, муьлкти де аькеткен. Ол аз деп Алимбек йыйган акшады да алаяк эди, эгер аьдемлер болмаган болсалар, колларын сберкнижкага да созып арыды. Конъысы Нурий деген карт, Алимбектинъ атасынынъ йолдасы, йыйылган аьдемлерге булгалаклап коьрсетти:

— Ямагат, муна аькисликке эс этинъиз. Эр кисдинъ биринши явы — ол койнына кирип яшаган аьдем деп айтканымда, балам ьйнанмайтаган эди. А энди каранъыз не болатаганын? Кыскааяклыдынъ бир куьн ислеменгин савлай халк аьруьв биледи, солай болса да ол сыйыр ман, муьлк пен, ахыр туьрли затлар ман байырланып кетейтырганын оьзинъиз коьресиз. Ол аз деп, доьрт буькленип Алимбек тапкан акшады да тартып алаяк болады. Уьйтип болмас! Эгер буьгуьнги шартлар болмасалар, мунадай шаяга бурынгылар балады да сенип бергени йоклар. Оькинишли дунья мунадайларга як болатаганы. Сенинъ муна акшанъды ол балаларына шыктажлаяктай коьресинъме?! Йок, оьзин караяк, оьзин кийиндиреек, шая!..

— Сенинъ не ишинъ бар? — деп атылды кыскааяклы картка, аман да карттынъ агарган сакалын эслеп, эсин йыйып, токталды, сонъ юлкынып, колын тислеп, амалсыз йылады.

Кызлары анасын тоьгерекке алып, аталарына шуьшлетип карадылар. Алимбек балаларын бек суьбетаган эди, соны ман биргесине олар баьри затты туврасыннан аьглап болмаганларына кайгыратаган эди. Эм ол аьели машинага олтырып кетейтырганда, шыдалмай, уьйкен кызын кушаклап, сылкылдап йылады, ога караган конъысы пишелердинъ оьзлери, коьмекейлери босап, артларына бурылып, коьзясландылар. Пишеси алдын эрининъ коьзясын коьрмеген себепли ога сейирленип карады, тек тез огына оьзи-оьзин колына алып, кызына бакырды:

— Тез, бетсиз, машинага олтыр! Муна аьдемди атам деп сайыганынъды бир коьрейим! — деп ол эркектинъ кушагыннан кыз балады колыннан тартып шыгарды да, машинага олтыртты.

— Оьзинъсинъ де — бетсиз! — деди сонъалыкта болса да, бир зат айтып калмага суьйген, конъысы бол-

ган Мариям деген эсли кыскааяклы. — Директордынъ тоьсенмеси. Савлай орамымыздынъ бетин аштынъ да! Анадай аьруув эркекти корладынъ, наьлет!

— Марием, оьзинъе алмага болаяксынъ сол эркекти! — деп кажымады Арувзат.

— Бетсиз! Меним агарган шашымнан уялсанъ! — деп ашувланып, куртка тас алып, кыскааяклыга булактырды, тас машиннинъ темирине тийди.

Байы ман пишеси арасында бузылув йыл артта басланган эди. Йыл артта оларга курсагы шыккан толы кевдели, алтын тислери йылтыраган быткомбинаттынъ директоры Оьзбек келген эди. Ондай сыйлы конакты пише, байы котанда исин кутылганына да карамай, оьзи йолыкпага шыкты. Олар коьп соьйледилер, куьлеп те алдылар. Кыскааяклы ялынып тоьгерегиннен айланды. Эркек те соьз арасында, атасы баласын кушаклагандай, оны кушаклап та алды. Эм олар бир-бирлериннен коьзлерин алмай, куллыгын битирип, оларды коьзлеп, котаннынъ алдында олтырган Алимбекке келдилер. Олар бир даваз бан соьйледилер эм куьлдилер, Оьзбек алдынгынша уьйкенсиреп кыскааяклыдынъ йинине колын салып алды, кешир дегенди билдирип, Алимбекке сынап карады: уьй иеси эркектинъ оьзин юритуувине эс берсе де, бир зат пан да оны сездирмеди. Ол пишесининъ коьнъилли соьйлевин де абайлады. Тек ога да уьндемеди. Директор «Нивасын» ясамага аькелгенин тынълады, этпеймен деп айтпады, кыйын акы акында соьйлестилер. Оьзбек, айтаягын айтып, кетеек заманда, Алимбек озгармага шыгаяк болды, тек пишеси йолын бувып, озгармага оьзи барды эм конакты авыздан да шыгарды. Сол зат Алимбектинъ йигерин кайтарды эм ол пишесининъ кайтканын саклап:

— Хайырма? Не болган ды сага, бизим уьйде эркек йоктай не затлар этесинъ? — деди ашувлы болып.

— Эркек эне анавы! — деди пишеси, колы ман авыз бетке, шыгаяткан конакты коьрсетип. — А бизде, Алимбек, эркек йок! — деп ол аьрзеркерсиди, байына куьлемсиреп, тагы да косты: А сага айттынъ не, айтпадынъ не?! Пайдасыз!

Суьйтип тоьгинип, колын силкип кетеек болды.

— Токта! — деди Алимбек давазын коьтериp.

— Ал! Не болган?! — деп пише арык кевдесин бу-

рып, коькирегин шыгарып, каптырылыспага аьзир болды.

— Канжык!— деп соьгинди эркек.— Ол заманда, айт мага, неге мени мен яшайсынъ?! Айт!— деп савлай кевдеси дирилдеп, ол кыскаяклыдынъ касына келди.

Пише коркып, артка бир абыт этти, тек эркектинъ бир зат та этпеегин анълап, тез огына эсин йыйды эм байына тил кайтарды:

— Эгер муна бурмыклар болмаган болсалар, тураяк эдиме? Бир де болмаса, оьлсе экенлер! Бир куьн турмаспан! Бездим! Олардынъ бокларын, кирлерин ювып, ол не кул яшавды?! Бездим коьтере заттан да!

— Сондай экенсинъ, байга неге шыккансынъ, балалар неге тапкансынъ?! — деп Алимбек колыннан ыслап баьри куьши мен бурды.

— Йибер!— деп бакырып, пише колын тегаран тартып алды.

— Ол заманда — кел аьруувлик пен соьйлесек,— деди эркек, давазын тоьмен этип.— Коркпа, колым ман тиймеспен. Бакырмай, кышкырмай, аьруув болып соьйлесек. Кырынънан шыкпа, шыгып болатаганынъды билемен.. Мине мага айт: неге байга мага баргансынъ? Туврасыннан айт, мен ашувланаяк тувылман, хаьтерим де калмаяк. Айт!— деп каныкты.

— Неге, неге? Берли болгаман! Байсыз каларман деп корккаман, алданып кеткемен, сонынъ уьшин баргаман...

Алимбек оьзге тынъламай, каралдыдан шыгып кетти. Айыплык танълайында капкандай болып, ол басын тоьмен салып, коьзи бир зат коьрмей барды. Йигери кайтты, савлай аьели уьшин шалысувы — сынъар бир ниети дуьмп болды. Яшавда таянмага заты йок экенин анълап, оьзи-оьзине оьпкеледи. Соннан сонъ ол уьйине коьнъилсиз кайтып баслады. Бирев мен де соьйлемей, котанга барып исин бардырса да, неге этетаганын оьзи де анъламай, эртеден калган уьйреншиги мен иследи. Оьзбектинъ машинасын ол, директор кыстамайтаганы уьшин де, оьзининъ аьли уьшин де бир неше айга созды. Уьйде пишесине карамады эм оннан айырымлы ятып уйклады. Эгер алдын ол кешеди шыдамсыз саклаган болса, эндигиси пишеси мен ювыкласув ога келиспевликтей болып коьринди, кыс-

каяклыды кенетен аьдемге санады. Уьйленгеннен сонъ ол авылдасларынан эрек туратаган эди, а эндиги оларды изледи. Куллыктан сонъ ярым алып яде Крымгерейге, яде Анварга барып, каьрт, шашке ойнап, кешелер мен олтырды. Йолдаслары онынъ пишесине «овчарка» деген атты босына таккан йок эдилер, олар онынъ уьйине бир абыт та этпедилер, Алимбектинъ туьрленгенине сейирлери айлак калса да. Ол да уьйдеги келиспевликлер акында биревге бир зат та хабарламады. Тек оны сезбей болмадылар.

Савлай тоьгерекке белгили тилге оьткир Марием деген куртка бир кере оны орамда токтатты:

— Алимбек, не болган сага, шырайынъ кашып юресинъ де? Азгасынъ, тоьмен салган басынъды коьтермейсинъ,— деп яс аьдемге тешкеруьвли карады.

— Марием-абай, не болаяк ты, бир зат та болганы йок, — деди куьлемсиреп Алимбек.

— Ярамайды мага ана курсагы шыгып юрген директор, — деди куртка, соравлы болып Алимбекке карап.

— Неге? Мен онынъ машинасын ясайман.

— Машин не? Тек ол сиз бетке йол этуьвин тезлеткен. Авылда болаяк-болмаяк соьзлер де юредилер.

— Аьдемлерге тек соьз болсын, коьплер сылтавлар излеп юредилер... Кайгырмас, абай, — деп асыкты Алимбек, ол ондай зат акында эсли куртка ман соьйлемеге уялды, экиншилей кенетен аьдемнен ондай зат эситуьви оны намысландырды, соны коьрсетпес уьшин ол тез-тез абытлап кетти.

Йолда ол себепсиз соьз этетаган аьдемлерге ашувланды, курткадан ким соьйлейтаганын неге сорамадым деп те оькинип барды. Тек бираздан ога оьзге ой келди: эгер аьдемлер соьйлейтаган затлар уьшин болып шыкса дегениннен онынъ иши кайнады, аркасы терлеп, бетине кан шапты. Соьзлердинъ кайдай ды бир ушкыны акыйкат болып шыгаягына ол шекленмеді, тек сол ойды ол оьзиннен кувды...

Шай асып, ол маштак шатка олтырды, касына азык салынган сыпырады йылыстырды. Целлофандагы катып бараяткан туькен оьтпектен колы ман кесеклер уьзип, авызына салып, асыкпай еди. Сыпырадан коьзлерин алмай, онынъ эсине анасы туьсти, ол сосы сыпырага савлай аьелге ас салатаган эди. Пишеси, баьри зат городтагындай болсын деп, сыпы-

рады кулланмады. Пишеси уйден савлай муълкти алып кеткен сонъ Алимбек сарайдан сосы эски сыпырады шыгарды. Алимбек аьскерде болганда, онынъ атасы оьлди, а анасы улынынъ уйленуьвининъ биринши йылында ахырет дуныяга кетти. «Ах, анам, анам, аяп билген сынъар ян»,— деп сыпырадынъ караланган агашын сыйпады, эм анасы эсине туьскеннен онынъ юреги оькинишли сыгылды. Ас бармады. Алимбек бос карамы ман олтырган пешти коьзледи. Карамы иргеде кийиз илинип турган ерде калган ызларда токталды, сонъ коьзлери сол ердеги эки орынлы орындыкка тигилдилер. Янъы гарнитурдынъ орындыгы болмаган болса, пишеси мунавын да аькетеек болар эди. Орындыкты уйленген шакта, тоьркининнен аькелген эди. «Аькеткен болгай эди»,— деди оьзи оьзине Алимбек, неге десенъ ол ога тешкеруьвли караган сайын эсине той кешеси туьсетаган эди... Ак ийинлерине куйылган кара буйра шашлары, коьзлерининъ астында моры сепкиллер болган яйнаган ак юзи, сынавлы караган йылтыравык кара коьзлери — оларга коьзлери канмай карайды Алимбек. Эринин, бетин, коьзлерин оьбип, ол ога энъ баа соьзлерин айтады. Ол да сол заманда энъ аьруьв, энъ таза, энъ алал кыз дуныяда...

Сол эртеникте Алимбек карбюраторды юваятыр эди. Гараждынъ сисесиз терезесинде юректи сызлатып, токтамай торгай шыйкылдайды. Алимбек торгайдынъ сесине сейири калса да, сол затка эс этпей, кулыгын бардыраак болды, тек шыйкылдав куьшлене берди. Янына келеятырган бир казады эндирип, шыйкылдады конъыр торгай.

— Балаларга бир зат болдыма экен? — деп онынъ юрегин тынышсызланув кыйнады.

Эм яны кыйналып, ол шыдалмады, куллыкта калалмады. Майлы колларын суьртип, истеги кийими мен ол гараждан шыгып асыкты. Юрегининъ каты согылувы, тек уйдинъ касында ойнап турган кызларын коьргенде, токталды.

— Папамыз келди! — деп бир даваз бан бакырып, эки уйкен кыз тизлерин кушаклап ябыстылар.

Уьшинши кызы да, шавып келип, уйкенлердинъ артыннан колларын созды. Алимбек оны колга алып, манълайыннан оьпти.

— Бир зат та болган йогым? — деп ол уйкен кызыннан сорады.

— Йок, бир зат та, — деди кыз эринлерин эмшейтип.

— А бизге Оьзбек-агай келген, мине, — деп колындагы кишкей кызы сары куршакты коьрсетти.

Уйкен кыз кабакларын туьйип, кишкейге карады. Кызалак сол карамды коьрип, тилин тыйды.

— Яман сенинъ Оьзбек-агайынъ! Папамыз аьрув! — деди уйкен кыз.

Алимбек кишкей кыздынъ колынан куршакты алып, карап кайтарды эм кызалакты туьсирип, каралдыга абытлады.

Алимбек авызды ашканда:

— Неге яман болады Оьзбек-агай? — деп кишкей кызынынъ айтканын эситип калды.

Каралдыда Алимбек уйдинъ терезелерининъ касыннан энъкейип озды. Аятуьйге киргенинде, аргы пештен эситилген шыкырдав сеске кулак салды. Юреги бир токталып, бир каты согып турды эм ол йигерленип эсикти тартып ашты.

Онда коьргени ялынлатып куьйдирип алды Алимбекти. Ол турган еринде систем кадалып, савлай кевдеси калтыр-култыр этти, авызы ашылды. Оьзбек орындыктан каргып туьсти де, урлакайдай, кан баскан коьзлерин ясыра берип, ыстанын, коьйлегин алгасавлы кийди. Пишединъ оькинишли йылтыраган коьзлери иргеге бурылдылар, коллары ябынмага яювды изледилер.

— Кетеш! Таьжелдей турувынъ? — деди пишеси ынъыранып, баягынша яланъаш кевдесин япага яювды табалмай.

Алимбектинъ соьзди анълагандай аьли болмай, систем болып кадалган ериннен, акылы авыскандай коьзлери мен бир зат изледи. Оьзбек костюмын кийип, ян-ягына каранып шляпасын тавып, Алимбекке сескенишли карай берип, алдыннан йылысып, уьйден кашып кетти.

Куьппе-куьндиз ярыкта яланъаш болып, Алимбекке коьринмеге уят экенлигине де эс этпей, Арузат сол аьлинде орыннан турды эм байынынъ коьзлерине тесип карап, кийинип баслады.

— Аьше, не болган?! — деди ол шакырувлы да-

вазы ман, кийинип болып эм карамын байынынъ коьз-лериннен алмай.

Алимбек уьндемеди.

— Сен мени эркек пен коьргемен деп айтаяк бол-ласынъма? Йок, аьруввим, ойланып шыгаргасынъ оьзинъ. Оннан эсе де, бир аьлемет зат ойланып ай-таш. Бирев де мунда болган йок!

— Кайтип болган йок?— деп саьспекледи эркек.

— А мине суьйтип! Бирев де мунда болган йок. Коьзинъе коьринген.

— Сондай бетсизликти мен биревден де коьрмеген-мен эм эситпегенмен. Кайтип мен сени мен яшагаман-ав?!— деп Алимбек басын ыслады.

— Яшамаска керек эди. А мен куьнасиэ кыскааяк-лыман, бир кыянатлык та эткен йокпан!

— Ййт, наьлетсинъ! — деп, ашувлы соьгинип, Алимбек столдан Оьзбек муткан майкасын алып пишединъ бетине согып, таслап кетти.

Алимбек шайын ишип, саьатине карады: куллык-ка кетпеге заман еткен эди. Сыпырасын йыйыстырма-ды, турып фуражкасын алды да, уьйден шыкты. Тыс-та эсиктинъ касында токталды, оны киртлейиме, кирт-лемейиме, деп ойланды, сонъ киртлемеске токтасып, колын силкти де, каралдыдан шыкпага йолланды. Авыздынъ касында каргалардынъ оькинишли кыш-кырыгы кулагына шалынды, артка бурылды. Кар-галардынъ балапаны кыймылдамай иргединъ касын-да куныскан. Ол ерге неге туьскенин, атасы-анасы не зат ушин сол такым шувылдайтаганын анъламайды, каранъа уяда коьрмеген сол каьдер ярыклыкка, тоь-геректеги туьрли-туьрли сеслерге, эште, сейири кала-ды. Тагы да оны, эште, атасынынъ эм анасынынъ касына ювымайтаганлары, таьтли асты авызлары ман авызына салмайтаганлары боьтен де аьжейипсин-диреди.

— Тоьх, мунавын буйтип калдырып болмаяк, мысык басын бурар,— деп Алимбек, яны авырып ойланса да, балапаннынъ касына абыт этпеди.

Авызды япканнан сонъ: «Э-э, йитти мутпага ке-рек тувыл, бир ерден бир ййт излестирип таппасак, муна уьйде акылынънан авыспага да болаяк», — деп ол озган кешеди эсине алып, коьз алдына аькелди.

«Эм неге бир аьдемнинъ басына сол такым кайгы туьседи?—деп ойланып барды ол. — Бир каьхпе савлай яшавынъды тоьнътерип салганын, караш. Оьзим шуьшлимен — оьзим сайлагаман. Уьйим ярык болар деп, ярасыкты изледим. А, каратагы, куллыктынъ не затка айланганын. «Тислери агына карама, яны куьден кара шыгар», — деп Марием куртка дурысын айтады.

Тормозлары зыйкылдап касында токтаган машина Алимбектинъ ойларын боьлди. Машинадынъ кабинасыннан йолдасы Крым-Герейдинъ кыйык коьзли, караборан, тоьгерек юзи коьринди.

— Салам, Алимбек!— деди ол.

— Аьлейкум салам!— деп Алимбек созылган колды алды.

Йолдас, туьнегуьн аьруьв болмады. Сен неге бир зат та айтпай кеткенсинъ?

— Ишким келмей кеттим.

— Койтага. Йолдаслар суьйтип этетаганым, аьше? Кел буьгуьн, уьлисинъ сакланган. Бизде де намыс бартта...

— Кайгырмас, ис аракыдама? — деп Алимбек келеегин-келмеегин туврасыннан айтпай адымлады.

— Келеексинъме, аьше?— деп Крым-Герей артыннан калмай бакырды.

— Билмеймен, эште келмеспен, — деди бурылмай Алимбек.

— Макул сеники. Тилемеспиз, — деп Крым-Герей айыпланып моторын юргистти.

Алимбек те йолдасына аз айыплы тувыл эди. Куьн артта, базар куьн, ол, оны шақырмаган болсалар да, бос заманын аткараяк мырад пан Крым-Герейдинъ талакасына барды. Крым-Герей уьй салатаган эди. Аьдетше талакага йолдасларын да шақырмага тийисли болганы уьшин, ол оларды кыйнагысы келмеди эм тек кардашлардынъ колгабысы ман куллыгын битирмеге ойлады. Алимбек болса, арт ойы болмай, келип баьриси мен бирге шалысты. Казгыр ман бетонды карыстырды, бетонды шелеклер мен фундаментке куйды. Крым-Герейдинъ ювыклары, ога эс этпей, онынъ шалысатаганын коьрмегенсидилер, тек Крым-Герей оьзи, сол сувыклыкты йолдасы сезип олтырмасын, деп онынъ касында айланды. Иске алданган

Алимбек сол затларга эс те бермеди, болса да сув ишкиси келип, боькшеге янасып келгенинде, Крым-Герейдинъ анасынынъ союзлерин эситти:

— Шекемге конып, сосы бирев Алимбек те тыма-лап кайдан шыккан деш? Соьлеги куьнде шақырылмай талакаларга тек алкашлар келедилер, — деди карт пише биревге бетлеп айтып, сонъ аянышлы косты. — Язык, оьзи де тезден сол алкашлардай болаякка усайды. А онынъ кайдай колай куьнлери бар эдилер. Мине пишесининъ басын билмегенге не болатанын?

Оны ман соьйлеген пишелер эристилер, Алимбекке якластылар, тек Алимбек оларды тынъламады, танълайында ютылмай калган кесектей оьпкеси йы-йылды, тек ол оьпкесин билдирмей, талакадынъ сонъына дейим иследи. Куллык кутылган сонъ, сыпыра курылып, аска шақырылганда, Алимбек олтырмайгы кесип айтты, бир бараяк ери барын сылтавлап, каралдыдан кетти...

«А бир деген бала досым эди», — деди оьпкели Алимбек оьзи-оьзине, туьнегуьнги куьнди эске алып. «Сапар да кырлы тувыл, — деп ол баска досын да эске алды. — Олардынъ уьйине келсенъ, эне тегаран бир шыдайдылар, кеткенинъди саклайдылар, боьтен де пишеси. Йок, оны дос деп санап болмас, — деп ойланганынынъ арасында, басына оьзге ойлар да келдилер. — Олардынъ да не шуьши бар меним сосындай наьсипсиз болып юргенимге, аьелим мен турганда, мен де тамам солардай эдим. Оьзинънинъ каьринъ шаштан коьп деп биревге де эс этпей, юресинъ. Дослыкты тутандырып турмага керек эди», — деп ол оьзин де шуьшлетти...

Куллыкта, гаражга киргенлей, онынъ алдына механик Мазан рас келди. Ол Алимбекке сувык карап, аьли уьндемей озаятыр эди, тек эсине бир зат алгандай болып бурылып, Алимбекти оьзине шақырды. Карамын тасалатып, механик:

— Каралдыда «Камаз» турады, буьгуьн соны карарсынъ! Анъладынъма? — деп ашувлы коьзлерин ога тигилтип кетти.

«Эситкен болар, эште», — деп Алимбек механиктинъ карамыннан кунысып, оьзи-оьзине кишкей болып коьринди. Ол Саидадынъ онынъ пишеси болганын билген йок эди. Арузат айырылысып уьйине кет-

кенининъ бир уьшинши куьнинде ол Сапар деген до-
сы ман аракы ишти. Кыздылар. Йолдасы Алимбек-
тинъ сосындай аьлге калганы уьшин яны авырып, оны
юбантаяк болды эм Саидага шақырды. Саида авылда
кыдыратаган кыскааяклы болып белгили эди.

— Юр Саидага, белки оьзинънинъ «овчарканъды»
мутарсынъ, — деп каныкты Сапар.

— Кой соны, кел экевимизден экевимиз олтыра-
як, — деп Алимбек намысланды эм досынынъ айтка-
нын анъламагансыды, коьптен бербетин кыскааяклы
ман болмага суьйсе де. Арузат пан яшайтаган болса
да, ол оны ман бир йылга ювык бирге ятпаган эди. А
кыскааяклы ман болмага авас эди, окында олар онынъ
туьсине де эндилер.

Йолдасына ашылмаса да, ол оны ман Саидага
барды. Саида караборан, арыксымал, кара шашлы
ойнаклы кыскааяклы эди. Кытай кыскааяклысына
усаган юзинде коьзлери кыйыкланганлар. Конаклар-
ды коьптен бербетин саклап тургандай болып йолык-
ты. Ол колларын яйган Сапардынъ кушагына атылып
кирди. Карамын уялгансып бир ерге каратты, бир Алим-
бектинъ оьзине тигилтти. Кайысты эм камсыкты.
Сонъ Алимбектинъ ийнине колы ман акырын кага
берип, оларды уйге шақырды. Кыскааяклыдынъ ка-
рамыннан, онынъ юмсак колыннан Алимбектинъ
коьнъили йылынып кетти. Уьйде ол коьтере де тирил-
ди, оьзининъ яшавын тап сосындай кыскааяклылар
ман озгаргандай болып, тартынмады, аьр затты Са-
парга иерип этти. Тап оларды саклап тургандай, Саи-
да кызганмай ас салды: кайнатылган тавык, тузлык,
ясылшалар даьмлилиги мен бурынларга тийди. Са-
пар, разылыгын билдирип, бир Саидадынъ, бир Алим-
бектинъ ийинлерине какты, уьйкенсиреди, хошлады.
Айлак кувнак олтырдылар, сиседи кайтип таьвескен-
лерин де анъламадылар.

— Аз, — деди Сапар, бас деп Саидага карап алып,
сонъ Алимбекте карамын токтатып: — Шыгар ак-
шакъды, Саида бизге тагы да бирев аькелер.

Саида аьпме-аьзир болып турды. Алимбек кисесин-
нен юмаракланган он маьнетти шыгарып, кыскааяклы-
га созды.

— Мен косып, экев аларман, — деп кыскааяклы
акшады сыйпап, япыракландырып эсиктен шыкпа-
га алгасады.

— Кайда бараяк ол мунадай каранъада? — деди тынышсызланмай Алимбек.

— Сенинъ не ишинъ бар? — деп Сапар оны боьлди. Алимбек тилин тыйды. Тек бираздан Сапар энъ кейип, онынъ кулагына сыбырдады:

— Соьле ол конъысыларда болгаман деп айтпаса коьрерсинъ, а оьзинде бир ящик саклана болар.

— Ол аьлемет экен! — деди Алимбек.

— О-о! Сен энтте оны билмейсинъ!? — деп Сапар, баягынша уьйкенсиреп, оьзин тап уьйдинъ иесиндей сезип, коькирегин алдыга шыгарып, колын йолдасынынъ ийнине салды да: — Буьгуьн сен онда каларсынъ! — деди, буйырык бергендей.

Алимбек ондай затты унамавын айтаяк болса да, тек йолдасынынъ кесип айтканына карсы шыкпага йигери батпады. Унамаяк болувынынъ маьнеси — эгер аьдемлер, авылшылар онынъ эл канжыгында конганын билселер, уятлыкка қалаагы.

— Сен коркпа, бирев де бир зат та билмес, эртенъ мен танъ атпай сыпырылырсынъ болды-кетти. Билселер де, не ди сага? Пишенъ сага кыянатлык эткен, сен де — ога. Ал кутылды. Бирдей болдынъыз, — деди Сапар, онынъ ойларын соьзсиз анълап эм май кызык коьзлерин кыса берип.

Тун ортасына дейим олтырдылар, кыскааяклы аькелген аракыды таьвескенше кыймылдамадылар. Олтырганларынынъ тамам кызувында Саида кобызын шыгарып, тартты. Оьзи тартып, эркеклер мен кезуьв-кезуьв оьзи ойнады. Кайзаман ойын ойнаганын муткан, оьзи де ойынга артык аваслыгы болмаган Алимбек шанъ коькитип, бакырып кышкырып, шар буздырып ойнады. Ойын ман кызыксынган Алимбек Сапардынъ калай кеткенин де билмей калган.

Тек эртеникте бирге яткан Саидадынъ сыйпавыннан ол эсине келди. Ян-ягына каранды, тешкерди, яюв астында экеви де яланъаш экенлерин анълады. Терезеден туьскен ярыкка тартынып коьз атты. Кайтип те болсын ол тураяк болган эди, тек сол затты сезген кыскааяклы йылысып, кушаклап, эринлери мен онынъ эринлерин изледи.

— Оьбеш мени, яндырып-куьйдирип! — деди ол, аваслы давазы ман сыбырдап.

Уялып, тураяк болган Алимбек кыскааяклыга бойсынды, тек унамаганы онынъ суьйискениннен билин-

ди, онъайсыз оьпти, онъайсыз сыйпады, тап кыз алмаган ястай, саьспекледи. Эм ол бурылып ятканда, кыскааяккыдынъ тагы да суьйиспеге авас экенлигин анълады, а ол онынъ коьнъилине етпеге амалсыз эди. Саида оькинишли тыныс алды, тагы да йылысып, колларын созып, кушаклады, сол заманда эркектинъ йигери коьтере де кайтты.

— Бу зат бир-биримизге уьйренмегеннен болады, — деп кыскааяккы онынъ не зат уьшин кайгыратаганын сезди. — Уьйренсек аьруьв болаяк, коьрерсинъ, — деди аягандай болып.

Алимбек уьндемеди, тек кыскааяккы бетке де карамага тартынды.

«Пишем мен баскаша болатан эди», — деп ойланганы да бир болды: коьз алдына орында яткан Оьзбек келди эм басына кан шапты, ол кызарып кубарып Саидадан йылысты.

— Мен сага ярамайман, солма? — деди йыламырап Саида.

— Неге? Ярайсынъ, — деди ол, ишиндеги сезимлерин суьвытып.

— Мендейге уьйленеренъме?

— Неге дейсинъ, уьйлснмеге де болаяк, — деди ол, соьзлерине артык маьне салмай.

— Мен сага ас асарем, киринъди юварем, бирге кинога барар эдик...

— Оны ойланмага керек, — деди Алимбек ойы соьй болмай, кайдан билейим, уьшини мен де уьйленмеге аьзирдей.

Сол затка сейири калган Саида «пырх-пырх» этип куьлди. Коллары ман коьзлерин уйкалай берип, шегги катып куьлеген кыскааяккыга Алимбек кылайыннан карады, неге куьлейтаганын анъламай:

— Шегинъ неге катады? — деди.

— Куьлкимди келтиресинъ.

— Не уьшин? Мен сага келиспейменме?

— Сав тувыл экенсинъ? — деп кыскааяккы эркектинъ коькирегине йыгылып, басын кушаклады да, затларды да.. Мен сага келиспеймен? — деп ол карады. — Мен онынъ уьшин тувыл.. Сен оьзинъ коьрдинъ де мен кайтип аракы ишетаганымды эм баска ап-ак тегис тислерин коьрсетип, коьзлерине тувра карамын туьсирмеди.

— Аьше, меним пишемнинъ не заты баска сеннен?

— Оьзлерининъ пишелери акында яман затлар айткан эркеклерди мен суьймеймен... Ол кайдай экенин мен сеннен сорамайман да. Ол—сенинъ балаларынънынъ анасы.

— Ондай ана болганнан болмаганы колай! Эндигиси онынъ балалары меники боларлар деп айтпага да кыйын. Оларды мага кас каратаягына соьз де йок,— деди Алимбек юрегиннен алып.

— Сен оны Оьзбек пен ыслаганынъ уьшиним? — деп, давазын тоьменлетип, яныплы сорады Саида.

Алимбек уьндемей, бас ийди.

— Коьрип унамайман сол бирев Оьзбек деген аьдемди. Пишелер азым сол борсыкка? Биревдинъ уясын бузбаса, не болганды ога?

— Онынъ не шуьши бар?— деп аьжейипсинди Алимбек.

— Бар! Яман аьдем! Сенинъ пишенъ де берли, тапкан кимди кимге авыстырмага...

Бу соьзлерден Алимбектинъ коьнъили йылынды, оны мактаган аьдем табылганына суьйинип алды.

— Оьзбек мунда да, сенде де болган болар?— деп уяла берип, Саидадан сорады.

— Болганы болмаганы сага не кайгы?!— деп ашувлы айтып, ол басын Алимбектинъ коькирегиннен туьсирди, тек басын сол саьатлей коьтерип, ашувлы косты. — Сенинъ не ишинъ бар: ким менде болганында, ким болмаганында?

— Мен булай... Сага коьп эркеклер келедилер деп айтадылар да.

— Айтадылар! — деп тил кайтарды кыскаяклы. — Аьше, сондайман мен! — деп ол бирден эсине муннан алдынгы соьзди туьсирип, занъыравлы куьледи эм ойнаклы карап:—Аьше, сондайман! Ал, эндиги мендейге уьйленмеге болама?! Сондайман!— деп ол уьстиннен яювды ашып озин яп-яланъаш коьрсетти...

— Билмеймен... Сен айткандай, бир-биринъе уьйреншикли болсанъ, татым яшасанъ, бола да болар. Неге болмайды экен?! — деди ол кыскаяклыдынъ хаьтерин калдыргысы келмей, эм уялганнан коьзлерин ясыра берип, бас деп озининъ, сонъ онынъ уьстин яюв ман япты.

Эртеси куьн Сапар ман расып, Алимбек Саида акында сорастырды.

— Каьхпе, канжык! — деди куьлеп Сапар, сонъ косты: — Билесинъме, ол сизинъ гараждагы механиктинъ биринши пишеси болган.

Саида механиктинъ пишеси болганын айлак сейирсиндирди Алимбекти. Мазан оны сый коьрип, куьлыкшылар арасында онынъ басын коьтерип туратаган эди. Саида ман байланыс тутып, Алимбек механик пен алап дослыгына кыянатлык киргисткенин анълады.

Коьнъили бузылып кеткенин коьрип, Алимбекти тынышландырмага шалысты досы:

— Сен коркпа. Мазанга онынъ ким мен ятатаганы, ким мен туратаганы керекпе? — деди.

— Корккан деген менде йок. Тек Саидады аямай болмайман.

— Айтканынъ дурыс. Баскалардан не заты кем? Сыпат десенъ, сыпаты аьруьв, сыны да бар, оьзи де танъ. Уьйинде не заты бар болса, соны аькелип столына салар, акша тилесенъ де — берер, кызганмас, юмартланса — алдынъа сисе аькелип те салар. Тек не пайда, зыйна акылы болмаса, колда, юргисткендей аьдем.

— Белки, ол зат ялгызлыктан болган болса ша?.. Ялгыз аьдемге яшавда енъил тувыл да. Байга барса, туьрленсе ша?

— Ким биледи? — деп Сапар куьлеп алды.

Базар куьн, сол талакадан сонъ, Алимбек каранъа туьскенлей, не этеегин билмей, Саидага йол алды.

Сол заманда Сапар ман соьйлеп, Саида Мазаннынъ алдынгы пишеси экенин билгеннен сонъ, механик пен дослыгын сый коьрип кыскааяклыга тагы да бармага йигерленмеди. Суьйтип авылдаслары арасында данъкынынъ шыгувын да суьймеди. «Эл канжыгыннан оьзге Алимбек таппады», — деген хабардан сескенди. Тек бу кеше шыдалмады. «Эгер меним сосындай авыр аьлим, уьйде яппа-ялгыз коналмайтаганым баьрине де дел хайыр болатан болса, олардынъ соьзлери уьшин мен неге кыйналмага керек экенмен? — деп ойланды ол эм туькенге асыкты, онда бир сисе аракы ман консервлер, каьмпет, савкат этип, ийисли сув алды да, биревден де ясырынмаганлай эм тартынмаганлай, туппа-тувра Саидадынъ уьйине йобнеди.

Саида оны коьргенде, саьспеклеп кеткен болса да, оны яныплы куьлемсиреп йолыкты, уйге киргистип, олтыргышка олтыртты. Алимбек, оралган кагытты ашып, аькелген затларын столга салды. Саида ийисли сувды коьргенлей, суьйинип, оны столдан алды, куванышын ясыралмай, турган еринде айланды, ярасыклы кызыл шыбасынынъ этеги куьндиктей яйылды.

— Навы магама!? Магама!? Калай яныплысынъ, яным-коьзим! — деп шатланып, ол эркектинъ манълайыннан оьпти, бетин сыйпады.

Куванганнан оьзине орын таппаган кыскаяклы, эркекке юрегиннен алынган яныплы соьзлер айта берип, стол тизди.

— Алимбек, сендей яныплы, сендей танъ эркеклер соьлеги дуныяда айлак аз! Сендейлер коьп яшагыялар! — деп кыскаяклы рюмкасын коьтерди.

Саидадынъ коьтеринки коьнъили оннан сонъ да тоьмен болмады, ол аьруьв соьзлери мен авлап коьлап турды Алимбекти, аьр куйылган рюмкады эркекпен бирге ишти. Алимбекти аракы эсиртип баслаган болса да, талакадагы тоьмен коьнъили ашылмады.

Сонъ олар асыкпай хабар курдылар. Янларын кыйнаган затлар акында соьйлестилер.

— Саида, ялгыз турмага кыйын болар сага? — деп сорады Алимбек.

— Не этеексинъ, аьше? Ол затка уьйренгемен мен. Суьйтип яшавым туьзилген.

— Мен сеннен бир сораык затым бар: неге сиз Мазан ман айырылыскасыз?

— Ах, узун соьз ол... Кыскасыннан айтсанъ: мен оьзим шуьшли боларман, а ким биледи, шуьшсиз де боларман... Меним ашыкярым бар эди, ол армияга кеткенде, уьйдегилерди тынълап, Мазанга байга бардым. Сонъ ашыкярым армиядан кайтты, оьпкели эди, мени, байымнан шыksam да, аларман деп ант этти. Мен де ьйнандым, яслык, аьлемет суьювди излеген заманынъ. Мен де Мазаннан айырылып шыктым, а суьйткен ясымнынъ уьйдегилери: «Эгер букыж алсанъ, тирилей мезарга киргистеексинъ», — деп оттан коьйлек кийдилер, ясым да слардынъ соьзлерине тынълап, оьзининъ антын бузды. Элбетте, бек суьйген йок болар эди, суьйген болса, суьйтип этпееги белгили. Эне соннан сонъ меним яшавым да савлай тоьнътерилип кетти..

— Э-гей, Мазаннынъ алдында шуышли экенсинъ. А Мазан танъ аьдем, тувралыкты суьеди, — деди ойлы болып Алимбек.

Саида ол зат акында озге соьйлегиси келмей, столдынъ уьстин йыйыстырып баслады. Йыйыстырган сонъ, Алимбектинъ артыннан келип, ийинлериннен кушаклады.

— Сен мага ондай баа ийисли сув алып, мени суьйдинъме? Сага ярадымма?! — деп кулагына сыбырдады.

— Ярайсынъ, — деди Алимбек.

— Ярайманма?! — деп куьлди Саида.

— Сен неге куьлеп турасынъ? — деп кесип айтты Алимбек.

— Оьзим булай, сен бир аьлемет соьйлейсинъ де, деп тегаран ыслады куьлкисин кыскаяклы.

Кыскаяклы орын салып баслаганда, орамда машинадынъ зыйкылдап токтаганы, сонъ пыйпылдав сеси эситилди.

Саида эсине бир зат алгандай, басын ыслап, Алимбекке адалап карады:

— Ким экен ол?! — деп навазыланып терезеге ювырды. — Алимбек, шыракты соьндиреш, бирший де коьринмейди, — деди.

Алимбек шыракты соьндирди. Эм терезединъ аргы ягында сисеге ябыскан биревдинъ суьлдери коьринди.

— Кимди бу? — деди сескенишли Саида.

— Уьйдесинъме? — деп орысша сораган акцентли даваз ногай аьдемдикине усамай эди.

— Э-э, Рафик, сенсинъме? — деди Саида.

— Мен. Сен ялгызсынъма?

— Йок! Токтап тур, мен соьле-аьле шыгайым, — деп ол Алимбекке эринлери мен акырын йыбырдады. — Сен олтырып тур. Мен соьле келейим...

Алимбек совхоздынъ заправкасында куллык эткен Рафаэльди давазыннан сол саьатлей таныды эм ол кыдырувкенъ Саидага босына келмегенин анълады. Олардынъ сыбырдап соьйлескенлери пешке эситилип турды эм эситкен затлары ойларына шаатлык болды.

— Сен мени алдайсынъ, карындас. Биз кайтип соьйлескенмиз? Буьгуьн кеште дегемен де...

— Рафик, сав кеше сакладым, а аьли туьн ортасы да...

— Уйинъде ким бар?

Сайдадынъ саъспеклегени онынъ явап бермей, ундемей турганыннан анъланды. Сонъ ол давазын коьтере де тындырып:

— Рафик, синълим келген, — деди.

— Синълинъ саклар. Юр, кыдыртып аькелейим! — деп кыстады эркек даваз.

— Йок, йок! Болмайды.

— Мен сага айттым да, юр!

— Аьлеле, сосы сен кайтесинъ? Болмайды дедим де!

Рафаэль суьйреп шыгараятканын Алимбек тере-зеден коьрди. Кыскаяклы авыздынъ касында эркек-тинъ колларынан босанып:

— Аьше, токтап тур, мен соьле синълимге айтып шыгайым, — деди.

Тек Рафаэль, тагы да колларынан ыслап, Саида-ды суьйреп авыздан шыгарды. Алимбек кыскаяклы дынъ бир ойында катып турмавына айыпланып, оззининъ сосындай аьлде калганына ашувланып, маь-несиз кыскаяклыга ыласканына оззин шуьшлетип, уйине кайтты. Уйине келгенде: «Танып та таны-ганым йок сол бирев Саидады. Ол мага неге ялынмага керек экен? Тувра эткен кетип. Мен онынъ не байы, не ашыкяры тувылман», — деп ол явап тавып, ашу-вын кайтарды эм сонъалыкта кыскаяклы ман таныс-тырган Сапарды шуьшледи.

Алимбек эртенъ мен сол «Камаз» бан алысты. Ол гайкаларды, болтларды айландырып алды, оларды майлы шибереке йыйды, мотордынъ затларын шы-гарып бир ерге уйди, ишин тешкерди, етиспевлик-лерин изледи. Ойларга толган басы авырып баслады, коькирегининъ сол ягы сызлатып шымтыды. Акылы туман басылды, тек окында байланыссыз эскеруьвлер ойын ярыклатып алдылар. Суьйтип бир ойга келе алмай, акылы шашылып турды, тек коллары уйрен-шикли иследилер. Бытовкадан биревдинъ карамын сезип, ол куллыгын боьлди. Кабакларын туьйип ме-ханик ол бетке карайтаган эди. «Элбетте, эситкен», — деди ол оззи-озине. Юреги оьтकिр шымтылды, уял-ганнан яны толкынласып кыйналды, эм ол Мазан ман ашыктан-ашык соьз болаягыннан коркты. «Биревдинъ пишеси мен яткышай, не болган экен мага? — деп ол оззин-оззи бетледи. — Кайдай ол ога пише, эгер олар

айырылысканы он йыл да бола болса,— деп ол озин акламага шалысты. — Айырылыскан болсак та, танысларымнынъ биреви Арузат пан ятып шыкса, аьруьвтагы? — деп ол тагы озин шуьшлетти. — Йок! — деди. — Кирлик эткенмен. Кирлик эткенмен. Оьзбекке не муьшкил! Ол — басшы, ол аьдемлерге йогар карап, авылшыларынынъ кылыкларын мисетке санамай юретаган аьдем, а менша? Мен ямагаттынъ аьдемимен де, басымды кайда сугаман!?» — деп токтаскан Алимбек машинадынъ артына ясырынайым деп олтырмага ер изледи. Онда да орын таппай, гараждынъ каралдысыннан шыгаяк болып, адымлады, оьзи болса аркасы ман механиктинъ карамын сезди.

— Салам, Алимбек! — деп оны токтатты Анзордынъ коьтеринки давазы.

— Салам! — деди акыртын Алимбек, туманлы карамын куллыкшыдынъ кувнак юзине атып.

«Мине нага бир кайгы да йок, баьри зат та — тептегис болар?» — деп ойланды Алимбек, бир де туьрленмейтаган Анзордынъ юзин тешкерип.

— Я, Алимбек, бир ярымга борышкага акша берип турсанъ, — деди Анзор, эркектинъ ийнине колы ман кага берип.

Алимбек колы ман тийгенин яратпай, иеги мен колына коьрсетти: бу да не ди деген соьзди анълатып.

— Сен айып этпе. Ярымга соьле-аьле керек, зарплаттан кайтарырман, — деди тезлетип Анзор, коьп туруп тилемеге шыдалмайтаган кылыгы бар онынъ.

Сондай кылыгын билген Алимбек тез-тез явап бермеге асыкты:

— Сен мага бир куьшелек тапсанъ, мен сага ярымды бослай да аларман.

— Аьруьв, асыл куьшелек керегим? — деди Анзор, тап тек сол тилекти саклап тургандай.

— Аьше. Уьйди саклап болгандай керек, — деп Алимбек кисесиннен кызыл он маьнетти шыгарып берди.

— Кеште аькелермен. Бирев тувыл, уьш куьшелек аькелермен, озинъ сайларсынъ аьруьвин, — деп суьйинип Анзор акшады алмага асыкты.

Алимбек, бирзат та айтпай, араларында бир соьз де болмагандай болып, каралдыдан шыгып кетти. Ан-

зор артыннан ойлы карап калды, сонъ карамын акшага туъсирип:

— Куъшелеклер бааланган экен! — деп ол акшады кисесине тыгып, басын коъп авыртпай, гаражга шавып кетти.

Алимбек, каралдыдан шыгып, йолга туъсти эм бир мырадсыз йол ман абытлады. Онынъ коъзлери не таза коъкти, не орамнынъ эки янында тегис орынласкан уйлерди, не касыннан озган машиналарды коърмей, йолдан шыкпай барды. Савлай дунья оннан шымылдык пан буъркелгендей болып, коъзлери ашык болсалар да, оларга бир зат та илинмеди эм суъйтип уйине кайтип еткенин де анъламай калды. Каралдысында ол шешекей аткан куъреге теректинъ касында токталды. Онынъ бутакларында баягынша навасыз бакырыкласып, каргалар айланадылар. Алимбек коъзлери мен балапанды изледи. Ол орнында йок эди. Сонъ коъзлери коъгобленнинъ ишинде кыймылдамай яткан, кара каткактай болган балапанды коъзледилер. «Оълген, язык!» — деп ойланды. Эм неге ди сол затка кайгырмайтаганына оъзи аъжейипсинди. «Мысык бугындырып салган болар!» — деп балапаннынъ оългенининъ себебин тавып, оъзге ога карамай кетти. Меканына ювыклап, куънде йылтыраган терезелерининъ бирисиннен уйдинъ ишине карады эм тез огына басын артка алды: уйдинъ ишининъ бослыгы оны бек кыйнай эди. Тагы да бир кере онда карамын таслаганында, уйдинъ ишинде биревдинъ куълеткиси йылтырагандай болып коъринди. Сол заттан онынъ савлай кевдеси сувып кетти. «Элбетте, коъзиме коъринеди», — деп ол оъзин тынышландырды, аман да ол сескенишли сезимнен босалмады. Алдыдагы кешеси коъз алдына келип, ол оны озган кешеси мен тенълестирди эм туънегуънде акылын кувып юрген сезимлерди янъыртты, сонынъ ушин уйге кирмеди. Сол ойлардан босанаяк болып, ол котанына кирди. Котаннынъ иши сувык тартып, дымлы эди. Мунда киргенинде, ол алатлар илинген иргелерге карады. Алдын ол сосы меканына кирсе, оъктемлик сезимин сезетаган эди. Мунда онынъ оъз коллары ман йыйылган затлар салынган эдилер. Темир кыскышы ман верстак та, электробурав да, кайдай десенъ сондай слесарьлик алатлар да, «Дружба» деген электропышкыдынъ оъзи де бар эдилер. Сол пышкыдынъ оъзиннен де коънъыл коътерилип кететаган

эди, неге десенъ бир сабаттинъ ишинде оны ман савлай кыска агаш пышып аьзирлемеге болады. Ах не син айтасынъ, кайдай куьнлер бар эдилер! Тобгеректе биревди де аьдемге сайымаган заман. Баьри зат та колдан келеди деп, мен баьтирге ким батар деген кайратлы заман... А аьли ол мундагы баьри затка киси карамы ман карады. Оьктемсимеди, куванмады.

Сонъ коьзлери верстакка салынган былтыргы арканлы шенъилшекте токталды. Оны ол уьйкен кызы юрип баслаганда ясаган эди, оны куьреге терекке тагып, уыш кызы да тербетилип ойнадылар. Кызлардынъ кувнаклы юзлери, таза йылтыравык коьзлери эске келдилер.

— Папа! Папа!— деп бакырган куванышлы давазды эситип, ол юреги телезип котаннан ювырып шыкты.

Тек каралдыда тып-тынык. Куьн авады исси кыздырады. Алимбек басын коьтерип, яны тоймай караны да бир болды, куьннинъ ярыгы, коьзлерин каматып, яс шыгарды. Ол коьзясларын аясы ман суьртип, кулагына шалынган даваз ол алдынгы наьсипли заманнынъ давазы экенин анълап, артка, котанына, кирди. Мунда баягы шенъилшектинъ арканын коьрип, кызларынынъ йоклыгын эм олардынъ кайтакларына сенуьвдинъ йок экенлигин оьткир сизди...

Ол кишкей шатты тавып олтырды, сонъ уьйкен маьнели зат акында ойланмага керек деген ниет пен басын тизлерине салды. Тек сол маьнели ой да келмедди эм ол мызгап кетти...

Ол саьспеклеп уянды. Саьспеклегенининъ маьнеси — онынъ басында бир ерге бармага керек деген ой айланды, ол саьатке де карады, тек неше саьат экенин анъламай кыйналды. Циферблат, ювырган вакыт стрелкасы... Ол оларга карап эсин йыялмады эм заманнынъ кереклиги йок деген маьнеге келип, баьри затка тыс карап, коьтере заттан да туьнъилип олтырды. Акылы ярыкланды, бек ярык болды. Савлай дунья ап-ашык болып коьринди. Бир затка да аваслыгы болмай, тек кыйналмай, ойланмай турса экен. Ол ойсыз карамы ман котанын коьзлеп шыкты. Иргеге илинген кайыс телбиге мен эшек хамыты оны кызыксындырдылар. Савлай ак дунья болган онынъ карамында хамыт, тап кара колаштай болып, бир кесек заман коьнъилин бийлеп турды. Сосы янъы техникалык алат-

лардынъ ишинде бу зат кайтип сакланганы сейирли эди, оъзи десенъ эски, тек атасы оны отыз йыл бойы эшегине кийгистип юрген, а аъли коьтере де бир затка яравсыз. Алимбек оны не зат ушин саклаганын излеп таппай кыйналды. Саклаганынынъ маънеси — онда бир язув бар болар деп токтасты...

Суьйтип ойланганы да бир болды, кайтпаска кеткен бала шагыннан бир суьврет коьз алдына келди. Тыртыклы моры бетли атасы басына ямпик боьрк, уьстине ямавлы мамыклы ыстан, аякларына куба туьсли валенкелер кийип, кара эшегининъ ян-ягына карап, хамытты кийгистеди, пастронкаларды байлайды, эшек тыртысып, екпеге бермесе, таякты алып, согине берип, айванды согып алады. Сонъ атасынынъ арбага олтырып орам ман баратаганы коьринеди. Ол, мыйыкларынынъ муртларын тислеп алып, ян-ягына шекли каранады, окында эшекти сыбырткылап алады, а арбасы тыгырады, тыгырады... Сонъ агаш пан юкленген арба, тегершиклери зыйкылдап, шувылдап, каралдыга киреди. Кишкой Алимбек, басамакта турып, кабакларынынъ астыннан атасына карайды...

Сол эскеруьвлер мен Алимбек хамытка карап турды. Сонъ эринмей турып, онынъ касына келди. Колы оъзи тартылды эскирип тозган терисине эм ол оны суьйикли сыйпады. Бетиннен аккан йылы коьзясларга да эс этпей, баягынша баъри затка да авассыз болып, дуныядан шет кагылып, коьз алдындагысын сыйпай берди. Сонъ эси йыйылгандай болып, ол хамытка оралган вожжларды тез-тез шешти. Оларды ерге салып, савлай узынына тартты да бир шетин туьйин этти. Машиналарды астыннан карайтаган шонъкырынынъ шетине шатты аькелип салды да, ога басып вожжлардынъ оьзге шетин табандагы темир шуьйге берк этип байлады, коллары ман тартып, байлаганын сынады, берк байлаганына куьлемсиреп алды...

Кеште, куьн куьнбатарды кызартып, коьктинъ сол шетине кызыл туьсти юмарт яйганда, аракыдан май кызык болган Анзор колындагы шувалы ман Алимбектинъ каралдысына кирди. Ол куьшелеклер олтыртылган басы байлавлы шувалды басамактынъ касында калдырып, уьйге кирди. Уьйде биревдинъ де йок экенин коьрип шайкалып каралдыда турды, сонъ котаннынъ эсиги ашык экенин коьрип, суьйинди...

— Э-э, мунда экенсинътагы-ав! — деп ол котанга асыгыслы адымлады.

Котаннынъ эсигинде басын ыслап систем кадалды да, калды.

— Алимбек асылган! Сосы не затлар болады бу дунияда!!! — деп озиндикине усамаган даваз бан акырды мазаллы киси.

ЯН ДАЛАСЫ*

Ессентуки, 1982 йыл.

Ногай шоьлдеги досларымга

— «Ян даласында — мен солдат. Яманлык пан согысаман мен. Савытым меним — каьлемим, куьллелери — меним созлерим».

— Айшат, кайда орынласкан ды сенинъ даланъ?

Поэт:

— Ол орынласкан ерди бир зат пан оьлшеп те эм тускалап коьрсетип те болмайды.

— Кол ман тийип, коьз бен коьрип, яде юрек пен сезип болама?

Поэт:

— Элбетте, юрек пен... Ян даласында «авмайдылар калалар, янмайдылар тереклер. Онда бузыладылар бактылар, куьедилер юреклер». Ян даласында «ярык мырад оьледи, анъланмаган суьйимнинъ каласы куьншиликтинъ куьллелериннен ватылады. «Оны аьр дайым сакламага керек!

— Не зат этпеге керек оны саклар уьшин?

Поэт:

— Ол каты куьрес, сол алысувда мен неше кере яралангаман, тек меним даламдагы оьсимликлердинъ ягымлы эмлев куьши бар. Сол алысувда мен тамам шыныктым, мырадым меним катты. Каьпилестен келген кайдай душпанга да карсы шыкпага аьзирмен...

Ялыгувымнан босанаяк уьшин эм сагынып мен Поэтке йол алдым. Онынъ даласы кимге де ортак, суьйтип ол мага да неше кере куьш берген, сонынъ уьшин мен тагы да, тап эртегидегиндей танъларды, кызгалдак пан ирийис шешекейлерининъ атувын, ясыл шоьлди коьрмеге мырад этип, йолланган эдим. Боятен де, язлык — йолдасымнынъ суьйген шагы эди.

Тек мен куьткен коьринислер коьзге илинмедилер.

* «Я н м а й д а н ы» — деп ногай поэти М. Кожаевтинъ ятлавлар йыйынтыгы аталады. Сосы хабарда сол китаьптен ятлавлар кулланыладылар.

Биз келгенде, мине бир неше куьнлер тынмаган, донъиз яктан келген ашшы еллер иелик суьретаган эдилер. Саргайган эди шоьл, кевип бараяткан оьленлер йыгылганлар, шешекейлер атпай солыганлар. Куьннинъ коьзи, куьнъиртленип, коьринмейди. Эм коьтере де эсимизге алмаган зат, авылга мине етеятырмыз дегенде, болды: машинамыз кумда батты. Тоьгеректе бирший коьринмейди. Оьзимиз машинадан тегаран бир шыктык. Кум ман шанъ карысык ел, шайтан кыз акашкан куйындагындай болып, айланып эсти. Коьзлеримизди ашкандай амал йок, баьледен тасалангандай бир зат коьринмейди, турган еримизде аье-куье болып, тоьгерек айланып шапкылаймыз, аянганнан доьрт буькленемиз. Авызларымыз да, кулакларымыз да, кийимлеримизден оьтип, койыпларымыз да кумга толады. Биз коркып, артка, машинага киремиз, эсиклерин тегаран ябамыз. Машинадынъ ишинде олтырсак, белки, бу каьпилестен шыккан кара каза кутылар деп сенемиз. Тек сенуьвимиздинъ акланувы коьринмейди. Кайгадер олтырсак та, кутыртып эскен кумлы ел токтамайды. Белки биз адасып, танылмаган кумларга кирген болсак ша деген ой келеди басыма, яде кайдагы кумлы боран коьтерилип, савлай шоьлди кум ман бастыраяк болатан каза бир ерден шыккан болса ша деп, баслапкыдан да коркынышлы ой акылымга кирип, айлак та сескендиреди. Эм алай да, булай да не зат та ойлан, куйынлы елдинъ эсуьвининъ токталаягына уьмитимизди уьзбеге керек болдык.

Эм биз коьлигимизден тагы шыктык, донъызлардай батып, арып-талып, азапланып, машинамызды ийтеп, йолга шыгардык. Биз кишкенекей кумлы аралда капканымызды тек шыккан заманымызда анъладык. Ел алдынгынша каты эссе де, шыккан еримизде, аралдагы ахырзаманнан тынык, куьн де ашыкланып, саргайган оьсимликлери мен шоьл де коьринди. Алдыдагы авыл да коьзге илинди. Бираз эсимиз йыйылып, тынысланып, биз йолымызды бардырамыз. Поэтке келгенде, йолда болган алабуркасынды хабарлап:

— Ол не ди оьзи? — деп сорайман.

— Ян даласы, — дейди досым. — Эне сонда тап суьйтип оьзгерислер кайнасадылар, тап суьйтип нава-сызлык бийлеп алады. Дуныя болса, оьзининъ яшавы ман яшай бередиди.

— Туврасыннан айтсанъ ша? — деп тилеймен.

— Туп-туврасы сол: агроном яманлык этип, ян даласына авыр яра келтирген. Тагы да ашыклап айтсанъ: йыллап оскен коьгоьленли кум адырларын айдап шыккан эм отлак ерлерин баягы кумлыкка айландырган...

Уьйдинъ ишиндеги тыныклыкты бир куьшее берген, бир тыныкланып коьринген елдинъ увылдавы бузады. Капаклар окында такылдап согыладылар. Ирге саьаттинъ стрелкалары бир ерде катып калганлар. Карамымды уьндириклердеги книгаларга тигилтемен. Олардынъ тысларына язувшылардынъ атлары язылганлар. Олар да — ян даладынъ саклавшылары. Поэтке кыйын болганда, олар ога дем бередилер, кенъес этедилер, тоьгерегин нурландырып, коьнъилин коьтередилер. Биз тахтаметке тоьселген кийизлерде олтырамыз. Поэт конаклардынъ янбасларына ястыклар салады. Бизим алдымызга яюв тоьсеп, ас саладылар. Кесек-кесек оьтпек пен коьк шешекейли шынъаяклар ман шай аькеледилер. Ногай шайдынъ кокыган ийиси бурынга согады. Сол саьатлей уьйдинъ иши йылынады, коьнъилди коьтереди. Мен оьмирликлер мен сыналган эм халкымга алал ас болган сувсаптан увыртлайман. Поэттинъ коьзлерине разылык билдирип карайман. Ол да мага сондай карам ман яваплайды эм оьзи де бир увырт этип, тап кылынган кисидей, эринлери мен йыбырдайды:

— Досым, бавырдамым, тыншай, кайгылардан, навасыз аьрекетлерден, болаяк-болмаяк, вак-туьек затлардан босан, куьн болмаган куьнлеринъди, уькынъ боьлинген туьнлеринъди мут! Сага керек бу тыншаюв. Меним уьйим, аьелим, меним шоьлим конакка аьр дайым да суьйинеди. Ата-бабаларымыз босына айтканы йок: «Конак уьйге наьсип аькеледи!» — деп тап суьйтип мен де сенинъ келуьвинъ мен уьйимге наьсип те келди деп коьремен.

Мен аьсиретли болып, бийилим ашылып, шай ишемен. Салынган аска, уьй иесининъ конакбайлыгына суьйинемен. Мине соьылган койдынъ этин, бувландырып, алдымызга саладылар. Сол вакытта Поэттинъ йолдаслары да кирдилер. Тыста алабуркасын да, табиаттынъ каарланувы да болмагандай, олар коьнъилликлери мен, занъыравлы давазлары ман уьйдинъ ишин шав-шувга толтырдылар. Шоьлдинъ аьдети сондай — конакты коьнъилшен эт, куванышлы йолык-

канынъды коьрсет. Ама мен баска затты да билемен: Поэттинъ эм онынъ йолдасларынынъ юзлеринде куьн яйнап, ай яркыраса да, балалыкта болатан ойсыз коьнъилшенликтинъ шагы олардан тайган эди. Куьлтедей шашлары агарган Суьвретиши озин ювыршанлы, кажавлы этип коьрсетпеге шалысады, тек мен ога карасам, кызыл коькте кара куьн тувган коьринисти коьремен. Бавырсактай тоьгерек бети куьндей яйнавлы болган Йыршыдынъ юзине карап, шоьлдинъ кыйналган ынъыранувлы сесин эситемен, кулагыма шалынады. Бувланады мыс кокувлы сары ногай шай. Тоьгиледи юмсак соьзлер. Эскеруьвлер эм келеектеги яшавга назар буьгуьнги куьнимиз бен байланыстырылып, лахырдамызды кызыклы эте береди.

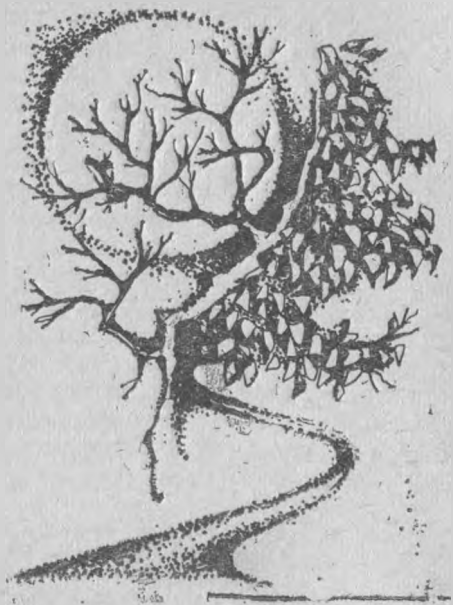
Эскеруьв: Йыршы аьскерге кетпеге йолланаекта, Поэт ога мунадай соьзлерди багыслаган:

Алал досым, армияга барганда,
Арымасын, тамырларынъ талмасын.
Мен бир кызды оьбеяткан заманда,
Яман явлар бирден келип калмасын.

Йыршы Тувган элин саклав борышын толтырып кайткан, соьле ол явлардан Ян даласын саклайды — терениннен карасанъ сосы анъламлардынъ бирлик куьши бар, олардынъ экеви де бир оьлшемдеги борышты толтырув болады. Йыршыдынъ савыты — юрек келбаклы болып, ясалган домбыра, Отанымыздынъ саз алаты, халктынъ баалы эм бавырмалы сеслерин саклавшы.

Йыршыдынъ саварли бармаклары эки шектен аьлет анълар шыгарады. Коьз алдымызда биз олтырган мекан туьрленип кетеди, иргелери ян-якларына йылысып, кенъееди.

Шоьл ясыл бесик болып, тербеледи, бизим баьримизди тербетеди. Бийийди куьн, бизим карамларымызды озине тигилтеди. Шабадылар аргымаклар шеткыйырсыз ер уьстинде. Ай, коьп яша! Ай, айланайым, салам сага бизди ток тургысткан аьзиз еримиз! Ай, яша оьмирли дунья бизим коьзлеримизде! Ай, яша аявлы ана! Ай, яша ак шашбав байлаган, йинъишке шаш оьрмелери ийинлерине салпыраган кишкей кызалак!

Повесть

ДУНЫЯ ОБМИРЛИ — СЕНИНЪ КОЪЗЛЕРИНЪДЕ

Карт пенсияда эди. Эм аьдемлер онынъ картлыгыннан аьрувв картлык биревге де сагынмас сынъ деп сайыган эдилер. Балалар оьскенлер, аяк уьстине басканлар, атады сыйлайдылар. Оьзи берк, аьдемлер арасында басы болганлыкты аьли де ушыртканы йок, оны тек уьйдегилери тувыл, а баьри калашылар оьрметлейдилер. Аьли уьйкен байрамлардынъ оьзлеринде ол каладынь, областьтинъ басшылары ман, сыйлы аьдемлери мен бирге трибунада турады, демонстрацияларда барувшыларды хошлайды. Онынъ несин айтасынь?! Баьри картларга — карт! Абырайы болган уьйкен карт!

Сол юма эртесининъ эртенигинде Сепербий мен Сююмбийке кеш уяндылар. Сююмбийке байыннан бир аз алдын коьзлерин ашкан болса да, йылы орыннан шыккысы келмей, ятты. Ол басын аста коьтерип, квартирадынъ ишинде не болады экен деп кулак сал-

ды да, тагы басын ястыкка туьсирди. Эртениктинь терезеден йигерли киргенине намысланса да, ол янтая берди. Кыскаяклы бир уй болып турган кайынатасыннан уялатаган эди, ама аьли онынь адымлары, шарыкларынынь шыкырдавы эситилмеген себепли турмага асыкпады. Элбетте, ол карттынь йоьткирген яде оьзге кайдай ды сесин эситкен болса, сол саьатлей тураяк эди. Эм ол эске туьнегуьнги кешликти туьсирип ятувын соза берди. Туьнегуьн олар, байы ман бирге, кыймасынынь тувган куьнин белгилев ийгилигинде болдылар. Сююмбийке сес шыгармай тыныс алып, касында яткан байын коьзледи эм онынь арык узын яклы бетин, йиньишке мыйыкларын кыймасынынь кызыл шырай, кевдели эри мен теньлестирди эм теньнининь байына коьзи кызды. Ол ога эм тебентели, эм эр кылыклы болып коьринди. Эркек туьнегуьнги кешликте аьр-бир соьзин маьнели этип айтып, оьзи куьлеп те билип, кажавдан да калмай, савлай конаклардынь эриклерин язды. Сююмбийкеди де ойынга шакырды, коллары ман берк кысты, кыскаяклы аьлиге дейим, тап аркасында ыз калдыргандай, онынь колынынь авырлыгын сезе турды. «Эркек сондай болмага керек»,— деп ойланьп ол тагы да байына карады. Соньгы заманларда ол байынынь кылыкларын яратпай баслаган эди. Онынь еньиллигин, тез оьпкели болувын, оьпкелесе, саьатлеп соьйлемевин, соьзинде бир ойда турмай, айткан затына каты болмавын кыскаяклы яратпады, болса да сол затларды байына билдирмеди. Билдирип те кайтип билдирсин, ол заманда урсыс шыгаяк, а ондай суслы кайынатасы ман бир уйде турганда, ондай затты этип болмайды. Алдын ол байынынь сол кылыкларына эс эткен йок эди. Байынынь ишпейтаганына, тентек тувыллыгына, аьдем мен келисип болатаганына разы эди. Байынынь оьзге кемшиликлерин излемеди, артыклыгына сенмеди. А соньгы заманларда айтылган яртиликлерди коьрди, ол аз деп, соньгы йылда кыскаяклы онынь кылыгында тагы да бир затты — онынь ялынышлы болып билуьвин сезди. Бир сылтавсыз неге ялынышлы болмага керекликти ол коьтере де аньламады. Бу затлардынь баьрисинде де кайдай ды бир кылыплык бар экенлигине кыскаяклы шекленмеди, эрте-кеш болса да сол кылыптынь тыска шыгаягын саклады.

Залдан аьдемнинъ адымы эситилди, Сююмбийке уялганнан кызарып та кетти, тез огына турмага серпилди, тек кулак салганда юретаган кызы экенин анълап, тагы ятты. «Тох-тох, кайынатадан сонъ кайсы ногоай келин турады экен? Тувра байталдай шардайып яткаман»,— деп ол озин-оьзи бетлеп, куьлемсиреди, созылып эсинеди, яювды уьстиннен туьсирип, семирген ак этине карады: «Караш, яслай яйылганымга, оз-озимди карамасам болмас»,— деди ол семизлигин яратпай. Орыннан турып, керилип ян-ягына каранып, кайынатасын эске алды: «Озинъди эне кайтип караяксынъ? Эне кыймасым музыка ман шоршып гимнастикасын этеди, а мен музыкасыз балконга шыгып, зарядка этеалаяк тувылман, бир келиспеген абыттынъ озин этпеге тартынасынъ, карт коьрип олтырар деп, сескенип юресинъ. Кыймасымнынъ картлары авылда турадылар, оныкы эне тувра завк, элбетте, аэробика-маэробика ман каьр шегер,— деп ол кыймасын куьнлеп алды.— Ах, аьше, не этеексинъ? Аьр ким де билгенинше яшайды. Бизге де бир куьн тувар»,— дегендей ойлары ман ол халатын тавып уьстине кийди.

Сол вакытта Сепербийдинъ куьрсингени эситилди. Ол коьзлерин ашып:

— Заман нешев?— деп пишесиннен сорады.

— Билмеймен. Соьле Арувкыздан сораим,— деп Сююмбийке йогардан байына карады.

Сепербий шырайын ашы тыржайтып, ирге бетке бурылды. «Неге уьйтип этеди экен-ав?— деп ойлап алды кыскаяклы.— Белки, иши шыкканын коьрсеткиси келе болса, билмеймен. Яде биреви барма экен? Тек тез арадан сосы ойларын соьндирди.

— Арукыз, заман нешев болганын айташ!— деп ол кызы бетке бакырды.

— Онавга ярым кирген. Телевизордан «Будильникти» коьрсетедилер,— деп яваплады ол.

— Онавга ярым дейсинъме? Аллам-ав сени, алжымага болаякты да!— деп кыскаяклы коьп уйклап ятканына аьжейипсинди.

— Мг-мг,— деп буруны ман мыртылдады Сепербий иргеден бурылмай.

Сююмбийке байынынъ бурылганын суьйип, тап суьйтип ойланганын байы сол сабатлей сезгендей этип, уьндемей байына карады. Ама онынъ телепа-

тиясы ога етпеди, байы алдынгынша ята берди. Сол заманда ол, ашувымды алайым дегендей болып, байынынъ касына олтырды эм онынъ басын ыслап оъзи бетке бурды.

— Не болган? Не зат керек?— деп саяспеклеп со-рады байы.

— Ковзлеримге тувра этип караш,— деди пише.

— Хайырма? Не зат болган?

— Булай кара!

— Ма!— деп Сепербий батлатты коьзлерин, ишиндегин билдирмей.

— Аьруьв, аьше,— деп Сююмбийке разы болмаса да байына, оны тынышына калдырып, пештен шыгып кетти.

«Неге уьйтип этеди экен? Белки, бир зат белгили болдыма экен?— деп юреги телезиди Сепербийдинъ. — Не болса да болсын. Эгер атам болмаган болса, оны ман бир уьйде яшамаган болсам, эрте де Бэллага кетер эдим»,— деди ол оьзин тынышландырып. Эм коьзи алдына туьнегуьнги кешлик келди. Онда ол тек пишесининъ коьнъилине етеек уьшин олтырды, эгер онда аракы болмаган болса, сол кешлик онынъ уьшин азап шегуьвликке айланаяк эди. Ишкиге алданды, аьр куйылган рюмкады актарып, ол тасакарав ман йыйылганларды коьзлеп олтырды. А йыйылганлар: «Калай аьруьв, калай завк бирге олтыратаганымыз!»— деп завкландылар. Пишелеринъ мен олтырып, кайтип оны завклыкка санамага болаяк деп ол баьрисине сейир этти. Оьзининъ эси дерти болса, каладынъ оьзге шетиндеги коьп шарлаклы уьйдинъ бир пешли квартирасында эди. Ярасык сынлы, ак шырайлы, мору шашлы кыскаяклыдынъ суьлдери коьз алдыннан кетпеди. Ол олтырганлар ман соьйлеп, куьлеп эм ойнап, эс этетаганын коьрсетип турса да, сол суьлдер, Бэлладынъ пеши, туьрли туьсли нювлар ман ябылган онынъ кенъ орыны коьз алдыннан таймады. А аракы кыздырганда, кешликтен кашайым деген ойды ол ишинде тегаран соьндирди. А кешликтинъ сонъында тамам кызган шагында пишесин суьйгенининъ аты ман шакырмага аз калды. «Бэ...»— дегени де бир болды, сол арада оьзининъ басына оьзи кан куаятканын анълап, тагы да бек эсиргенсиди, куьледи. Ол пишесиннен айырылып, Бэллага коьтере де кетпеге болаяк эди. Бу заттан оны эки

амал токтатты. Бириншиси, ол энъ куышлиси — ата-сыннан коркувы. Экиншиси — кызына карады, тек бу амалдан ол оьтпеге де болаяк эди. Оьзининъ аьли де толы ясына келмеген, аьветине оьз аьли акында айтпаска, анълатпаска да болаяк эди. Анълатса да, не мушкил. Кызы окыган книгаларыннан, коьрген киноларыннан, аьдемлердинъ соьзлериннен уьйкенлер бир-бирлериннен неге айырылысатаганларын биледи. Онынъ алдында яваплы болмага енъил, неге десеиъ баласы. А мине атадынъ алдында яваплыкты, кайгадер шалыссанъ да, туталаяк тувылсынъ. Ол сени тынълап та тынълаяк тувыл. Ога кайтакым да тувсиндир баскады суьемен деп, ол сени анълагысы да клмеек. Кайдай анълав! Тувсиндиремен деп авызынъды да ашалаяк тувылсынъ. Уьйленгеннен сонъ — яша, бала таптырганнан сонъ — ата борышынъды толтыр! Атасынынъ ойы эне сондай экенин, ол соьйлемесе де, биледи. Сонынъ уьшин баска кыскааяклыга ымтылатаганы акында отягасында соьз шыкпага ярамайтаганын Сепербий бек аьруув анълайды. А пишеиннен ол коркпайды. Бир-эки урсыс пан айырылмага болаягын билди. Тек атасы... Атасынынъ сусы, онынъ алдында намысланганы...

«Энтте сак болып турмага керек», — деди Сепербий, пишеси уьйтип соьйлеген болса да, бир зат та сьзбейтаганына сенип.

Ол орыннан турып, терезединъ касына келди эм сыякка коьзлерин каратты. Коьгилдим коьк таза эди. Куьзги тереклердинъ япыраклары саргайганлар. Эм Сепербий кунусувлы карап, тувнегуьнги йьйылыста айландырылган пластинкадагы йьрды эсине алып оны бурныннан алдырып йьрлады. Ол, анъларды ийги аькетип болмаса да, неге болса да йьрламага айлак суьетаган эди. Боьтен де быйыл юреги сезимлерге толганы уьшин...

Миллион, миллион, миллион алых роз,
Из окна, из окна, из окна видел ты.
Кто влюблён, кто влюблён, кто влюблён и всерьёз
Свою жизнь для тебя превратит в цветы.

Кевдесин анъга келисли майыстыра берип, давазын сосы йьрды йьрлайтаган Алла Пугачевадыкына усатпага шалысып, эжуьвди артлы-артыннан кайтаралап йьрлады.

Сол эжуув мен ол кийинди, сонъ залга барды, онда телевизор карап олтырган кызынынъ артына барып, йырлавын коймады. А телевизордан баска йыр эситиледи. Арукыз, тогузыншы класста окыган кызы, басын буруп йылынып атасына карады, тек атасы токтамай, кевдеси мен шайкала берип, йырдынъ союзлерин айтты.

— Папа!— деп / шыдалмады кызы,— Давазынъ коьтере йок та. Тагы да кайтип йырламага болаяк?

Сепербий йырлаганын токтатып, кенем де анъ кебинде:

— Кызым, юрегим йырлайды,— деди.

— Хайырым? Юрегинъ неге йырламага керек экен? Сосы сени мен кырлы коьрмеймен, туьнегуьн биревге коьз аттынъ бугай?— деп казанпештен басын шыгарып, айтканына каптырылды Сююмбийке.

— Туьнегуьн эне коьз аткандайларды бардай этинъ,— деди мисетсинмей Сепербий.

— Караш ога! Сен кайдайларга коьз атады экенсинъ?— деп янып кетти пишеси.

— Неге каныктынъыз сосы мага?.. Биринши кере меним йырлаганымды эситетагандай болдынъыз?!

— Акай урысар сени... Бир де болмаса, сонынъ ушин давазынъды тоьмен этсенъ де болаяк эди,— деди Арукыз, сонъ карт атасы яшаган пеш бетке карап:— Буьгуьн не коьп уйклайды,— деп оьзи-оьзиннен сорады.

Атасы акында эситкен Сепербий, коьтере де тынды эм аякларынынъ ушларына басып, ювынув боьлмеге кирди. Тек тез арадан оннан да онынъ йырлаган сеси эситилди. Сепербий биялага карана берип, бетининъ аьр муьшесин сыйпады, сакалын уйкалап, оьскенин сизди, кетеринмеге токтасты. Йырды токтатып, оьзининъ калай азганына сейирсинди эм аьр замандагынша биялага сосы каравында да оьзи-оьзиннен: «Ярасыкпанма, ярасык тувылманма?»— деп сорады эм явап излемеге кыйналмай: «Булай, орта сыпат»,— деди.— Бэллага ярайтаган болсам, айлак аьруьв!»— деп косты эм асыкпай кетеринди. Ийисли сув буьркип, тагы оьзине тешкеруьвли карады: «Бэллага тел сокпага керек, сагынган болартага, аьруьвим,— деди йылмайып, сонъ коркынышлы ой келди.— Биревди тавып олтырар да, алла сакласын»,— деп ол сонъгы кере биялага каранып, залга кайтты.

— Меним коьнъилимди бузсанъыз эне онъып каласыз,— деди ол ортак этип, я анасына, я кызына каратылып айтылгашын анълатпай.

Сонъ радиодынъ туткысын бурып, соьйлетти.

— Внимание, в эфире воскресная музыкальная программа: «Салам алейкум!»— деп радиодан диктордынъ давазы шыкты, артыннан кавказ халклардынъ шалт музыкасы занъырады.

Сепербий, турган еринде шыдалмай, анъга келиштирип, аякларын ойнатты. Арукыз яратпавлы карамы ман радиоба, оннан сонъ атасына коьз атты, коьзлери мен карт атасынынъ эсигине коьрсетти:

— Папа, аз эттага, акайды уянтасынъ да!— деди.

— Коркпа, ол кайзаманнан бери аяк уьстинде, терезесининъ туьбинде торгайларына ем куя болар. Оларсыз онынъ яны тыныш табама?..— деп яваплап Сепербий музыкады токтатпады.

— Аьше, мага телевизор каратпайсынъ. Экеви де соьйлеп, бир зат та анъламайман.

— Не аьруьв зат бар сонда? Караш, сапатактай уьйкен эркеклердинъ оьзлерин тап мыйлары катпаган балалардай этип коьрсетуьвлерин?

— Сага ярамайды, а мен карагым келеди,— дейди кыз.

Сююмбийке кухнядан шыгып, колларын туткышы ман суьртип:

— Кызалак, атанъ сага туврасын айтады. Биразга болса да сол телевизордан тайсанъ, коьзлеринъди коьтере аьлек эттинъ де,— деди тынышсызланып.

Сонъгы заманларда кызы атасына тил кайтарып, онынъ айтканына кулак аспай, коьрсететаган эди. Сепербий сол затка хаьтери калса да, тек алдынгынша бала тербиялав — ол пишесининъ куллыгы деп, бек те кириспеди. Боктен де атасы болган себепли ол уьйде давазын артык эситтирмейтаган эди. Оьзин ие деп коьрсетпеге амалы йок эди эм кириспеге уьйкен аваслыгы да болмады. Аьли пишеси онынъ ягы болып шыкканы ога ярады эм ол сол сылтав ман кызы ман соьйлеспеге токтасты. Айтаман-айтаман деген сайын мен онынъ атасы боламан, ол мени мен уьйтип неге соьйлемеге керек экен деп акыл уьйретпеге асыкты.

— Телевизорга тек бир коьзлеринъ биткен болсалар экен! Кайдан билейим, мене басында да акыл-

дынъ орнына телевизионный программа турады. Яшавда болатаган затларга да тап телевизорда коьрген затлары ман тенълестируьвли карайды. Оьзининъ акылы йок...

— Папа, не этеексинъ, сондай меним бактым,— деп Арукыз ойнаклы даваз бан оны боьлди.— Йырманшы оьмирдинъ сонъы. Савлай меним тенълеримде тербиялав эне сондай...

Сепербий кызынынъ суьйтип соьйлейтаганына ашувлы болып калса да, ога айтпага явап табалмай, тешкеруьвли карады:

— Сосы сенинъ бир йолдасынъ да йогым?.. Эртениктен кешке дейим уьйде олтырасынъ. Яс аьдемлер театрга, бир якларга экскурсияларга барадылар, бир де болмаса каралдыда йолдасынъ болмага керекти де?!

Сююмбийке, оны эситип, куьйгелеклеп шыкты казанпештен:

— Йок, алла сакласын! Тек каралды тувыл! Бизим каралдыда сондай шаялар яшайдылар, алла сакласын. Оьзимнинъ коьзлерим мен коьргеман олардынъ туьтин ишип юргенлерин.

Сепербий эситкен затларына завкланганнан эне аяларын бир-бирисине кагып алды:

— Аьдетли миллет кызларга не болган, ярабий!— деди кызына энъкее берип эм ябык эсик бетке басы ман шайкап.— Мени атам авызымда папирос пан коьргенде, коьним сыдырылгышай, таяк пан тоьбелеген эди. Авызымга эригип, туьтин салсам, сол затты аьли де эске аламан. А сиз кызларсыз да!..

«Ал, туьтин ишсе де, не айтаяксынъ кыз балага? Тоьбелемеге де колынъ коьтерилеек тувыл»,— деп ойланды Сепербий ишиннен.

Аман да Арукыз атасынынъ соьзлерин эситип, турагалды.

— Папа, мен туьтин ишип коьргенсинъме? Соьзинъди мага тийдирип неге айтасынъ?

— А йолдасларынъ! Олар — сеникилер де?— деди куьлемсиреп Сепербий.

Арукыз авызын коьптирип, оьпкеледи эм баска якка басын бурып, орынына олтырды.

Соьзди баслаган Сююмбийке куллыгын бардырмага казанпешке кеткен эди, аман да шыдалмай тагы да кайтты:

— Бизим каралдыда онынъ йолдаслары йок эм болганын да суьймеймен, деди ол эм басы ман кайынатасы яшаган пешке коьрсетип:— Атамызга да айткаман, эгер олар ман коьрсе, кувсын деп бетсизлерди, кызалактынъ касына ювымасынлар.

Арукыз кылайыннан анасына шекли болып карады эм бетлеп айтты:

— Сенинъ шпион болганынъ азым? Эндиги акайды да озинънинъ шпион ислеринъе карыстырасынъ, солма?

— Сосы сен ананъ ман кайтип соьйлейсинъ?! Неге мен шпион боламан?— деп ашувланды анасы.

— Школага бараман — сен артымнан барасынъ, кинога бараман — сен тагы да анъылып келесинъ. Эндиги акайдынъ да мени анъылып юргенин суьсинъме? Мени мен вечерлерге юрер. Сага кереги солма? Уьшинин айтсам, акай мени каралдыдагы кызлар ман коьреди, соьлеге дейим бир зат та айтканы йок. Билгей эдинъиз онынъ не зат эткенин? Коьтере де завк зат! Туьтин ишетаган Элладан сигарет ишпеге тилеген, а кыз уялганнан кайда киреегин билмей, кашып кеткен эм бир паьшке «Мальборо» сигаретти шонъкырга таслап койган.

Сепербий сонъгы соьзлерге коьтере де сейирсинип, сызгырып та алды.

— Аьлемет! Каращ, сен, меним кызым сигаретлердинъ атларын да биледи экен. Токта, сен озинъ ясыртыннан тартпайсынъма?!— деп ол куьлеп йиберди.

Арукыз айтканды яратпай, басын туьзетип салды.

— Папа, мен сага айттым да! Мен алдап соьйлеп билмеймен!

Сююмбийке болса, басы ман кайынатасы турган пешке коьрсетип, давазын тоьмен эткенсип, эсите берсин дегендей:

— А сен мага ол ийги тербиялавышы деп анълапага шалысасынъ. Кызлардан сигарет сораганын кайтип анъламага болаяк экен?— деди де, басын шайкап тагы да кухняга кетти, оннан соравлы давазы шыкты.— Ога сигарет неге керек болган экен? Туьтин ишип уьйренеек болама? Куры сол зат етиспей туры!

Анасы аькисиннен анълаганды атасы тувра анълап айтар деп Арукыз Сепербийге сенимли карады,

тек ол ундемей, бир зат та айталмайман деп, колларын яйганда, атасынынъ ундемегенине селекелеп, басын шайкап, анасына оззи туьсиндирмеге шалысты: -

— Мама, ол кажавлап айткантта! Соны да анъламайсынъма? Эндиги Элла акайды коурсе, каталап кашады. Касына бармага уялады.

— Эне сен коьтере затты да анълайсынъ, а сени тапкан ана-аъвмедий — бир зат та анъламайды, калай акыллысынъ!

Элбетте, Сююмбийке кызы айтканды эситкенлей анълаган болса да, оззи кайынатасына тийдирип соьйлейтаган акылы ман бу йол да, ол эситсин деп, каптырылып айтты. Сол кылыкка ол кайынатасынынъ оззиннен уьйренген эди. Карт та бир затты терениннен анълатаяк болса, ногай аьдетше туврадан-тувра келин мен соьйлемей, улъна яде кызына каратып айтаягын айтты.

Сююмбийке шынъ аякларга шай куйып, оьтпек, пыслак кесип столга тизди. Эртеги асларын аьел савлайы бирге йыйылып, стол янына олтырып ишетаган эдилер. Уьйдинъ уьйкени Атай ортада олтырады. Онынъ уьйкен кызыл шешекейли шынъ аягы, шоьмишли агаш касыгы бар эди. Калганлардынъ ас ишетаган савытлары авысатаган болса да, Атайдыкы авыспады, сондай шартты ол оззи коьптен бербетин салган эди. Шай ишкенлеринде, оннан калганлары соьз айтып авызларын ашпадылар, а ол болса, онъ ягында олтырган улына каратып, савлай аьелге, улынынъ оззине айтылаяк затларды айтты. Ол асын ишип кутылмай, столдан бирев де турмады. Сююмбийке мен Сепербий эртеник эм кешки асларын уьйде иштилер, а уьйледе куллыкларындагы столоваяларында тамакландылар. Арукыз да школада ас ишти. Тек карт уьйле асын уьйде ютынды. Сююмбийке аваслыгы болмаса да, асты заманында эм даьмли этип калдыратаган эди. Авас болмайтаганы белгили, кайынатасы кайгадер ювык болып саналса да, ога юреги артык батпады.

— Арукыз, бар, атамызды аска шақырсанъ, — деди Сююмбийке столды ярастырып болып.

— Аьр заманда да суьйтип. Телевизорды тынышынъа бир каратпаслар, — деп ол, кутыкка карамын битилте берип, турмага асыкпады.

— Олтыр, эриншек, мен озим шақырарман,— деп атасы, ызаланып турайтқан кызын олтыртты эм озге боьлмеге адымлады, тек онынъ эсигин ашканлай, адалап артына бурылды.— Атамыз йокты да?! Кайда ды, аше? Кайда экен навы?!

Сююмбийке байынынъ касына ювыклап:

— Тылкавдай, аьдемше соьйлеалмай, сосы сага не болды?— деп ол пешке кирип карады.— Уьшинимен де, аьлемет экен, кайда йок болмага болаек ты? Тагы да бир фокус коьрсетеек болам?— деп сейирсинип, оннан аз сейирсинмеген байына карады.

Карт машинады тоьстинъ бийикленип турган еринде токтатты. Ишиннен шыккан сонъ, машинады тоьгерек айланып карады, кйзыл сырын сыйпады, басындагы боьркин туьзетти де, йол янындагы данъыл ман адымлады. Сабаклы ызан бойлап барды, балакларына оьлен-шоьптинъ ябысувына да карамай, ярбаска шыкканында токталды. Тоьменде орынласкан авыл коьз алдына суьвретленип келди. Ол бирден кутланып кетип, авады терен алды, ама тынысы етпей, коьзлери тоймай тоьгерекке карады. Яйылган авылдынъ узун бойына, окадай кыйылып, коьк туьсли сув агады. Сувдынъ аргы ягында калын агашлык алтын туьсли болып шагылысады, онынъ да аргы ягында куба туьсли кырлар бийикленип турадылар. Карттынъ карамак теледин меъ шифер ябылган уьйлердинъ арасында айланды. Ол олардынъ иелерин билеек болады. Ол карамак шарлаклы меканларда да токтатып, кызыксынувын коьзгады. Тоьс беттеги уьйлерди коьзлеп шыккан сонъ онынъ карамак кызыл черепица ябылган, баскаларга коьре, маштак меканда токталды. Ол шоьнъкейип, ерден кепкен оьленди юлкып алды, оны колында бираз айландырып, тислерининъ арасына салды. Савлай турган-турмысы ман, коьнъили мен, дерти мен ол сол черепица ябылган уьй турган юртка тартылды. Аьвелги куьилеринде болган затлар юрегине якынлап келдилер. Мине ол озининъ балалыгын коьрди: каралдыда яланъаяк, яланъбас, шатасына, ат этип, шыбыкты салып шапканы коьз алдына келди. Ол шанъ коьтерип, бакырып, атын айдап, арымай-талмай саьатлеп каралдыда ай-

ланады. А каралдыдынъ бир муъйисинде куралган какырады мутып болама? Мунда отягадынъ алдында кара шыба кийген ясыл явлык байлаган анасы шобнькейип, оьтпек писируьвдинъ каьрин шегеди. Ол силекейин шыбыртып, шаба береди, тек каралдыдан кетпейди, оьтпекти саклайды. Оьтпектинъ даьмли ийиси савлай каралдыды бийлеген... Эмаьли де карт ян-ягына каранып, ийискиленеди, бурынына сол аьлемет, сагынувлы ийис соьле де сокты. «Ким болса да бирев оьтпек салады», — деп ойлады ол, ювыкта орынласкан уьйлерди коьзлеп. Каралдыдынъ бирисинде туьтин бувдакланган ожакты коьрип: «Эште, ийис эне соннан келеди?» — деп ойына явап тапты... Эм баягы бала шагыннан коьринис коьз алдына келди. Ол отягадынъ касында шыдамсыз каргып-шоршып турады. Анасы темир кыскыш пан кызувдынъ ишиннен бир-бирине ябылган табаларды шыгарады. Иссилигине де карамай, анадынъ коллары йогарыдагы табады алып булактырадылар. Оьтпектинъ бувы булытланып коьтериледи, иссилик пен анадынъ юзин ялайды, ол басын артка таслап, суьйинип улына карайды. Бала коьтере де аьрзекерсип, анасынынъ касында каргый береди. Анасы оьтпектинъ бувы яйылып кеткенде, оны бир аясыннан баскасына аявлы салып сувытады. Бала оьтпекти ийискилейди, колын шыдамсыз созып, ога тиеди. Эм сол саьатлей бармакларын силкишлеп: «Ай-ай!» — деп бакырады. Анасы соны коьрип куьлейди эм оьтпектинъ шетиннен бир кесекти сындырып, баласына береди. Ол эндиги иссиликке де карамай, оьтпекти алады, турган еринде шоршый берип, оьтпек кесегин аясыннан аясына салып, уьрип сувытады. Сонъ зыяпети бираз сувыганда, шыбыгы ман атланып, колындагы оьтпеги мен каралдыдан орамга шавып кетеди... Бала кетеди, а карттынъ коьз алдыннан отягадынъ касында олтырган анасы таймайды, оьтпек ийиси де бурынына согады... Суьйтип карт бир кесек заман олтырады. Савлай коьнъили мен эстеликлерге коьмилип, кызыл шерепица ябылган уьйге карайды. Сонъ ол турады, йолда турган кызыл машинага ба-

сын бурады. Эстеликлер де, оьтпектинъ ийиси де йогаладылар. Юреги оькинишли сызлайды. «Кайда экен сол заман? Коьтере де болмагандай коьринеди. Кайтпаска кеткен, дуьмп болган»,— деп ол ак аяфларын бир-бирине уйкалап, машина бетке йигерли адымлайды.

Аталарынынъ пеши бос эди. Ашык болып тура-таган кишкей терезединъ оьзи ябык.

— Арукыз, акай сенинъ пешинъде болса ша?— деп Сююмбийке кызыннан сорайды.

Арукыз алдынгынша телевизордан коьзлерин айырмай:

— Йок! Ол онда кирмейтаган. Ол оьзининъ пешинде эди. Мен билип, эртениктен бербетин ол оннан шыкзаган,— дейди ол, атасы ман анасынынъ кыпынълаганларын абайламай.

— Аьше, кала? Оьзинде ол йок, ушканым?!— дейди аьжейипсинип Сююмбийке.

— Аьше, мен билмеймен,— дейди Арукыз.

Сепербий кызына ашувлы карап:

— Экранга эне ябыскасынъ, караш сен ога!— деп урысып тыскы эсикке асыгады.— Ваннуйга кирген болса, барып карайым,— деп ваннуйдан карап шыгады.— Онда да йок. Тыскы эсик те ишиннен киртленген, ашкыш та киртте турады.

— Акай ушинимен де йок болганым?— деп Арукыз завкланып турып пешине барып карайды.— Кайда кеткен экен? Ол аьлемет экен?!— деп атасы ман анасына кувнаклы карайды.

— Белки, орындык астына ясырынган болса ша?— деди Сююмбийке кажавлап айткандай болып.

— Болаяк-болмаяк затларды коьп соьйлеме де, авызынъды тый! Карт аьдем акында кайтип соьйлейсинъ?— деп Сепербий ашувлы болды пишесине эм тоьгерек ягына каранды, карамы телевизорга барып туьгилди.— Сосы бирев адавыс кутыкты токта-тынъызтагы!

Пишеси телевизордынъ телин тартып шыгарды.

— Коьтере бас састы. Эртенъ мен ол уйден кайтип кстпеге болаяк экен? Эсик иштен киртли де? Белки, онынъ артыннан эсикти сен япкан болсанъ ша?— деп кызына соравлы карады.

— Олар экеви кайзаман да бир тил болатанлар,

аъдемлердинъ басларын айландырсалар онъып каладылар,— деди Сююмбийке байынынъ союзин йопплеп.

— Папа! Эм мама! Мен сизге аъдем тили мен айтаман: мен де сиздей болып, буьгуьн акайды коьргеним йок!— деди кыз куьйгелеклеп, эртениктен бери атасы ман анасынынъ ога ьйнанмавларына сейири де калып, ашувы да козгалып.

— Аьше, ол заманда кайда ды ол?— деди Сепербий.

— Мен де сизден сол затты сораяк боламан,— деди Арукыз.

Баьриси де балконга шыгып, каралдыга коьз аттылар, тек онда ол коьринмеди. Балконнан кайтып, баьриси де ойлы болып, диванда олтырдылар. Пешти тыныклык бийлеп алган. Уьндемей турадылар, ойланадылар, тек биревдинъ де басына маьнели ой келмейди.

— Сен туьнегуьн нешезде келгенсинъ?— деп соравды кызына каратып, тыныккыкты Сююмбийке бузады.

Арукыз саьспеклеп кетеди:

— Тогыз саьатте,— дейди анасына тартынып карап.

— Акайынъ кайда эди?— деп артыннан калмады анасы.

— Уйклайтаган болар эди,— деди Арукыз.

— Акай уьйтип эрте ятпайтаган,— деди шырайы бузылып Сююмбийке.

— Аьше... Мен он бирге ярым юрип келгемен. Акай яткан пештинъ эсиги ашык эди, мен оны кыньырайттым да яттым,— деп туврасын айтты кыз.

Тек айтпаган да болгай эди, анасы завкланып байына карап:

— Он бирге ярым кирип дейди эситесинъме?— деди.

— Белки, ясы бар болар, свиданьеге барган болар?— деди Сепербий.

Арукыз атасы айтканнан кызарды эм уялганнан оьзининъ пешине кетти.

— Кайтип тилинъ бурылады тувган кызынъ акында суьйтип соьйлемеге? — деп бетледи байын Сююмбийке.

— Аьше, оьзинъ сол затты эситкинъ келеди де.

Сонынъ ушин язык баладынъ канын оьмири ише-
синъ.

— Менме? — деп сейирсинеди Сююмбийке.

— Аьше, сен! — деди тувра пишесининъ коьзле-
рине карап Сепербий.

— Бет йок сенде! — деди пишеси.

Папа туврасын айтады. — деп бакырды пешиннен
Арукыз.

— Караш оларга! Мага коьтере затты да авдар-
ганларын! — деп урсасаяк болды Сююмбийке.

Тек оны Сепербий токтатты:

— Кой соны. Атамыз акында ойланаяк. Эгер ол
туьнегуьн кеште йойылган болса?.. — деп ишиннен
эсаплап алып, соьзин бардырды. — Биз тойдан он
экиде келдик. Келгенимизде онынъ эсигине ювыма-
дык...

— Ювымадык! — деп байынынъ соьзин йоьпледи
Сююмбийке.

— Ювымадык! — деп кайтаралап токталды Сепер-
бий.

— Аьдем оьлип кетсе де, билеек тувыл экенсинъ,
ярабий! — деди Сююмбийке.

— Навы кайтип соьйлейди-ав атам акында?! —
деп ашувлы карап бакырды Сепербий эм тагы да эсин
йыймага шалысты. — Мен сав куьн уьйде йогым, а
сен ша? Сен оны куьндиз коьрмединъме?

— Менме? Мен де йогым. Оьзинъ билесинъ, куьн
бойы куллыктаман да... Тек токта, — деп Сююмбийке
ягына аясын салды. — Туьнегуьн салынган аслар аяк-
ларда тийилмей турадылар да. Уьйтип болса, ол уьй-
леде де йок эди. Арукыз, туьнегуьн сен акайынъды
куьндиз коьргенсинъме?

— Йок, — деди Арукыз эм сол саьатлей оьзининъ
ойын айтты. — Эгер ол Фаризат аларга барган болса
ша?..

— Кайынсинълимге бараяк болса, ол эртерек бил-
диретаган. А булай ол, ахырзаман айланса да, олар-
да коьнп калмаяк, — деди Сююмбийке, байынынъ ка-
рындасын суьймевин билдирип.

Сепербий пишесининъ айтканын дурыс коьрди.
Аталары киев мен артык айкаспаган себепли оларда
оьз эрки мен коьнп калмаяк. Квартирады тагы уьн-
сизлик бийлеп алды. Баьриси де картка не болмага
болаягы акында ойладылар. Яман ойлар да келдилер,

тек оларды аяр кайсысы да эстирип айтпага тартынды. Акайымга бир зат болмаган болса, уйтип этпес эди деген ойдан Арукыздынъ юреги шымтылды, ишиндегин айтпады, ата-анасынынъ соьзин саклады. Сепербий туруп, уйдинъ ишинде кезинди:

— Кенем де тел согып карайым карындасымга,— деп ол телефонга барып, трубкады коьтерип, номерлерди алды.— Фаризат?— деп сорады.

— Аьше, — деп яваплады телдинъ аргы ягында карындасы.

— Мен — Сепербий.

— Бек аьруьв, эситип турыман. Куьн яхшы болсын!

— Аьше, куьн яхшы болсын! Эситесинъме, атамиз сизде тувыллым?

— Йок.

— Кайда экен?

— Мен кайдан билейим? — деп сейирсинди карындасы.

— Неге билмейсинъ?

— Кайтип неге? Ол сиз бен яшайды да. Сен билмеге керексинъ.

— Мен билмеге керекпен, мен билмеге керекпен! — деп эркеледи Сепербий.

— Не болган ды сага, басынъ авырыйым?!

— Бир зат та болган йок. Атамиз кайда экенин билмеймен! Туьнегуьн ол сизди йокламадыма?

— Билмеймен, кирген болса да,— деди селекелеп Фаризат.

— Мен сеннен ушинимен де сорайман.

— А мен сага ушинимен де яваплайман. Биз туьнегуьн сав куьн уйде болган йокпыз. Онсыз да кулыгымыз шаштан коьп.

— Кулыгынъыз коьп?! — деп эркеледи Сепербий. — Мен акамыз акында сорайман! — деп трубкады таслады. — Тек баслары кайгы. Огырсызлар!

— Аьше, оларда да йогым? — дейди Сююмбийке бираз заман озганнан сонъ.

— Оьзинъ эситтинъ де! — дейди ашуву кетпей Сепербий.

— Орамда кезинетаган болса ша? — деп басына келген ойды айтады Сююмбийке, тек сол саьатлей оьзин туьзетеди. — Уьйде конмаган болса, туьнегуьннен бербетин орамда юрмес.

— Аьше, бир зат болган. Уьйде ол конган йок, — дейди кайгылы коьнъили мен Сепербий.

Арукыз басын ыслап, сылкылдап йылайды:

— Атайга бир зат болган болса, кайтескпиз мама-ав? — деп коьзясларын суьртеди.

Сююмбийке кызынынъ йылаганын яратпай:

— Шыдамлы болынъыз. Эгер бир зат болган болса, билдирер эдилер, орамымызда оны коьтереси таныйды. Баръп сорастырсанъыз колай эди. Белки, бирев коьрген болар.

Сепербий, ойына бир зат келмей, кезинеди. «Раскан-расканнан атамды коьрмединъизбе, йойылган деп кайтип сораьк экенсинъ?!» — деп пишесининъ соьзине ашувланады. Тек бир зат та айтпайды. «Буьгуьн Бэллады да йокламага керек эди», — деп ойлайды, сол затка атасын излев орав этеегине кайгырады. Атасы акында ойламай, кенетен кыскаьклы акында ой келуьви уьшин оьзине макул болмады. Эм атасы ман бир зат болып, бир ерде йыгылып калган болса деп юреги шынтылай да кыйналады. «Тек сол зат тувыл!» — деп ишиннен тилейди.

Карт каладынъ орамларында, паркта кезинеге суьетаган эди. Ол суьйтип юруьви мен бос заманын аткарады, соны ман биргесине кетип барган йылларын, аьвелги яшавын эскереди. А эсине алгандай затлар аз тувыллар. Кайтип те болсын ол алтыншы классты кутылганында, кыйынлыктынъ кыставы ман он доьрт ясында куллыкка соьылды: мал бакты, сонъ колхозда куллыкларын этти, трактор юргистип уьйренди; яшады, яшавы уьшин шалысты; а эне уьйленгени де бир болды, тап коьктен туьскен таьжелдей, сенъкилдетип кавга да шыкты; кавгага кетти, онда танк юргистти, аьжелдинъ тувра коьзине карап, авырды да, туьрли кыйынлыкларды да тоьзди; кайтып баягы колхозында аьрекетледи, бас дегенде оны мастерскойга басшы этип салдылар, сонъ колхоз председатели этип те айырдылар; оннан областьке шакырдылар, авыл хозяйство басшылыгында иследи; куллык этуьви мен биргесине билимин оьстируьв мен каьр шекти; институтын кутылганда, басшылыктынъ уьйкени этип салдылар; сонъы йылларда облисполком тамадасы-

нынъ орын басары болып куллык этти. Яшавдынъ аьрувин де, яманын да коьрди, а коьбинше болса аьрувин... Эне сол йыллар пенсионер карттынъ коьз алдына келе турдылар. Боьтен де бек сонъы йыллары эсине йыйы туьстилер. Куллыгы тогыз сабат эртеникте басланатаган болып саналса да, иси коьпке эрте келуьвди талаплады. Иши куьннинъ кашан кутылувын коьтере де белгилеп болмады. Боьтен де кыр куллыкларынынъ кайнаган шакларында туьн ортасына дейим де каьрлерин таьвесеалмай юрди. Сонынъ арасында районларда командировкаларда юмалап айланды, айлап семинарда юрди, Москвадынъ министерстволарын йоклады, суьйтип уьйден эсе де туьзде болувы артык болып, аьрекетликке коьмилип яшады. Белсинликке, маьнеликке топпа-толы куьнлери тез кеткен болып коьриндилер, сагыншылы болдылар. Заман озган сайын сол куьнлер, тап эртегидегиндей болып, болганга да-болмаганга да усадылар. Карт сол кайнавлы шагына эси-дерти мен тартылып юрди: биревин тынълайды, баскасына буйырык береди, уьшиншиндинъ алдына соравларын салады. Справкалар, билдируьвлер, отчетлар, планлар... Савлай область онынъ кабинетине сыйгандай болып коьринди. Тап бирге тувгандай, ога биткендей болып, онынъ ойлары да, мырадлары да сосы кабинет пен байланыслы эдилер. Таныс, коьнъили яраткан ясыл кумаш пан ябылган кенъ столы... Сыдыраланып тизилген креслолар — каерде ким олтыратаганын ол ятыннан билген... А туьрли туьсли телефоьнлар — олар кайда да яшавынынъ бир кесегиндей ким кайзаман тел согаягын, кайдай даваз кимдики экенин айтпай турып билип, тел согуьшы авызын ашар-ашпас не айтаягын эртерек сезген. Карандашлар, каьлемлер туратаган кутык, папкалары, уьндириктеги-ярдамшы книга-лары.. Яшавыннан коьз алдына коьринислер келип, кыдыратаган эди ол орам бойлап. Ойларынан да, кезингеннен арып, уьйге кайтпага аяклары тартылсалар, сол сабатлей коьринислер йогалып, соьлеги яшавынынъ айкыкатлыгын сезеди. Эм сол заманда: «Болганма экен сол затлар яшавымда? Белки, тек туьстей энген болар?» —

деп оъзи-оъзиннен сораиды. Соравына кужырланады. «Кайтип болган йок экен? Ондай сорав да аьдемнинъ басына калай келеди?! Алжы, яшавда коьпти коьрген коьк шоьлмек!» — деп оъзи-оъзине шамгаланады, куьлемсиреп алады эм каладынь баьри шетиннен де эректен коьринетаган коьп шарлаклы меканнынь турмысына карамын таслайды эм уьшинши шарлактагы терезелерди коьзлейди. Яны сонда тартылады, тап сонда наьсиби калгандай...

«Уьшинимен де кайда ол йок болмага керек?» — деп Сююмбийке ойланса да, юреги телезимеди, карт бир казага ушыраган деген ой келсе де, яны айлак кыйналмады. Кайтарасына басына оьзге ойлар да келдилер: эгер карт бир казага ушыраган болса, сол зат пан бирге шыгаяк аьрекетлер, оьмираллады кайтип этеегин, кайдай кийим уьстине киеегин, аьдемлерге аслар асаягын ойлады. Аман да сол ойларын байына билдирмеске каьрлеп, юзине мунъшылык эндири:

— Кайда йок болган экен? Булай ойлап карасанъ, оннан неди де сакламага болаяк. Эсинъдеме, ана ишкиши Алимнинъ улын бизге аькелип баслаганын? — деп яныпланып соьйлемеге шалысты.

— Бизге уйге?! — деп кайтарып бетледди Сепербий. — Мутпа, муна квартира атамдыкы экенин, оьзининъ шерети мен алган, — деди ол катырып.

— Кайтесинъ ня? Аьр-бир соьзге каптырылып? — деди пишеси тил кайтарып.

Сосы зат бойынша оьз ойын юрегинде саклап турган Арукыз соьле уйкенлердинъ соьзине киристи:

— Мама, Алим ишкиши болса да, онынъ улы Русланчик аьруьв бала. Акай аяйтаган эди сол языкты. А сен балады суьймединъ. Сен унамаганнан сонъ, акай Русланчикти самолет ясайтаган кружокка аькети, сонъ интернатка да оны оьзи орынластырды, — деди коьзясларын суьртип болып.

Сююмбийкединъ шырайы сусланды, ол кызына йогардан карады, бир зат айтаяк та болар эди, тек баладынъ уванып турганын коьрип, тагы ога тиймеге болмады эм шамгалмай:

— Билемен, сенсиз де билемен. Сосы сен ананъды неге уйретип калгасынъ? — деди.

Сепербий уьндемей пишесине тешкеруьвли кара-

ды. «Белки, мунавы атамга бир зат эткен болса ша?» — деп ойланды. Пишеси атасы акында яман зат айтпаса да, а ишиннен кайынатасын суыймевин байы бек аьруув билетаган эди. Тек билгеннен не пайда, байы пишесин шуышлеп, каптырылгандай зат табалмады. Неге десенъ Сююмбийке ишиндегин бек ясырып билетаган эди. А Руслан дейтаган бала ман болган затты Сепербий эсинде аьруув саклаган. Баладынъ уйинде кыйналып яшайтаганы, куьн коьрмейтаганы савлай тоьгерекке белгили эди. Кишкой классларга юрген бала школага йыртык кийим мен аз кере тувыл тоьбеленип барганын аьдемлер коьрдилер. А атасы болса, эртениктен кешке дейим базар айланып ишип юрди, уйге келсе, уйдегилерининъ кайларын ишти. Сол затларды коьрген Сепербийдинъ атасы балады уйге аькелип, ога ас иширди, дерислерин эттирди. Бас-коьз болды. Атасы ман соьйледи. Балады оьзи кийиндирди. Бала да ога телинди. Оьзи артыннан юрди. Тек эне бала карттынъ келини мен расканнан сонъ, уйге келмеге суыймеди, тартынды. Сююмбийке бир зат та айтпаган болса да, онынъ туыйилген кабакларынан баьри затты анъламага болаяк эди. Бала сол затты, элбетте, сезбей болмады. Анасынынъ сол каравын кызы да сезген. «Сонынъ ушин онынъ соьле суыйтип соьйлейтаганы», — деп ойланды Сепербий.

Пишесине тешкеруевли карады, тек бир зат та айтпады. Не маьне ол соьзден деп ойланды. Эгер ол айыпланып кеткен болса, кайда бармага болаяк экен? Явап таппады. Атасы акында бир зат та билмеви ушин оькинди. Ога белгили болган затлар: атадынъ олар ман бир уйде яшаганы, пенсияда болса да оларга акша ман ярдам эткени, окында партия йыйынына об-исполкомга барганы, ветеран болып шакырылып, митинглерде катнасканы, ишилер мен, окувшылар ман йолыгысларга баратаганы... А оьзге не зат биледи? Бир зат та. Бос заманында не эткен, кайдай ойлар ман яшаган? Белгисиз. Улы болып, атасынынъ аьлин осал билгенине ол уялды.

Алдын, атасы ислейтаган заманда, Сепербий онынъ каты сусыннан коркып, уйленген аьлинде де айтканын этпей калдырмайтаган эди. Атасы оны урысып та алар эди: куллыксуьер, нызамлы, тербиялы болувын суыйди. Уйге, аьелге керекти эттирди. Аьрюма сайын бос

куьнинде улын дачага аькетип, оьзи де ислеп, ога да куллык эттирди. Сол заманда онынъ соьзи уьйде юрди. Сепербий басын да коьтермейтаган эди, атасынынъ коьзлерине де тувра карамага тартынды. А мине атасы пенсияга шыкканда, баьри зат та туьрленди. Ол оьзи уй куллыкларга аз кирисип баслады. Алдынгы катылык сезилмеди, давазынынъ оьзи де куьшсизленди. Атасы оьзи шет кагылып, аьлди тап сынагандай болып турды. Тек бир кере каты болаяк болды. Ол улынынъ, атасы караган, аьдуьвлеген дачага барувын койганда, оны ман соьйледи. Эгер улы оны карамаяк болса, карындасынъа байырлыкка беремен дегенди айтты. Сол заманда да Сепербий бос заманым аз, куллыкта арийман деп унаганы ман унамаганын билдирмеди. Атасы аьзир затты мисетсинмеген улы ман бу зат акында оьзге соьйлемей, дачады кызына берди. Кызы болса, боьтен де алган затты айлак суьйген киев, дачады байырлавдынъ шаьат кагытын сол саьатлей оьзлерине туьзеттилер.

Сепербийдинъ эткен осаллыгына Сююмбийке бек кайгырган эди. Суьйтип оннан алдын карындасынынъ алгырлыгы ман кайынатасынынъ бир машинага еткен акшасы алынган эди, арасы тагы коьп кетпей мынълаган акша олардынъ колларына кетти. Баьри зат эриншеклигинъ уьшин болган деп ол байын аз кемирмеди. Элбетте, картка бир зат та айтпады, суьсыннан коркты, тартынды. Баска зат уьшин авызын ашпага заьр эди. Савлай муьлк, аьбир-шибир карттынъ акшасына алынган эди. А ол да аз зат тувыл. Гарнитурлар, куьйизлер, баалы аяк-савыт... Суьйтип болса да, машина да, дача да келиннинъ янына тынышлык бермедилер. Куьйгелеклеп эске туьсире турды оларды.

А сонъгы заманларда аьелден коьтере де тасаланып турды. Аз соьйледи, олар соьйледи, олар соьйлегенде, шыгып кетти, бир зат айтаяк болса кенетен аьдемдей куьлемсиреп, тартынып соьйледи. Сол затларды соьле тешкерип, эсине алды Сепербий. «Бир затка айыпланып, бизди таслап кеткен болса ша?» — деп тагы ойланды ол атасынынъ йогалувы акында...

Алты йылдынъ ишинде карттынъ басына не ойлар келдилер, не ойлар келмедилер. Алдын эсинде болмаган, туьсине энемеген затлар янын

кыйнадылар. Пенсиялы яшавы уьмитсиз болганы коьнъилин бек тоьменлетти. Ол оьзин оьзи карайтаган болса да, балаларынынъ яшавына авырлык келтиремен деп ойланды, боьтен де, олардынъ эрек ташанып юргенлерин коьрсе яде эс бермевлерин сезсе. А сол затларды ол коьрди, сезди. Эм сонынъ, уьшин онынъ оьзининъ атасы эсине йыйы-йыйы туьсти. Атасы тувган йылын билмегени уьшин онынъ кайзаман кайсы ясына келип, ак сакаллы карт болып дуныядан кеткени. А Атай оьзи сол заманда тек он алтыга толган эди. Атасы мадарсыз аьлде эди, соннан себеп бир авыр куллык этпеди, уьйдинъ малын бир аз карап, оьзиндей картлар ман ямагатта олтырды. Тек атасы да, авылдынъ баска кавдыраган картлары да сол шакта, сондай болсалар да, оьзлерин уьйлерининъ пелери деп санаганлар. Уьйкен аьелли балалары, йиенлери болып та, тамадалыкты карт киси туткан, оннан соралмай бир зат та этилмеген. Картлардынъ соьзлери насихат соьз болып юрген, оларга дайым сый этилген, йол берилген. «А мине меним соьзим юрмейди. Оны меннен биревлери де сорайым деп те кыйналмайдылар»,— деп Атай балаларыма авыр юк болганман деп юрегин шукуп турды.

Сепербий коьп ойланып олтырганнан пайда йоклыгын, атасын излемеге кереклигин туьсинди эм кызына бурылып:

— Сен биле боларсынъ, оны ман бирге бизге келетаган ана бирев картлардынъ каерде туратаганларын? Ол айткан болар сага?— деп сорады.

— Йолдаслар, кавгадынъ ветеранлары. Олар паркта йыйылысадылар. Мен бир кере акай ман барганымда, таныскаман, оннан сонъ олар уьйге декелдилер. Биреви акайдай танкист болган, баскасы — сапер. Атлары эсимде тувыллар, тек коьрсем, сол саьатлей де таныякпан,— деп кызы ойына бир зат алып, шатланып кетти.— Ол солар ман бир якка барган болса ша? Онынъ да оьз яшавы барды да, кишкей бала тувылтта.

— Бала тувыл, а алпыс алты ясында,— деди куьлемсиреп Сепербий, сонъ буйырык берди.— Сен паркка бар, а мен каралдыда эм орамда сорастырайым.

Сепербий мен Арукыз куьзги пальтоларын кийип,

уьйден шыгадылар. Квартирада ялгыз калган Сююмбийке аска биревдинъ янаспаганын коьрип, яны кыйналады, оьзи столдан кесек оьтпек пен пыслак алып тислейди, барып телевизорды юргистеди эм оны карап, шайын ишеди.

Орамга шыккан Сепербий тоьгерек якты айланып, таныс биревди коьрмейди, сонъ телефон турган бос меканды коьзлеп, Бэллага тел сокпага асыгады.

Кыскаяклыдынъ коьнъили йок экенлиги сезилди, сувыксырап соьйледи. Сепербий де Бэлла ман келискисиз соьйлегенин сонъында анълады. Ол оны тынышландыраактынъ орнына кескинли яваплар берди, мен ога йигеримди йыктырмаспан деп оьзинше ойлады. Эсин йыйганда, аьлди туьзетпеге кеш эди.

— Оьзге тел де сокпа эм келме!— деди катырып Бэлла.

— Неге? Бир-биримизди суьемиз деп ант эткенимизди муткасынъма?— деди Сепербий.

— Мунадай суьюв — суьюв тувыл! Тапкасынъ оьзинъе берлиди. Аьелинъ мен яшайсынъма, яша! Мени кой! Мени эл шаясы деп санама!

— Бэлла, Бэлла! Кайтесинъ сосы сен, мен сени уьйтип санамайман.

— Аьше, ол заманда кайтип санайды экенсинъ? Сен меним акымда бир де болмаса, ойлангансынъма? Аьдемлер коьрерлер деп, юрегинъ ярылып, юмада бир кере карактай конакка келип кетесинъ... Мен сага ким болгаман?! Аьелинъ мен яшайсынъма, яша?! Мага конакка келетаганлар сенсиз де табыларлар. Болаяк, басымды айландырганынъ!— деп кыскаяклы трубкады салды.

Сепербийдинъ коьнъили коьтере де бузылып кетти. Атасы йок болганы акында ойы йогалды. Оьпкелеви бир туьйинге туьйилип, танълайында тыгылып турды. Мине бир неше йыл излеп тапкан ашыкяры айырылысувга оьзи абыт эткени онынъ шыкыйна тийди, йигерин тоьменлетти.

Ол уьйленектен алдын да тасада кызлар ман кыдырувды ишинде саклап, ниетленип туратаган эди. Неше бир кыз бан соьйледи, неше биревдинъ артыннан юрди, ама кызлар онынъ ниети туьз тувыл экенин анълап, оны унамадылар. Боьтен де ол оьзи оьйларында сондай шалт болса да, карамага уялшанъ, соннан себеп йигерсиз коьринди, а сондайлардынъ

акылындагын кызлар сол сабатлей биледилер. Сонынъ ушин ол уьмитин болдыралмай юрди, кыдырувке оннан шыкпады. Уьйленгенде де, тасада бир кыскаяклыдынъ табылувы акында мырад этти. Ашыкярлар акында йолдасларынынъ хабарлары, киноларда коьретаган, кннгаларда окыйтаган затлары онынъ сосы ойын тувдырып, янландырып турды. Аьел курганынынъ биринши эки йылында сол ойын яшавына эндирмеге амал табылмады: ол уьйленуьвдинъ янъы, таныс болмаган сырларына кызыксынып яшады. А эки йылдан сонъ уьйленуьвлик яшавдынъ сырлары кызыклыгын йойган болып коьриндилер. Онълы туьзилген аьелде уьйленгенлер янъылык излемей, аьр куьнлигине разы болып, оьзлери оьзлерин кувантып яшамага тийисли болсалар, Сепербийде уьйтип болмады, аьел яшав ога ялкувлы коьринди эм ол оьзинде коьптен бербетин турган ойын эндирмеге шалысты. Тек оны унаган кыскаяклы коьпке дейим табылмай турды. Коьплер онынъ аьелли экенин билип, таныслыкты теренлетпедилер. Эркек излеген бир кесек кыскаяклылар да онынъ оьзин, эркеклик турмысын яратпадылар. Аьели мен яшап турганлай, кыскаяклы ман ювыклык излегенди аькис коьргенлер де болдылар, аьелинъ мен айырылыссанъ, коьрип алармыз деп айтканлар да шыктылар. Сепербий болса, атасы сав турып, айырылысув акында ойлаган да этпеди. Атасы оны ондай терисликке еткерген тувылтта, аьли шынатай кадер нызамсызлык ушин сусы ман коркыстып, ташандырып тербиялаган. Сонынъ ушин ол коьп затын билдирмей этти. Бэлладынъ артыннан коьп заман юрди. Ол оны ман йолдасыннан себеп танысты. Йолдасы бир неше йыл Бэлла ман таныс болып, оны алаяк та болып, бирге яшаган эди. Тек сонъында ялгыз кыскаяклыдынъ акылына шыдалмады, оны ман яшавы болмаягын анълады. Оьзин суьйгир кыскаяклы йолдасынынъ пишеси болмай турып, эркектинъ кыйын акын алып турды, оны оьзине кийимге шыгарды, байлыкка ниетленип яшады, болаяк-болмаяк досларынъ коьп деп ашыкярын соьз бен шайнады. Сол затларды йыланып йолдасы Сепербийге айтты, эм оьзи оннан тега-ран басын айырып алды. А Сепербийге де кереги сол эди. Ол кыскаяклыдынъ ярасыклыгына коьзи кызды, боьтен де — бойдак, уьйи де бар. Ол артыннан кал-

май, кыскаяклы ислеген библиотекада сабатлеп олтырып, ашыклы коьзлерин оннан айырмады, обзине эс эттирге шалысты. Бэлла да ога эс бермеди. Неге десенъ Сепербийдинъ коьз аткандай эркек битими йок эди. Бэлла болса — бойлы, ак юзли, йинъишке мойынлы кыскаяклы. Ол обзине, эл арасында онъайлы орын туткан болмаса да, йигерли, куватлы эркекти сайламага суьйген эди. А Сепербий артыннан ыйнатлы юрди. Ол аьелли экенин, пишеси, баласы барын ясырды. Кайда куллык этетаганын, атасы ким экенин эм оны ман яшайтаганын айтты. Онынъ ыйнатлыгына кыскаяклы ыйнанды, алданды. Эркек 8-нши март куьнин бирге белгилейик деп тиледи эм кыскаяклы оны уьйине шақырды. Сепербий уьйине баалы ийисли сув, шешекейлер, коньяк алып келди эм соны ман савкатлар суьйген Бэллады састырды. Онынъ суьйген карамына, кутлы соьзлерине ыйнанып кетти кыскаяклы. Эм Бэлла сол кеше эркекти обзінде кондырып калдырды. Эртеникте Сепербий баьри затты ашып, аьели де, баласы да барын айтты. Туврасын эситкен кыскаяклы адалады, йылады. Сепербий, пишем мен айырылысаяк боламан деп, оны тынышландыраяк болып ант этти. Бэлла олардынъ байланыслары алдавдан басланганына обкинген болса да эм сонынъ уьшин Сепербийди аз бетлемеген болса да, обзи эркектинъ айткан соьзине сенди, айырылысаягын карады, тек сол зат коьтере де созыла берип, кыскаяклыды шеклендирди эм ол куьннен-куьнге эркектинъ антлыгына да, суьемен деп айтканына да ыйнанмай баслады. Сонъында оны Сепербий ашыкяр этип тургысткысы келетаганын сезип, ол оны ман байланысын шорт кеспеге амал изледи. А Сепербий аннан-муннан юлдырып, ялынышлы соьзлер тавып, кыскаяклыдынъ коьнъилине етеек уьшин онынъ айтканларын толтырып, байланысларын созып турды. Буьгуьн болса, кыскаяклы шыдалмады, эртерек ойланганын куйдыртып айтты.

Сепербий Бэлладынъ суьйтип эткенине айлак обкелеп, телефон трубкасын орнына салып шыкканда, не зат этеегин билмей, аьри-бери айланып юрди. Тек аьлди туьзетпеге амал коьрмеди, обзине де, обзининъ ондай шартларда яшаганына да ашувланды. Каралдыга кайтип кайтканын обзи анъламай калды эм мундагы беседкага кирип олтырды. Мунда ортада

турган столдынъ уьстинде газетады коьрип, оны колына алды: газетадынъ йогарында карандаш пан язылувы болган уйлерининъ номерин коьрип, сейирсинди. Оны мунда атасыннан баска бирев де аькелгени йок деген ойда токтасты. Суьйтип эси атасынынъ погалганына кайтты. Газетадынъ шыккан куьнине карады. Туьнегуьнги газета эди. Оны ашып карады, коьк сыя ман сызылган сыдыраларды коьрди: атасы газетады суьйтип окыйтаган эди. Атасы оны аькелип, мунда муткапына эндиги коьтере де шекленмедди. Бэлла акында ойлар йогалдылар, ол эртениктеги аьлине кайтты, ян-ягына сенуьвли карады, кара пальто, шляпа кийген атасынынъ суьлдери коьринер деп уьмитленди. Тек каралды бос эди, кагыз кесеклерин, сары япыракларды ушыртып, суык куьзги ел улып эседи. Ерди эне-мине каплаяктай, коьк те тоьмен туьскен. Сепербий басын коьтерип йогарга караганында, ога коьк авдарылып, ерди басаяктай коьринди, сол сезимнен коркып кунысты, пальтосынынъ ягасын коьтерип, оьзининъ айлак ялгыз экенлигин сезди. «Эгер ол оьлген болса ша?»— деген, янына ювытпага коркып турган, ой оьзи-оьзиннен акылына келди. Сол ойдан юреги авырып сызлады. Коьзине орам коьринди... Орамда йыгылып яткан атасы, тоьгерегинде йыйылган аьдемлер, олар «Скорая...» машинасын шақырганлары, ол картты больницага аькеткени, сонъ «моржка» салганлары дегендей коьринислер Сепербийдинъ янын кыйнадылар, тамагында капкан оькинишли туьйинди ютты, коьзлериннен уьнсиз яслар тыгырып кеттилер. Юреги яман ойга берилгиси келмедди. «Белки, эитте сав болар?! Хаьтелик белгили болар эди»,— деп колындагы газетасы ман уьйине адымлады. Не болган болса да, атасынынъ соравынынъ сонъына тез шыкпага керек деген ой ман уьйине алгасады.

Карттынъ пишеси он бес йыл артта оьлген эди. Сол шакта онынъ кайтип кайгырганын, савспеклегенин соьле эске алмага да кыйын. Каьпилестен келген каза савлай яшавын авдарып салды. «Неге, не зат уьшин бакты язалады?»— деген соравларга яваплар табылмадылар. Эм ол, кайтип те болсын, тоьзди, басын тоьменлетпеди, балалары алдында яваплы экенин

анълап, савлай кыйындыкты мойнына алды. Балалар школада окыйтаган болсалар да, оларга буътинлик аьлди туъзбеге шалысып, кыйынагын тоълеп, уый куллыкшы тургысты. Ол не кадер шалысса да, балалары ман артык заманды озгаралмады, куллыгында онынъ аьлин биллип, коьп затты ога кеширеек те болар эдилер, тек ол уйреншикли аьдети мен алдынгынша исине коьмилип, аьрекетин белсинли эм мукаят бардырды. Ама юреги боьлинуувли эди: алдын пишеси турып, балаларынынъ куьнделик яшавы акында коьп ойланып турмаган болса, соьле кайгырды, анасыз калган балаларын бек аяды. Улы эм кызы оны алдынгынша тек эртеникте коьрселер де, ол куьн бойы олар ман бир неше кере телефон ман соьйледи, тилеклерин этти, туьрли-туьрли савкатлар алып, эркетепеге шалысты. Уый куллыкшы болып келген кыскаяклы онынъ алыс кардашы эди, кенем де уйге, аьелге бас-коьз болувын тилеп, ога ялбарып турды. Эндиги школага да оьзи тез-тез барып, ондагылар ман йолыгысты. Онда ога коьп зат ярамайтаган болса да, айтпага, директордынъ, окытувшылардынъ орындагы аьдемлерге ялынувларын макул коьрмесе де, балаларына эс этееклерине шекленеди. Яратпаса да-яратса да, йоклай турды. Уый куллыкшысы улы уйленгенше, ас асып, кир ювып, балаларга бас-коьз болып, аьелге уйкен коьмегин тийгисти, уйде кыскаяклыдынъ йогын бир зат пан да билдирмеди. Пишеси оьлгенде, ол орта ясына келген, эр кисидинъ кызувлы шагында болган эм пише алмага да болаяк эди. Сондай кыскаяклысы да бар эди. Ол денъиз ягасында Сочи каласында яшайтаган эди. Ол йыл сайын ял алмага, савлыгын беркитпеге сонда барды. Кыскаяклы ога янын берип, алаллыгын коьрсетип турды. Ол коьшпеге де, онынъ балаларын карамага да разы болды. Оьзининъ картлыгынъ акында ойлан деп таныслары эм ювыклары онынъ косак тапканын суьйдилер. Тек ол унамады. Балаларынынъ ярти юреклерин язалагысы келмеди, пишесининъ эстелигине намартлык этермен деп ырызлы болып калмага шалысты. «Оьзимге керек зат пан балала-

рымды ярти ян этпеге ярамас, асыраганнан сонъ бир нышансыз асырамага тийисли», — деген ой ман ол балаларын оьстирди.

«Язык, автобус астына туьскен болса ша?» — деген, байындыкына усаган ой, уьйде ялгыз калган Сююмбийкеге де келди. Эм ол кайынатасына суьйкенсиремегенин койып, эсине онынъ эткен тек аьруьв затларын алып, юрегин авьртты. Аяды картты. Баягы болаяк оьмиралласын коьз алдына аькелди. Оьзин кайтип юргистеегин, кайтип йылаягын, аьдемлерге не затлар айтаягын ойланды.

Сол вакытта колына газета алып Сепербий кирип келди.

— Табылдыма? Кала? Келем? — деп ушып турды креслодан Сююмбийке.

Сепербий колларын яйып туьсирди:

— Коьтере акылды састырды, кайда йок болмага болаягын анъламайман?! — деп ол газетады столга таслады. — Мине мунавын беседкада таптым. Бизим квартирадынъ номери язылган. Эште, ол калдырган, — деди кайгылы давазы ман.

— Меним де басым саскан: кайда йок болган? — деп пишеси байынынъ кайгысын боьлетаганын билдирип, касына олтырды.

Уьндемедилер.

Биразлай Сююмбийке:

— Ас ишсенъ, — деди акыртын, давазын тындырып.

— Кой соны, соьле ас бараягым? — деди Сепербий.

— Эндигиси, аьше, сонынъ уьшин аштан увлыгып юреексинъме? Атанъ табылар, а мене куьдиретинъ кетип, каста тавып, такатынъды йойсанъ, коьрермиз кайтип туьзелеегинъди.

— Не затлар соьйлейсинъ сосы сен? Ас ишким келмейди дегенди анъламайсынъма сен? Битти ол хабар! — деп Сепербий боьлди пишесин, сонъ ойлы болып: — Тынълаш мени, биз не зат пан болса да, онынъ хаьтерин калдырган йокпызба? Бизден басын алып, савлай кетпеге ойладыма экен, э? — деп соьрады.

— Кайтеди-ав? Не зат пан хаьтерин калдыраякпан? Эгер мен ас асып, кирип ювып, таза орында ят-

каратаган болсам? Ога етиспегени — не зат? — деп, озын шуышлеткендей коьрип, алынып кетпеге аз калды пише.

— Окында сен елленип, ога тийип те алатаган эдинь, — деп озындикин бардырды Сепербий.

— Бир зат болса, суьйтип айтаягыньды сезген эдим. Тийген болсам, яманлык пан ога тийгеним йок. Озын керексиз затлардан саклаганман... — деди баягыныша байынынь айтканын яратпай кыскаяклы.

— Эсиньдеме, байрамда ол эки эсли аьдемди оьзине конакка аькелген эди, а сен бир зат айттынь сол заманда.

— Элбетте, эсимде, тек мен ога бир соьз де айтканым йок. «Орамнан аьдемлерди йыйып аькеледи» — деп мен тек сага айткаман.

— Ол сол соьзлерди эситпегендей коьресиньме? Эситкен эм хаьтери калганына да шек йок.

— Кайтеди навы? — деп ашувланды Сююмбийке. — Сондай вак затка да хаьтер калатаганма? Сен бизим квартирадынь столовойга яде гостиницага айланганын суьесиньтагы?!

— Бу — атамнынь меканы! Сол затты сага неше кере айтпага болаяк экен?! Ол болмаса, соьлегишей общежитиелерде айланып юреек эдик, — деп, давазын пишесине аз коьтеретаган болса да, шыдалмай бакырды Сепербий.

Тек Сююмбийке де кажымады, байына селекели карады:

— Сен баягыша меним аьр бир соьзимге каптырыласынь. Ол оьлсе, квартира бизге калмай, кимге калаяк ты, сонынь ушин мен де бизики дейтаганым, деди.

— «Оьлген» деген соьз авызыннан коьтере шыкпасын. Онсыз да коьз алдымда... — деп Сепербий, ата-сы бир казага ушыраган болар деген ойга коьмилди.

Байынынь давазы тоьмен болувын аньлап, пишеси тагы да оьткир айткысы келди, байы эки-меки уьйтип авызын ашпагандай этип, явап таппага шалысты.

— Меним де коьз алдыма келеди: ана пеште олтырып, бизим айткан затларымызды тыньлагандай болып коьринеди. Соьле кимди коьргесинь калада кайынатасы ман яшап?! — деди ашувын коьтере де кайнатып.

Сепербий сол соьзлерден сескенип, пишеси туп-тув-радан соьйлегендей анълап, ога сенмей карады, ата-сынынъ пешине барып, оны коьзледи, куьрсинип артына кайтты. Пишесине селекели карап, куьлемсиреди.

— Суьйтип сен оны ман да соьйлегесинъ!— деди ол.

— Не зат айткаман?!— деп кыскаяклы байына аьрзекерсип карады.

— Кайтип не зат?!— деп ашувланды эр киси.— Суьйген йоксынъ атамды! Мен сезип тургаман сол затты!

— Сююмбийке сескенгендей болды, тек сол сабат-лей эсин йыйды: байына аьли пай берсе, шуьшли болып калаягын анълап, оьзи тиймеге керегин билип, эртеден ойланганын айтып салды:

— А сен ша?! Сен де оьзинъди ул деп санай-сынъма?! Атанъды суьйгенинъ коьзиме коьринеди! Дачага бараяк деп ол кайтакым сага тиледи, а сенинъ бир кулагынънан кирип, оьзгесиннен шыгып турды. Язык, конъысыга сисе салып, оьзи мен аькететаган эди. Эшектей, алмаларды аркасында тасыды. Сонынъ уьшин де дачады карындасынъа бергени. Атанъды карагън тувыл да, оьзинънинъ кара басынъа керекти билмеген аьдемсинъ!

Сепербий коьтере де ашувланып, ягына шалайым деп, кол коьтерди, ама сол вакытта телефоннынъ шанъы согылды, эркектинъ колы авада катып калды:

— Янынъды аларман!— деп тислерининъ арасынан соьзлерин шыгарды.

— Янымды алгандай, салгасынъма? Караш, кол коьтеретаганын?— деп кажымады пише.

Сепербий ашувлы коьзлерин кыскаяклысыннан алмай, шанъ согылган телефонга адымлап, трубкады коьтерди, сонъ пишесине созды:

— Ма, оьзинъ соьйле,— деди.

Сююмбийке телефонга сескенишли сезим мен ювыклап, трубкады алды.

Сепербий ашувун суьытаяк уьшин балконга шыкты. Тек ашуву кетпеди, пишесининъ керегин табар уьшин тийисли соьзлер таппаганына оькинди. «Оьзим де аз шуьшли тувылман. Мага баьри зат та дел хайырдай, тасаланып турдым, а ол куллыгын бардыра берген. Тийген. Тийгенлигине соьз де йок.

Иыландай шагып турган»,— деп ол баягынша бийкесин де, оьзин де шуьшледи. Онынъ ойларын телефон ман соьйлесувьв бузды. Телди кызы сокканын анълады эм кулак салды.

— Кызалак, кайда юресинъ?.. Ас ишеегинъди де муткасынъ... Аштан аш кайда айланасынъ? Ол да не ди оьзи? Соьле-аьле кайт... Кайдасынъ? Танкистте дейсинъме? Аьше, не зат дейди танкист? Коьрген йок... А эндиги кайда барасынъ? Адрес таптым дейсинъме? Кимнинъ адресин? Сапердыкынма?.. Ол да сага неден керек? Коьп басты авыртпа да, тез болып уйге кайт!— деп Сююмбийке трубкады салып, байы турган балкон бетке барды.— Саперга бараман дейди. Танкистте шай ишкен, акай акында соьйлескен. Школага барып, кайынатамыз бан йолыгысларга бирге баратаган сапердынъ адресин алдым дейди. Муна болатан куллык пан алжыятыр язык бала!— деп байына соравлы карады.

— Мен оьзим де алжымага аз калгаман. Саперда болаягына шекленемен. Милициядан сорамага йигерим батпайды. Коркаман сувык хабар эситермен деп. Йок, карындасты шақырып, баьри затты бирге тергемеге керек болады,— деди Сепербий пишесине карамай. Сол ойыннан эркектинъ ашуву да таркагандай болды.

Сююмбийке эринлерин кыйшайтып, оьзи-оьзине айткандай болып:

— Тек сол албаслы етиспей туры эди,— деди.

— Аьше, баска не зат этеегимди билмеймен. Эртениктен бербетин дув саскын болып, бир абыт этпедик. А карындасым йигерли кыскааяклы, белки, эбин табар,— деп Сепербий уйге кирип, телефонга юык-лап, санлар сайлап, айландырды.

— Фаризат, сенсинъме?— деди ол.

— Элбетте, мен,— деди карындасы.

— Бизим атамыз йойылган...— деди алмай-салмай Сепербий.

— Суьйтип болаягын билген эдим мен,— деди кыскааяклы даваз.

— Кайтип билген экенсинъ?

— Йойылаягын билгемен. Сизде йойылаягын...

— Кайтип соьйлейсинъ сосы сен? Кайдан билмеге болаяксынъ,— деп ашувланды Сепербий, тек сол саьатлей карындасынынъ тил кайтармай болмайтага-

нын эсине алып, сабырланды.— Мен сага ушинимен де айтаман. Не зат этеегимизди билмеймиз, ярдамынъ керек.

— Элбетте, ярдамсыз сен не зат эткенсинъ?..

— Бакырма! Кел, саклаймыз! Ана директор байынъды да озинъ мен ала кел, белки, машинасы керегир! Келесинъме?

— Амал йок!

— Саклаймыз,— деп Сепербий трубкады салады. — Сиз оны йок этеегинъизди билген эдим деп бакырады. Сап-сав аьдемди йойтып болатагандай этип, соьйлейди, туйме болганы йок та. Тек мага тийсе экен?!

Кайынсинълисининъ келетаганын эситип, Сююмбийкединъ сыпаты коьтере де туурленди.

— Ол — онынъ яманлыгы! Сонынъ ушин суьйтип соьйлейди. Токта-токта, соьле елдей элесленип келсе, этеекти этер. Тек мен де, ол сенинъ карындасынъ деп, карамаспан. Эгер меним шекемге коьп коьп тербесе, коьрерсинъ, мен де коьп даянман!— деп, кайынсинълиси тап келгендей кыпынълап, ашувун ога каратып айтты эм озси пешти йыйыстырып баслады.

Ол оннан талапланган исти айлак мукаят толтыратаган эди. Этип баслаган исин сонъына еткермей тасламады. Куллыгына сахый, ыйнатлы болганы ушин оны сыйладылар, артык коьрдилер. Орындагы аьдем деп санадылар басшылар. Колында куллык эткенлер болса, онынъ кайратлыгына аз сукланмадылар, айтканын ерге туйсирмей эттилер. А мине пенсияга шыкканында, ол эне саьспеклеп, кыйынлы аьлде болды: тап озине яшавда кеспи сайлаяткан ястай, не зат этеегин, кайдай каьр шегеегин билмеди. Элбетте, ислер де аз тувыл эдилер. Ол кайдайды бир уйкен учреждениеде комендант, кадрлар боьлигинде куллыкшы, яде соларга усаган енъил-елпуьв ис тавып, куллык этпеге болаяк эди. Тек ол сондай ислерди мисетке санамайды, сол куллыкларда кавдыраган карт-курткалар да олтырмага боладылар деп санады. А озининъ коьнъили каладынъ орта майданындагы меканынъ ушинши шарлагындагы уйреншикли ка-

бинетлериннен кетпеди. Яшав, ис кайнаган ер керек эди ога. А онынъ кайдай, кайсы куллык экенин — ол акылы ман туъзе алмады. Суйтип пенсияга шыккан яшавын ол, Пушкиннинъ белгили эртегисиндеги коьп затты коьрген, коьп аьлемет затларды сынаган сонъ, сынык табагы ман калган курткадынъ яшавы ман тенълестирип, озин-овзи аз селекелемеди.

Фаризат йырма ети ясында эди. Сепербийден — кишкой. Яс болганы уьшин ол озь кылыгында турган, сезимлерин ашык билдирген, озин ыслап билмеген оьткир кыскажкы эди. Байга бармай турып, ол аьелде суйимли бала болып оьскен. Бобтен де анасы дуньядан тайганда, атасы кызалакты аяп, бек эс берип, эркелеткен.

Сонынъ уьшин ол яшавда буршав коьрмей, не суйсе, соны этип оьскен. Биринчи кыйынлык коьргени — онынъ университетке туьсеалмай калганы. Сол затты ол уйкен туврасызлык деп санады. Неге десенъ школады медальге кутылган сонъ, университетке туьсеегине бек сенген эди, соьынъ уьшин, баска басшылардынъ балаларындай болып, атасыннан ярдам да излемеди. Атасыннан себеп медаль алганын билсе де, ВУЗ-да экзамен алатаганлар онынъ медальли экенлигине кайтип эс этпедилер деп бек ашувланды. Атасы келеек йылды кара, бир зат этермиз дегенине де карамай, Фаризат кооперативли техникумга экзаменлерсиз туьсип, оқыды. Орта билим коьрсеткен болса да, техникумнынъ окувшылары да, окутувшылары да ога артык эс эттилер. Ол курсында коьтересиннен де аьруьв кийинди, яз сайын денъизге барды. Тенълери арасында озин уйкенсиретип коьрсетип билди эм коьплерди озине тынълатты. Оны унамаганлар табылсалар, ол оларды селекеге коьтерди. Сонынъ уьшин де ога ялынып, соьзин йоьплеп юргенлер табылдылар, касында айландылар.

Суйтип кызды акырынлап эм ыз-ызлап, аьдемлер онынъ уьшин яшамага кереклер, ога борышлылар деген кылык кепленди.

Сондай кылык, аьдетинше, эр аьдемлерде сийрек болады. Сонынъ уьшин болар, ол Мамбет пен расып, озин яска зор ман алдырганда, тенълерининъ сийирлери калмады.

Сол зат мине кайтип болды. Мамбет Фаризат окыйтаган техникумды бир йыл алдын кутылып, эстеликли савкатлар (сувенирлер) ясайтаган цехте басшы болып куллык этетаган эди. Ол эски аьдети мен техникумда озгарылатаган кешликлерге келе турды. Ойында кызлар ман таныспага суьйди. Фаризат пан танысаяктан алдын ол — сыпатка ярасык, бойлы эркек — техникумда коьп кызлар ман таныс болып, кимге атылаягын билмей, анавы ман да, мунавы ман да юрди. Фаризат онынъ енъил-елпуьв кылыгына да карамай, яска каптырылып, оны баскалар ман соьй-лемейтаган этти эм Мамбетти тек оьзи мен юргистти. Ол аз деп, уьйленмей туруп, яска ие шыгып, айтканын эттирди, этпесе — урысты. Мамбет оны ман распаган болса, ким биледи, алдынгындай атасына-анасына сенип, эрке яшавы ман яшаяк болар эди. Тек Фаризат ога оьзин алдырып, оны колга алды, эм оьзининъ ызыны болмай, бир абыт та эттирмедди. Ястынъ карт атасы ман анасын квартираларын авыстыртты, картларга бир пешлиди калдырып, оьзлери эки пешлиде орынластылар. Картлар уллары ман яшамага, йиенлерин коьрмеге оьмир яшавларында уьмит эткенлерине карамады. Карт пан куртка да не этсинлер, тек улларына аьруьв болсын деп, келининъ этетаганына карсы шыгалмадылар, айырылып турсалар да, басында улларына барарлар, катнарлар деп сендилер. Тек айырылып яшап баслаганлай, келин олардынъ келуьвлерин яратпады, сол затка акыртын енъил-елпуьв кылыклы улларын да уьйретти. Сонъалыкта картлар оьзлери де улынынъ аьелиннен ташандылар.

Фаризат бала да таппага унамады. Яслыкты зыян этпейим, яс заманда яшамасанъ, кайзаман яшаяксынъ деп ойлады. Уьйкен туькенде товаровед болып иследи, кыйын акы коьтеринки болмаса да, аьруьв кийинди, энъ ийги кийимлерди сайлады. Элбетте, байы тапкан акшага таянды, атасыннан да ала турды. Акша яде баска зат керек болганда, ол атасынынъ уьйиннен шыкпай, оьзи оьзин уьй аьдемдей юргистип, атасына яныплыгын коьрсетип, соны ман биргесине оьзин аятып та билди. Ол атасына машина алдыраяк заманда да тап суьйтип болды, тоьркинине келип, конып та калды. Атасын аьдуьвлеп карады, оьзин уьйде ие этип коьрсетти, йыланьп оьзин аятапага шалысты, болмаса, йылап та алды. Оьзин язык

та, оьксиз де этти. Мамбеттинъ картлары оларды квартиралы эттилер, а онынъ атасы кишкей ярдамнынъ оьзин этпейди деп бетлеп те алды. Сол соьзлер оны мырадына ювыклаттылар. Тез арадан атасы, ога ийгилик этпеге, оьз ярдамын коьрсетпеге шалысып, ветеранлык шерет пен сонъгы маркалы янъы «Жигули» алып, кызына савга этип берди. Машинады алганнан сонъ Фаризаттынъ келуьви тыйылды, аьли телдинъ оьзин сийрек сокты. Атасы болса, оьзи кызына бармага суьймейтаган эди. Ол кызынынъ киев мен айкасувларына, ногай айткандай, байынынъ «папагын кайтип суьйсе, суьйтип айландыратаганына» эс этпесе де, ама киевдинъ енъил-елпуьв акылы ога ярамады. Коьп яшаганнан сонъ, ол яшавында аз аьдем коьрмеген эм оьмири ол шугыл кылыклы аьдемлерди яратпаган, олар онынъ ишин шыгарадылар, оларга не исте, не дослыкта сенип болмайтаганын коьптен анълаган. Оннан баскалай да киевдинъ коькирексип, тамадасып юргени де ярамады. Ол бос, ниетсиз аьдемлерден оьмир яшавы эрек турган. А бакты аькетип сондай аьдем мен растырганына ол неше де кайгырды. Тек суьйген кызы уьшин авызын ашпай, уьндемей турды. Яшай берсинлер, белки, туьзелип те олтырар деп, аз сенсе де, сенди, а баска амал йок эди.

Сепербий де атасындай болып, киевди унамады. Ишиннен суьймеди, урсысса, тек карындасы ман урсысты. Ол оьзининъ етиспевликлерининъ коьп болганын коьрмесе де, карындасында коьрген яртиликлерге даянып болмады. Ясы уьйкен болганы уьшин оны тынълатпага суьйди, тынъламаса, яман шамгалды, эткен терисликлерин алмай-салмай айтты. Тек карындасы да уьндемей турмады, тил кайтарды, агасынынъ яртиликлерин шукуп, коьзге салып айтпага тартырмады. Эште олар эрте де каты согысаяк эдилер, белки аралары да коьтере бузылмага болаяк эди, эгер аталары болмаган болса. Сепербий атасыннан коркты, Фаризат та тартынды. Эне тек аталары колыннан келгенше олардынъ кардашлыгынынъ йылувлугын саклатпага шалысты: ол эне-мине шар буздыраяк эки баласынынъ айкасувларына кирисип, кушагын яйып, уялтып, тез огына тындырды, а керек заманда тоьре де болып шыкты.

Мамбет орыннынъ ишинде янтайып, поднос пан

аькелинген кофеди акыртын ишеди эм кулакларына салынган наушник пен магнитофонга язылган анъларды тынълайды. Магнитофонга болса, куьнбатар ансамбльлерининъ, йыравларынынъ аьлемет анълары эм йырлары язылганлар. Соьле оларды тек оьзи эситип, завкланады: сес тыска шыкпайды, ол оьзи де пеште болатан затларды эситпейди. Суьйтип ол Фаризаттынъ агасы ман соьйлегенин де эситпеди. Базар куьн орында ятып, кофе ишуьв, музыка тынълав онынъ яшавына аьдет болып кирген эди. Ол сондай затты кинода коьргеним яде книгадан окыганым, не де болсын, суьйтип этуьвин яратады эм сукланышлы зат деп санайды. Пишеси де яратады ондай затты, соьлеги заманнынъ талапларына келисли, модага уй-каслы яшайдылар деп санайды ол оьзлерин. Эм сондай яшавын аьдемлерге де коьрсетпеге шалысты.

Телефон ман соьйлеп болган сонъ, Фаризат байына бурылып:

— Аьзизим, аналарга бармага керек болады. Аьвмедийлерде бир затлар болган,— деди ол, байынынъ эситпейтаганын абайламай.

Байы болса, пишеси оны завкландырады деп, ойланды эм оьзи де, оны завкландырайым деп, бетин тыржайтып, коьзин бир юмды, бир кенъ ашты.

— Тур! Атамыз йок болган дейдилер. Тек сол етиспей туры эди,— деди Фаризат кайтарып.

Эм ол шкафтынъ касына келип эсигин ашты. Мундагы биялага каранып, уьстиндеги коьк халатын шешти, ишки кийиминде калып, кевдесине ян-яктан карады эм моргылт туьс болып куьнде куьйгенин тешкерди.

— Шик модерн!— деп завкланды байы.— Сенинъ фигуранъ дайым да аьвликтирип салады!

Фаризат балсынып, байына карап куьлемсиреди. Мамбет аьйлежисип, бас бармагын тик коьтерип, бек ярататаганын коьрсетти, соны ман биргесине ойнаклы коьз кысты.

— Кел, кел, яным! Кушаклайым! Эсти йойдырасынъ!— деп аьйлежисиген Мамбет, кофе турган подности орындыктынъ касындагы сыпырадай маштак столга салып, эки колын созды. — Гозелим! Кыйнама оьзинънинъ Мамбетинъди!

Фаризат оьзге заманда оны ман тап суьйтип кыт-

шыксыр эди, тек аьли коьнъили болмаганнан себеп кабакларын туййп байына карады.

— Заман йок, аьруьв яс, кетпеге керек, — деди ол.

Онынъ айтканын эситпеген Мамбет баягынша аьй-лежисип коьзлерин батлатып пишесине карады, тагы да колларын созып, орынга шақырды.

— Ия, мунавы кайтеди? Коьп ятаяксынъма энтете?!— деп ашувланды Фаризат.

Суьйтип айтып ол байына тешкеруьвли караганда, онынъ кулакларындагы наушниклерди эследи. Йигерли адымлап, йылтыравык телден ыслап наушниклерди тартып алды.

— Хайырма?! — деп саьспекледи байы. — Сондай аьлемет рок! Аьвликтирип салады! — деди де пишесин кушакламага тартылды.

— Сол бирев музыканъ ман канды иштинъ!— деп кыскаяклы тайып, байынынъ колларына сокты. — Дискотекадагы баладай роктан безбединъме? Сен сол рок пан мени алжытаяксынъ! Тур! Неге ятып калдынъ?! Кетемиз.

— Кайда? — деп сейирсинди Мамбет.

— Сепербийге. Атамыз йок болган.

— Атамыз йо-о-ок болган? — деп созып кайтарды Мамбет. — Кайтип ол йок болган?

— Мен кайдан билейим? Йойылган эне! Йойганлар,—деп Фаризат шкафка кайтып киймеге шыба сайластырды.

— Анъламайман? Атанъызды йойганларым?! — деди сейирсинуьвли давазы ман эм аркасына авдарылып, шеги катып куьлди. — Аьлемет экен! Бокшады, ашкышты, ийтти йоймага боляк. А уьйкен эсли ки-сиди кайтип йоймага болады экен?! — деп куьлкисин койып олтырып пишесине тешкеруьвли карады. — Белки, ол бираз... — деди бармагын самайына тийгистип, айландырды, суьйтип акылы авыскан болса ша дегенди анълатты.

— Бир зат та билмеймен, Мамбетай. Бираз дегенинъ болган болса да, ким биледи, — деди, ишиннен байынынъ айтканын яратпаган болса да, эм кешликлерге киетаган моргылт шыбасын сайлап кийди. — Тураяксынъма сосы сен?! — деп коьтере де ашувланып айтты.

— Элбетте, турмага керек, — деп Мамбет куьрсинди, оьзи созылып терезе бетке карады. — «Жигу-

ли» ушин онынъ алдында яваплы экенимди коьрсетпеге керек. Яныплы киев экенимди билдирмей болмайды.

— «Яныплығынъ» сенинъ коьтересине де белгили,— деп селекеледи пише.— Атамызды излемеге керек. А буюгуьн Асановлар да келмеге деп соьйлескенлер.

— Соьз йок, Асановларды йолыкпага керек. Олар пайдалы таныслар,—деп Мамбет пишеси айтканга суьйинди.— Белки сен аганъа ялгыз барарсынъ? Мен калып, уьйди йыйыстырайым, конак алуьвга аьзирленейим. Асановларды оьзим де йолыгарман.

— Аллам-ав сени, йолыгарсынъ да, кырарсынъ!? Сеннен не маьне болаьк? Сен аьдемше соьйлеп бола-сынъма?! Бол, тез кийин! Менимше, олар бир зат ясырадылар. Барып не болганын билер де, кайтармыз. Сага сенип болама?!— деген буйрыклы давазы ман асыктырды эркекти Фаризат.

— Сага сенип болама?! — деп макул коьрмей кайтарды пишесининъ соьзлерин Мамбет, оьзи биялага янасып, увьртларын уйкалап, юзин тешкерди, кабакларын бир туьйип, бир де куьлемсиреп, авызын ашып, явып карады. — Менимше, карт осал болган болса, олар оны бир якка аькетип калдырган боларлар. Акылы авыскан аьдем уьйин табаягым?! — деди ол янъы ой тувдырып, оьзи ишиннен сога завкланып. Фаризат аянышлы байына карады:

— Не затлар мандыраклайсынъ? «Калдырганлар», «акылы авыскан»... Ойларынъды ишинъде тургыстанъ экен. Бас деп барып коьр де, оннан сонъ ойлар тувдырарсынъ! Бол!— деди оьзи кетпеге аьзир болып.

Бурнынынъ астыннан бир затлар йырлаган Мамбет эки колын яйды эм аккуьвга усатып, саркып ушкандай, адымлады, кийимлери илинген олтыргышка келип, джинс ыстанын киймеге алганда, оны, авызын-бурнын йыйырып пишеси токтатты:

— Йок, йок. Янъы итальян костюмынъды киексинъ. Джинсти соьле тек авылшылар киедилер,— деди.

Картка алдынгы куллыгы етиспеди: районлардан билдируевлер, шешуев ушин салынган соравлар эм толтырылаяк эсаплар, тел согуьвлар, данъыл йолларда юруевлер, ызанларда, кошарларда болуьвлар эм тагы да сондай баска затлар. Сол яшавын ол сагынды. Уйкысы канмай, басы

едилип, арыганнан аякларын тегаран суыйреп, уйге аькелген куьнлери де коьп болганлар: олардынъ озьлери де кайтса экенлер, суыйтип бир озган яшавына яны тартылды. Сол куьнлер кайтар деп ол коьнъилин сендирди: белки, шақырып олтырарлар, энтте уйкен иске яравлы деп санарлар эм аьр куьним соьлегиндей болып, босына озбай, маьнели болар деген ойлар ман уьмитленди. Тек оны бирев де иске шақырмады. Ис-лемеге куьши де, аваслыгы да бар эди. Ойлар да оны аз кыйнамадылар. Эм ол ялкувлы яшавдан тамам безип, дача ман каьр шекти. Дачадынъ авласын аьдуьвледи, уйди кенъейтти, ишин ярастырды, янъы емис тереклер олтыртты, йийлек, ясылша экти. Кара куьш салып, кол ман куллык этуьвди ол алдын да ярататаган эди, боьтен де кабинетлик истен сонъ сосындай аьрекетлик ога тыншаюв болып коьринди. А эндигиси пенсиялык тыншаювына шыкканлы кара куллыкты куьнделик исине айландырды. Сол иске улын да шақырды, колгабыс эттирмеге суьйди. Тек улы туьрли сылтавлар тавып, бармады. Заман йок деп, уйде бос олтырды, авырыйман деп бармага эринди. Ййилип пискен онъ емиске завкланган карт бир кайта улын, алмаларды эм кертпелерди йййып, ящиклерге салмага керек деп, шақырды. «Соьле туькенлерде не коьп десенъ, емис коьп. Сол такым басты авыртканша, туькеннен сатып алганынъ — еп-енъил» — деп ашыктан-ашык айтып, бармады. Карт соны яратпады. Ол эткен исининъ пайда аькелгенин суьйди. Дачады караганынынъ маьнеси де: улынынъ аьeline болсын деген ой ман эди, а олар да мисетсинмегенде, коьнъили суьыды. Оьстирген затларын сатпага намысланды. Сонынъ уьшин аьдуьвлеп оьстирген емисин конъысы ман бирге йййып аькетип бала уйге тегин берди. Эм ислер кутылганда, куьзде дачадынъ кагытын кызына туьзетти. Соны этип, кызын аз суьйиндирмеди.

Сепербий, озьлерин узак саклаткан, карындасы ман киевди ишиннен урысып, бир ерде токталмай, уй ишинде кезинди. «Бакыл этип кешиге боларлар?! Озьлерин саклаганды суьедилер. Токта, бир келсинлер!» —

деген ойлар келип басына, мыйын козгадылар. Эм ол радиоды бир ашты, бир соьндирди, балконга да шыгып карады уй йыйыстыратаган пишесине де тийип алды. Сююмбийке, кайынсинълиси соьз этпесин деп, муьлктинъ шанъын тазалады, полды суьртти. Бас деп кайынатасынынъ пешин, оннан сонъ баскаларды йыйыстырды. Сепербий оьзине орын тапмай айланды. Сол айланувында баягы газета колына туьсти. Оны тешкерип карады. Газетадынъ туьнегуьнги экенине тагы да эс этти. Атасы оны туьнегуьн оқып турганы коьз алдына келди. Эм сол затка оьзининъ сейири калып: «Бу газета болмаса онынъ эрте де йок болганы эслемей калаяк экенмиз», — деп ойланды. Уялды суьйтип те болмага болаягына. Тек биразлай: «Ондай затка дейим етпес эдик те, — деп оьзининъ юрегин тынышландырды. — Биз ога эс беретаган эдик», — деген ой ман да оьзин аклады. Сонъ газетадагы статьялардынъ басларын эситтирип оқыды: «Излевдинъ пайдасы», «Пайдалык эм сапатлык», «Уйлер ярасык болаяклар», «Кыс сорар». А мине «Тагы да бир иесизлик акында» деген статьяда токталып, ога айырым эс этти: онынъ басы да, ишиндеги бир неше сыдыралар да атасынынъ коллары ман сызылган эдилер. Савлай статьяды оқымага эринип, белгиленген сыдыраларды оқыды. «Тек сонъгы йыллардынъ ишинде совхоз техникасынынъ он бир тракторы зыянлыкка шыгарылган. Олар, бир затка да яравсыз болган себепли темир калдыкларына айланып, хозьстводынъ каралдысында турадылар. Темир калдыклары шыгарылып аькетилеек куьнлерин саклайдылар», — деген сыдыраларды атасы не аьлемет зат тапканына сейирсинип газетады столга салды.

— Тот басам, баса берсин, не болган, аьше?!— деди ол газетага карамын таслап.

Пенсионер болганында да карт оьзининъ аьдетинше эрте турды. Бас деген куьнлерде ол эртенъ мен телефоннынъ шанъынынъ эситилмевине, каранъа намаздан оны излестирмевлерине уйренеалмай кыйналды. Сонъ аьырыннан янъы аьли мен унасып баслады. Коьзлерин ашып, бир кесек заман табанга карап яде болса терезеден тыска коьзлерин битилтип, куьннинъ коьтерилуьвин коьзлеп ятты. Сонъ асыкпай турды. Терезе туьпке конатаган торгайларга терезеден ем бер-

ди. Кийинип, ювынып, ас ишти, орынын йыйды. улы ман бир-эки авыз соьз авысып кыдырмага шыкты. Орамларда, паркта кезинди. Булай раскан аьдемлер мен яде, оьзиндей болып, соьзге авас пенсионерлер мен хабарласты. Кезинип, уй-леге уйге кайтты. Ога деп этилинип калдырылган асты, дени артык сокпаса да, таьвесип еди, артыннан ишкен ас савытларын ювды эм тагы да орамга шыкты. Уйледен сонъ ол коьбинше аьлде библиотекага бармага суьйди. Уйде оқылмаган книгалар коьп болсалар да бу меканга бармага аваслыгы бар эди. Мунда карт энъ шеттеги орынлардынъ бирисине олтырып, «Смена», «Огонек», «Крокодил» журналларын ашып, суьвретлерин карап, оьзи оқыгансып, сонда олтырганларды тешкерип коьзледи. Библиотекага келуьвшилерди эки куьпке боьлмеге болаяк эди: эслилерге — карттай пенсионерлерге эм яс-явкага — студентлер мен школа окувшыларына. Мунда картка ярайды. Тынык: аьр инсан оьз каьрин шегеди. Энъ уйкен маьнеси — ол аьдемлер арасында, асыкпай, ойларына коьмилип олтырганын яны суьйди. Исши куьннинъ сонъысына карт та уйге асыгады. Савлай аьел йыйылып, бирге ас ишеди. Ас ишуьвден сонъ, карт йиени мен олтырады. Бу зат ога бек ярайды. Кыз аваслы болып, школа, тенълери акында хабарлайды, билмеген затын сорайды. Окында эрисип те аладылар. Бирерде бирге дерислер де этедилер. Сонъ телевизор. Оннан сонъ орын. Эм уйкы. Тек эне уйкы картка эсейген сайын кыйын келеди. Ойлар, ойлар кыйнайдылар. Коьбинше ол, коьзлерин юмып, туьн ортасында уйклады. Танъ атканша кирпичлерин какпай шыккан кешелери де болдылар. Оьзининъ яшавы акында ойланды. Алдынгы яшавыннан айырылып бараятканына, соьлеги аьли ялкувлы экенине кыйналды. Алдынгы толы, маьнели, кайнавлы яшавынынъ йогалып кетуьвине оькинди. Аьли куьнлерин каьрсизли, маьнесизлик бийлей беруьвине барганнан-барган сайын яны едилди. Буьгуьн кеште тагы да орынга киреек ушин ол эртенъ мен турады — куьнлерининъ туьп маьнеси эне сол болувы ога азап шек-

тиреди. Алдын, пенсияга дейим, ога уйге келип, орынга кирув куваныш деп сайылган эди, сол зат ога куллыктан сонъ тыншаюв эм янъы аьрекетликлер уьшин янъы куьш йыюв эди, а аьли уйкы — ол авырлык, бездирген зат, азап, туншыктырув. Алдын уйде калаяк куьнин сагынып турган болса, аьли уйде дайымлык турувын, тутнакта олтыргандай, шыдамага керек болды. Уьйден сол уйге кайтаяк уьшин, кезинмеге шыгувын оьзинше оьткир анълады эм сезде. Оьзин уйге тап шынжыр ман байлангандай коьрди.

...Эне суьйтип уасалы болып озатаган куьнлерин баскалатаяк уьшин карт оьзи танысларына конакка юрди, оларды уьйине шакырды, булай коьтере де таныс болмаган аьдемлер мен таныслык излеп, ювикласпага шалысты. Элбетте, онынъ баска куьнлери де болдылар: оны, истинъ, кавгадынъ, партиядынъ ветераны деп, школаларга, организацияларга йолыгысларга шакырдылар. Бу затларды ол ис деп санамаса да, олардынъ кереклигин билип барды. Эм олар, аьдеттегинше, байрамлы кепте озганы ман, онынъ куьнделиги тувыл экенин билдирип турдылар. Сондай йолыгысларда ол оьзин коьрсетпеге керек эди, а ол баска яшавга уьйренген: оьмир бойы бир зат аьрекетлеп, колына алганды сонъына еткерип, оьзин оьзи разылыклы эткенше ислеп, аьдемлерге де коьримли пайда этпеге шалысып юрген. Сонынъ уьшин ол сондай йолыгыслардан юрегин авыртып кайтты. Такта куршактай олтырдык та, кайтык», — деп, ол оьзин-оьзи селекелеп те алатаган эди.

Пенсиядан алдын ол керек ислерди толтырып юрди. Коьбинше ол этилеек исти оьзи ойланмайтаган эди де: оннан сораганлар, ол толтырган. Белки, пенсияга кеткенде, оннан бир~~ев~~ де бир зат та сорамаганы оны кыйнады.

Эсиктинъ конъыравы занъырап алды.

— Албаслынъ келди, — деп ашувлы Сююмбийке, колындагы суьртетаган шиберегин салмага мутып, эсик ашпага адымлады.

Фаризат ога караган да этпей, ийтемеге аз калып, уйге атлыгып кирди. Ол йыламсырагансып, ян-ягына каранды, уялткан карамын кардашына атып, тез

огына атасынынъ пешине йобнеди. Артыннан карап турган Сююмбийке колларын яйып ундемей «этетаганын кара» дегенди коьзлери мен анълатты. Басындагы шляпасын шешпей, янъы модалы костюм кийген, мойнына галстук таккан Мамбет:

— Уьйинъизге яхшылык! — деди.

Уьй иелери авызларын ашып, конактынъ саламын алаяк болган эдилер, тек сол арада:

— Атамыз кайда, атамыз!? — деп пештен шыккан Фаризаттынъ давазы олардынъ уьмитин уьзди.

Пештен атылып шыккан яс кыскааяклы ашувлы карамын бир кардашына, бир келинине таслап:

— Мен сизден сорайман: атамды кайда йок эткесиз? — деп бакырып, сонъ байына бурылып: — Мамбет, атамыз уьшинимен де йок. Йок! — деди колларын коькирегинде кашластырып.

Мамбет эки бармагы ман шляпадынъ шетине тийип, куьлемсиреп уьй иелерине карады:

— Атамыздынъ кайда экенин уьшинимен де билмейсизбе? — деп коькирексип сорады.

Сепербий киевдинъ селекелеп сораганын сол сабатлей анъласа да, ога айтпага зат табалмай калды.

— О, Мамбет! Папамыз сосы уьйден йогалаягын юрегим коьптен бербетин сезген эди, — деди ызаланып Фаризат.

— Аьйлежисиме! Юрегинъ сезген тувылтта, мен сага эртениктен бербетин анълатаяк болатан затты анъламайсынъ, — деди карындасынынъ соьзин боьлип Сепербий.

— Сен мени мен кайтип соьйлейсинъ?! Атам кайда? Не зат ога эткесиз? Караш сен оларга, тып-тыныш болып олтыратаганларын, а мен алжымага аз калдым да?! — деп бакырды Фаризат.

— Солтта, алжыятканынъ уьшин театрга кийингендей болып кийинип келгенинъ?! Кешки шыба, импортлы баьпишлер, шарф... Алжыятканга усамайсынъ, — деди селекелеп Сююмбийке.

— Баьри затка да сен шуьшлисинъ, — деп, Фаризат кеншекке бурылып, ол бетке йигерли адымлады. — Сен яшатпадынъ атамды! Орамга кувдынъ, солма?

Ашувдан кайнап кеткен Сююмбийке ысласпага аьзир болып кайынсинълисине карсы адымлады. Соны коьрген Фаризат саьспеклеп артына тайды.

— Карындас, ойланып сойле! — деп араларына Сепербий киристи.— Сенинъ басынъа киргенди шыгармага кыйын болатаган. Биз ол затты — билемиз.

— Аьше, атамыз кала?! — деп бираз сабырланып сорады карындасы.

— Соравынъ тувра. Кала, аьше папамыз? Йок деп кан явдырасыз да?— деп соьзге Мамбет те киристи.

— Сага ол кайдай папа болады экен? Караш ога!— деп киевин боьлди Сепербий ога аз ашувланмай.

— Аьше, папа! Мамбетке папасы болады,— деди Фаризат, сонъ Сююмбийкеге бурылып: — А мине мунага папасы тувыл,— деди эм,— айт, кала, меним аьруьв папам кайда ды? — деп ога каныкты.

— Биз де билмеймиз кайда экенин? Оьзинъ коьрип турысынъ да,— деди пишеси уьшин Сепербий.

— Кала?! Мен сеннен сорайман, — деп Сююмбийкединъ артыннан калмады кайынсинълиси.

— Биз де сеннен сораьак боламыз, сонынъ уьшин шакыргамыз, — деди Сююмбийке Фаризаттынъ айлежигениннен тамам безип.

— Уялмайсыз, бетсизлер! Оьзинъиз яшав бермей, эндигиси меннен сораьак боласызба?! — деп бакырды Фаризат.

— Яшав бермей, не зат эткемиз? Айткан соьзин ерге туьсирмей этип тургамыз, суьйгемиз, сыйлагамыз,— деди Сююмбийке.

— Сол болартагы онынъ сизден кашканы?— деп Фаризат колларын яйды.

— Кашканы ман кашпаганы, яным-ав, белгисиз!— деп кажымады Сююмбийке.

— Оьлген болса ша, язык,— деп соьзге киристи Мамбет.

Уьйтип айтаякты бирев де сакламаган себепли баьриси де Мамбетке шекли карады, тек соьзине бирев де каптырылыспады. Сол ойды теренлетпеге корктылар, а баска яктан да кыскаяклылар ысласпага амал тапканлрына завкланып, «согысаяк» болдылар. Боьтен де Фаризат келинине коьптен бербетин ашувлы болып юретаган эди. Атасы машина алаьтканда да Сююмбийкединъ карсы турганын, соьз арасында да оны шымтып алмага суьетаганын юрегинде саклап, ашувын алмага заьр болып юретаган эди.

— Ол заманда тап атамды!— деп каныкты ол Сююмбийкеге.

— Аьше... — деди Мамбет те, тек эндигиси «папамыз» деген соьзди айталмай.— Сыйлы ветеранды таппага керек.

Сепербий шыдалмай:

— Мундай зат мага ярамайды. Сизди мен ашув соьзлеринъизди тынълаяк уьшин шақырганманма?!— деп тагы да токтатпага шалысты.

Тек эндиги Сююмбийке явапсыз калмады, ябалалды кайынсинълисин:

— Сондай акыллы болсанъ карасанъ атанъды озинъ. Неге ди болсын ол бизде яшамага суьетаган эди.

— Сизде?! — деп сонъгы соьзине каптырылысты Фаризат.—Тилинъ де кайтип бурылады-ав ондай затты айтпага? Ол сизинъ уйде тувылтта сиз онынъ уйинде яшайсыз! Муна квартирада, муьлк те — оныкы. Бек аьруьв билемиз ким кимде яшайтаганын!..

— Биз болмаган болсак онынъ ялгыз басына уьш пешли квартирады ким береек эди? — деп асыкты соьзин боьлмеге Сююмбийке.—Аьдетше, атасы улы ман турмага керек деп озинъ алып шабатаган эдинъ де! А сага аз зат эткеним кайынатам? Ветеранлардынъ шерети мен сага машина да алып берди, а онынъ баасы квартирадыкыннан кем тувыл!.. Озинънинъ кара басынъа керекте, атанънынъ артыннан калмайтаган эдинъ, оннан сонъ кайда калганын да муткасынъ...— деп оьтकिр карамы ман теспеге аьзир эди кайынсинълисин Сююмбийке.

Фаризат сол карамды коьрип, куьлемсиреди, тек уьндемей калмага авас тувыл эди:

— Мен онынъ тувган баласыман, сонынъ уьшин алаяк затын алып берген. Сиз ша? Сиз? Канын сорып тургасыз. Язык атам, аш карынларынъызды тойдыраяк уьшин эртениктен кешке дейим туькенлерде ветеранлардынъ шеретлеринде турып, такатын таьвескен. Онынъ эткен ийгиликлерин аклаяктынъ орнына — мине не зат!

— Не зат?! — деп адалап кетти Сепербий.

Тек Сююмбийке урсыска байын киргистпеге суьймей, озьзи тапты не айтаягын:

— Коьтере уялмайды экенсинъ. Мине Сепербий, тувган кардашынъ шаат — кайынатамнынъ туькен-

ге баратаганы ман бармайтаганына. Ол сенинъ байынъ-дай пишетекей болганы йок. «Туюкенлерде ветеранларга анавын-мунавын бередилен», — деп адасып-сасып айтканымда, ол мага : «Туюкенге юруув — эр кисидинъ иси тувыл, уят. Ол зат — кыскаяклыдынъ куллыгы!» — деп яваплады да бу затка биз озге кайтпадык. А мунавы не затлар сойлеп карыстырады? Оззининъ байы ман тенълестиреди бугай калганларды да, тили курыгыр!

— Мен бетсиз! Байым пишетекей! Меним тилим курыгыр! — деп кеншектинъ соьзлерин кайтарып, ашувун коьтере де кайнатты Фаризат. — Соьле-аьле бетинъди тырнап, коьзлеринъди шыгарып, колынъа ыслатарман, ярти ян!.. Коьрдинъме, кардашым, ол бизим тукумды кайтип суьетаганынъ?! — деп Сепербийге айтып, аьйлежисип йылады эм тилин де тыймай, соьйлей берип: — Суьек болгыр! Суьйтип ол атамыз бан да соьйлеген, сонынъ ушин ол сизден кашып кеткени!

Ама Сююмбийке йылаганына карамай, кенем де тил кайтармай болмады.

— Сондай аруув болсанъыз, бизден кеткен болса, сизге барган болар эди... «Атамыз кайтып турады, аьли кайдай?» — деп сонъгы кере кайзаман сорагасынъ? Ярылгыр, эсинъде де йок болар!

— Мине! Мине коьрдинъме? — деп Фаризат кеншектинъ тувра коьзлерине бармагы ман коьрсетти, тек явап бермей, йылавын токтатпады.

Мамбет пишесининъ касына келип ийнине колын салып, тынышсызландырмага шалысты.

— Кой, сабыр бол, юрегинъди кыйнама, — деди ол эм уйдинъ иелерине каратып: — Сиз онынъ кайзаман йок болганын айтынъызтагы? — деп сорады.

— Туюнегуьн кеште, — деди Сююмбийке бираз сабырланганнан сонъ.

— Бир ай артта болса да, билмейдилер, эслегенлер дейсинъме? — деди Фаризат кол явлык пан коьзсларын суьртип.

Баьриси де ойлы болып, Фаризатка карады.

— Эртеникте эм уйледе ол асын ишкен, бу затты шекленмей айтпага боламан, — деди Сююмбийке кайынсинълисининъ селекелеп айтканына карамай.

— Туюнегуьнги кештен бербетин каладынъ орта-

сында джинслер сатадылар. Ветеранлардынъ шерети яс-явкадыкыннан эки кереге артык деп айтпага бо-лаяк. Белки атанъыз сизге савкат эткиси келип, сон-да туратаган болса ша?—деп Мамбет кажавлаяк болды, тек пештегилер кажавлаганын анъламаганын коьрип, онъайсыз айтып олтырганын билип,— мен онъайсыз соьйледим бугай, деп кыпынълап, куьле-ек болды.

— Ойнап та айтпа! Сосы сенинъ бизим атамызда не ишинъ бар? Авызынъды тый да, олтыр... — деди ашувлы Сепербий.

— Мен атанъыз акында соьз айтувым йок, булай ветеранлар акында айттым...

— Алай да, булай да бирший де айтпа, — деди Се-пербий яратпай, сонъ пишеси мен карындасына буры-лып:—Сиз де ысласувды койынъыз. Анъланъызтагы, биз кыйын аьлде экенимизди. Атамыз йок болган, биз онынъ кайда экенин де, оны ман не болганын да бил-меймиз... Биз баьримиз де — юзык аьдемлермиз, ду-рыспа?.. Солай болганда, кайсымыз да, кыйналувы-мыз да ортак болмага керекти де. А биз келемиз де...— деп оькинишли соьйлеп колын силкти.

Баьриси уьндемей басларын ийдилер.

— Дурыс,— деп биринши болып Мамбет авызын ашты. — Тек шуьшимиз ортак болмасын! — деп косты куьлемсиреп.

Сепербий оны кажавлайтаганын анълап, киеви-не ашувлы карады эм басын шайкады. Пишелер уьн-демей турдылар. Ойларына коьмилдилер. Мамбет ке-зине юрип, сонъ ортага шыкты эм, оьзин тап йыйында-дай коьрип айтты:

— Йойылган ветеран! Эм кайдай ветеран!— деп ол соьзин Сепербийге бурды. — Сен, Сепербий, суьй-сенъ хаьтеринъ калсын, суьйсенъ калмасын, а мен сенинъ атанъды суьйген эдим. Янъыларда мен онынъ каьртин музейде де коьрдим. Ога карап яс-явка яшав-га уьйренеди. Айтылган аьдем эди!

— Айтканы тувра, ол атамыз акында аьр заманда да аьруьв соьйлеп турган,— деди оьктемсип Фаризат.

— Бизге «Жигули» алынган болса, биз оматака атып та юрер эдик... Соьйлемей де бир карасын,— деп тыйды Сююмбийке.

Фаризат сесин шыгармай, колларын яйып кварти-

ра атамыздыкы экенин мутпа дегенди ымлап коьр-сетти.

— Ва-ву-ву!— деп ашувланып кетти Сепербий.— Муналарга не болганды сосы?! Сизге соьйлемеге баска зат йокпа? Атамыз акында ойланынъызтагы. Карт аьдем уьйкен калада йок болганын эсинъизге алашы-нъыз. Не этеегимизди ойланъыз?!

Йылдынъ басында карт уьйдинъ сарайына ки-рип, эски затларды карастырганда, коьзине ше-мидан илинди. Ол оны аьли де яс заманында, кол-хоздынъ мастерскойында ислеген шагында юр-гистетаган эди. Шемиданнынъ ишинде алатлар, ашкышлар, вак-туьек запчастьлер сакланадылар. Оны коьрип, суьйинди, шыгарып ашты. Ишинде-ги затларды коьргенинде, онынъ юреги тап улак-тай тез-тез тепти. Темирлер тувылтта, тап карзы-на алтын тапкандай болып олардынъ алдында сав куьн куванып олтырды, колына алды, сыйпады, аьвелги куьнлерин эске туьсирди. Кавгадан кай-тып, мастерскойларда ислеген куьнлери янланып коьз алдына келип, оздылар. Аьр-бир алат пан, аьр бир ашкыш пан байланыслы затлар эске кел-дилер. Суьйтип ол сав куьн олтырып, алатларын аьдуьвлеп артына салды эм шемиданды уьйге аькелип орындыгы астына ясырды. Бир-неше куьн кеткен сонъ, шемиданды эсине алып, оны шыгарайым деп караса, таппады, аье-куье болды. Савлай уьйди актарды, сонъ балконда коьрип, юреги тынышланды. Эски затлардынъ уьйде тур-ганын унамаган келин эткенин анълады, соьз эт-педи, шемиданды салынган еринде калдырды эм онынъ уьстин япты. Куьн сайын алатлары ман каьр шекти. Эриккен яс баладай, шемиданын аш-ты, ишиндегилерди коьзледи. Сол затты ол, баягы яс заманын, механик болып ислеген куьнлерин эсине туьсиреек уьшин, этти. Ол машинады кы-зына берген болса да, гараждынъ да, машинадынъ да ашкышлары онда бар эдилер эм ол коьтере даяналмаганда, гаражга барып, машинадынъ капотын ашып, ишин карастырды. Ол винтлерин, гайкаларын айландырып алып, мотордынъ зат-ларын тешкерип, янъы машинага керекпесе де, майлап, тазалап, артына орнына салды. Оьзи-

оьзине каьр тапканына кутланып заманнынъ кай-тип озатаганын да анъламай калды эм уьйде де ятаятырып, озган куьнине разы болып, тынышлы яны ман уьйклады.

— Не зат этпеге? Не зат?— деп кайтарып селеке-леди кардашын Фаризат.— Кишкей балалардай кай-тесиз сосы сиз! Милицияга тел согынъыз, «скорый-дан» соранъыз!

— Эки кере де тел соктык, — деди Сепербий.

— Тагы да, уьшинши кере де сок, — деди катырып Фаризат, сонъ байына бурылып:—Мамбет, больница-га тел согаш. Сенинъ анше-минше аьдем тувыл эке-нинъди давазынънан да анълаяклар, ол заманда явап-ты тез берерлер.

— Мени койынъыз. Больницага мен тел сокпайман. Ол ерден мен эрек турмага шалысаман, — деди Мамбет турысын туьз этип.

— Олай болса, милицияга тел сок, — деди пишеси.

— Мени койынъыз! — деди Мамбет кайтарып, он-нан сонъ Сепербийге карап: — Мен сизинъ ювыгы-нъыз боламан. Атанъыздынъ йок болганына мени де шуьшли деп ойланмага боларлар! Милициядан да, больницадан да мен эректе турайым.

— Коьрдинъме? — деп карындасына бетледи Се-пербий. — Баьри заттан да таса тураяк байынъ! Ка-ра басынынъ каьрин шегеди, баскалардынъ кыйын-лыгы уьшин кылын да кыйшайтаяк тувыл экен! — дей берип, телефоннынъ трубкасын коьтерип, эки ерге де тел сокты.

— Милицияда да, больницада да он етинши йыл тувган болып, пенсионер Атай Атаевич Атабаев акын-да бир зат та эситкен йоклар, — деди Сепербий теле-фон ман соьйлеп болып.

— Аьлемет тувылым? — деп Фаризат эринлерин тислеп ян-ягына каранды. — Олай болатан болса, бизим оьзимизге йигерли абытлар этпеге керек, — дей берип, атасынынъ пешине адымлады.

Сююмбийке яратпай артыннан карап калды. Соьле-аьле кайынсинълисининъ тили мен кармаклап баслая-гына аьзир болмага шалысты. Фаризат аьр заманда да атасынынъ орыны каралган йок, пеши йыйыстырыл-маган, кири ювылмаган деп соьз этпесе, болмайтаган. Сююмбийке кайынатасын кайгадер аьдуьвли карамага

шалысса да, кайынсинълиси сылтав тапты, яртилик-лерди казып шыгарды.

Тек аъли Сююмбийкединъ ойланганы акланмады. Тез арадан Фаризат шыкты, онынъ колында атасынынъ кассада тургыстатаган акшасынынъ книжкасы бар эди. Бу зат кеншекке коътере де ярамады. Атасынынъ кайгадер акша саклавын Фаризатка коътере де билмеге керек тувыл эди.

— Паспорты да, ветеранлык книгагы да, партбилети де орынында йок. Тек мунавы калган, — деп кыскааяклы книгады ашып, оъктемли болып оқыды. — Калган — бир мынъ ети юз элли маънет!

— Онда эки мынъ ети юз элли маънет эди! — деди туъзетпеге шалысып Сююмбийке, оъзи кайынатасынынъ акшасын санап туратаганын баскалардынъ билгенине уялмай да калмай.

Сонынъ ушин баъриси де кылыйыннан карадылар Сююмбийкеге. Сююмбийке кайынсинълисининъ касына барып, онынъ колында ашылып турган книжкага карады:

— Онда мынъ ети юз элли тувылтта, эки мынъ ети юз элли маънет бар эди, — деди, эндиги уялганын да койып, сейирсинген давазы ман.

Фаризат бетлеви куълемсиреп:

— Элбетте, бир меканда атамыз бан турып, онынъ кайтакым байлык калдыраягын билмеген болсанъ, меним сейирим бек калаяк эди, — деп ол карамын тагы да бир книгага таслады эм, — Дурыс! Тек туънегуън книгага эки мынъ ети юз элли маънет язылувлы эди. Мынъ туънегуън алынган,—деди.

— Сол такым акша ога не зат ушин кереккен экен? Сол такым акша!? Мынъ маънет! — деп эсин йыялмай кайтарып айтты Сююмбийке.

— Ушинлей де, карт аъдем ол такым акшады не зат этеек экен? — деп йоъпледи Мамбет те.

Тек Фаризат сейирсинмеди, ол ашшы куълемсиреп, Сююмбийкеге каратып айтты:

— Ол атамнынъ оъзининъ акшасы! Не зат суъйсе соны этеди. Сен неге кайгырып калдынъ ав онынъ акшасына?! — деди де, сонъ байына карап: — Йок, Мамбет. Бу акшалар атамга тувылтта, мине муналарга кереккенлер,— деп колы ман кеншегине коърсетти.

— Карындас! Сен соъзинъди айт деп улгайтасынъ. Тилинъди суъйтип йибере берсенъ, мен сени уйден

куваякпан, — деп ашувланды Сепербий, карындасынынъ яла ягувына шыдалмай.

Акша акында ойланган Сююмбийке эсин йыялмады, карт акшады не зат ушин алмага болаягынынъ сонъына шыгалмады. Акша энди артына кайтаягына шекленди. Белки, ол акшады биревге борышка берген болса ша, деген ой оны бираз тынышландырды. Кенем де тийилмеген болса экен. Книгада турганы сенимли эди. А сол акшага онынъ уьмитлери бек уьйкен эдилер. Карт акшады йиенине калдырар деп ойлап турды. Кызлары энтте окумага керек, болса да эртен-бирсигуьн эрге бараман десе, тойга, муьлкке акшанъ турмага тийисли.

Райпода экономист болып ислеген Сююмбийке айына таза болып, юз маьнет алатаган болса да, акшады йыйнаклы шыгарып уьйренген эди. Ол киевде турганлы кайынатасынынъ акшасына таянып яшады. Оьзи эм байы алан кыйын аклары коьпке тартылмай шыгарылдылар. А кайынатасы ислеген заманда уьйкен акшалар тапты эм сол акшадынъ яртысы савлай аьелдинъ керегине кетти, яртысы книгага салынып барды. Сююмбийке мен Сепербий оьзлерининъ акшаларын тез-тез этип, вак-туьеклерге, кийимге, бир якка барувга шыктажладылар. Аталары болса, йыйган акшасына муьлк, куьйизлер, телевизор дегендей уьйкен затлар алды. Эм келин сол шакта бир затка да кыйналмай яшады. Мине кайынатасы пенсияга шыкканда, етиспей баслаганда, кыскаяклы алдысын ойламага керек экенин анълады. Акшадынъ басын билип баслады. Басында кайынатасы кызына машина алганда, оь сол заттан алжымага аз калган эди. А эндигиси бу зат! Бир заманда — мынъ маьнет акша да болып коьринмеген, а эндиги йокта — мынъ маьнеттинъ аз акша тувыл экенин ол оьткир анълап, айлак та куьйгелекледі.

— Кайда алып кеткен экен? — деп йыйылганларга эс те этпей куьбирденип кетти.

Суьйтип карт машинадынъ ишин карав ман каьрлеп алданды, яслыгын эсине алды, кайдайды бир автоколоннага яде гаражга механик болып туьссенъ деген ясыртынлы ойы ман уьмитленип юрди. Тек эне балалары, оьзи мен бирге ислеген аьдемлер онынъ сонда ислевин яратпай

караякларын анълай эди, аьли олардынъ кылы-
йыннан каравларын да сезип алды. Элбетте, оны
аввелде белгили басшыды майга боялып, колын-
дагы темир ашкыш пан коьрселер, аьжейипсинмей
болмаякларына, аькис коьрееклерине шекленме-
ди. Кенем де сол уьмити уьзилмей турды, кериси-
не куьннен-куьнге куьшее берди.

Акшадынъ хабары кеншекти суьйтип састырганы
Фаризатты завкландырды, тек биразлай атасынынъ
сол кадер акша ман не этпеге болаягы оны ойландыр-
ды. Эм акылына бир маьнели зат та келмеди. Карт
аьдем мынъ маьнетке не зат алмага болаягын ойланып,
сонъына шыгалмады. Тап суьйтип Сепербий де кый-
налды. Карындасын кыйнаган соравлар онада да ту-
вып, явап табалмады. Аталары бир зат алаяк болса,
уьйдегилер мен кенъесип эткен. Каьпилестен не зат
алмага болаягын таппай, ол да, пишесиндей болып,
биревге борышкага берген болар деп сенгиси келди эм
акша соравына оьзге кайтпады.

Эм ойларын тасаландыраяк болып, ол эсине Бэл-
лады алды. Оны ман ярасувы коьзине коьринди. Бэлла
оьзи шуьшлетип те, оькинип те, йылап та, кеширсин
деп тилегени де акылына энди. Суьйтип ярасып, оьзин
Бэлладынъ пешинде, оны ман кофе ишип, музыка
тынълап олтыргандай коьринис коьз алдына келди.
Эм пештегилер акында мутып, Пугачева йырлаган йыр-
ды бурнынынъ астыннан йырлаганын эм анъга келис-
ли этип аякларын ойнатканын оьзи анъламай кетти.

Фаризат коьзлерин бакырайтып завкланып карда-
шына карады:

— Аьперим! Сага, яным-ав, консерваторияга барма-
га керек эди де. Анадай даваз бир затка яравсыз бо-
лып калаатыр! — деп ол кол сокты.

— Сиз кеширинъиз. Ол кайгырганнан не этеегин
билмьйди,— деди Сююмбийке коьтере лнсыз даваз
бан.

— Айлак кайгылы йыр, йылатады, — деди куьрси-
нип Мамбет, кажавлайтаганын ясырып.

Басын туьз ыслаган Мамбет креслога олтырды.
Коллары ман тизлерин ыслап:

— Йырдагы киси савлай акшасын шешекейлерге
шыгарып, оьзи де йок болган,— деди тагы да куьр-
синип, сонъ косты: — Бизим атамыздай...

— Не зат айткынъ келеди? — деп Сепербий ашув-ланмага аьзир болып, киевине карады.

— Бизим папамыз бир якка кеткен деп айткысы келеди,— деп Фаризат байына якласпага асыкты.

Мамбет пишеси якласканына йигерленип:

— Меним ойымша муна зат пан кыскаяклы бай-ланыслы. Мынъ маьнетке шешекейлер алып, йоллан-ган болар биревге, эште?! — деди куьлемсиреп.

— Анъламадым,— деди Сепербий сейирсинип.

— Неге анъламайсынъ? Ол янындагы акшасы ман кыскаяклыга кеткен болар деп ойлайман,— деди Мамбет алмай-салмай.

— Айван! — деди Сепербий колын силкип.

— Мамбет, уялмайсынъ! Берли экенсинъ, меним акам акында суьйтип яман ойланып. Ондай зат тек сенинъ акылынтъа келмеге боляк!— деп урысты Фаризат.

— Аьруьв аьше, ярамайтаган болса, суьйтип ойланганымды кояйым, — деди куьлемсиреп Мамбет.

«Тек сол кадер акшады басына шер этеекпе экен? Киселерди акшага сыплаганда, бир букыжга зувылдаган болар», — деп ишиннен ойланды. Сол кадер акшасы болса, съзи не этеегин коьз алдына келтирди. Эм ога денъиз ягада орынласкан кала коьринди. Ол сонынъ ресторанларынынъ бирисинде олтырган. Музыка запъырайды, яс-явка завкланып бийийди. Ол тап артисттей, коьрнекленип, сигарет тартады, тоьгерегинде— шувылдаскан ярасык кызлар. Онынъ атын сукланышлы айтадылар, оны оьппеге тартыладылар. Ол акшасына, музыка керегим, музыка оьпатады, кимиси не зат суьйсе, соны иширтеди. «Тоьлеймен!» — деп бакырады. Яде оьзин сауна амамнан шыгып, кайдай ды бир ярасык кызалак пан туьрли айванлардынъ терилеринде ятып, косагынынъ авызына коньяк куйып, суьйсе кушаклап, суьйсе оьбип, дуныя завкын басына кийип, коьринди. «Мамбет, калай аьруьв, калай танъ аьдемсинъ... Сендей юмарт аьдем йок!»— деп кызлар да, йолдаслар да айтканлары кулагына шалынды. Тек сондай акшалар онынъ кисесинде бир де турмады, ол табатаган эди, тек тапканын пишесиннен ясырмага коркты.

Мамбет тысыннан енъил болып коьринсе де, ол оьзин анълаган эди, ийги кылыкларын да, осал ерлерин де сынаган. Сонынъ уьшин ол яшавда сасып, оьти-

риклер этип яде тек уьмитлерге сенип, яшаган йок. Ол озине бир йолды сайлап яшавын бардырган. Озин аьдемлерге анъкылдак этип коьрсетпеге шалыскан. Сондай аьдемлер коьплерге ярайтаганын, сондайларга явласатаганлар шыкпайтаганын, сондайларга куьнле-мейтаганын ол сынаган. Оьзлерин артык акыллы этип коьрсеткен аьдемлердинъ явлары болмай калмайтаганын билип, ол коьп ойларын ясырувга уьйреншикли болган эди. Басшылар Мамбеттей кылыклылар олардынъ орнына коьз аталаяк тувылын коьрип, оларды комлап-авлап юрдилер, а ондайлардан тоьмен туратаганлар, оларды акылы яралы деп санап сыр-мыр ясырмай турдылар, сонынъ уьшин Мамбет бирге куллык этетаганлардынъ осал ерлерин билип, озине кайтип суьйсе, суьйтип бойсындырып юрди. Онынъ ялынып билгени, тынълаганы басшыларга ярады. Ол акыля-таксып, оларды сыйлап юрди, керек ерде савкат этип билди, ярым иширтти, а олар да сонынъ уьшин оны коьтерип турдылар. А онынъ колында ислегенлер оннан тартынмадылар, исте болатаган баьри затты ясырмаганлай тоьгип турдылар, Мамбет болса, сол затларды онъайлыша озининъ пайдасына кулланып билди. Аьли ол савкат этетаган фирмадынъ бир цехинде басшы болып куллык этти. Йогардагы аьдемлерге йоллар тавып, эне-мине озин савлай фирмадынъ директоры эттиреек эди. Сол зат уьшин шалысты эм сол затты шыдамлы саклады. Ишинде ол озин бек суьер аьдем эди. Баскалардынъ уьстиннен, амал тапса, селекелемеге суьйди. Тек, эне айтылган, сол кылыкларын аьрув ясырып билди.

«Ах, акша, акша! Кишкей кагытлар! Уьйкен куваныш аькелип билген кишкей кагытлар, олар дайым етиспейдилер бизге», — деп ишиннен ойланды Мамбет.

Карт радиога язылмага деп шақырылып, озининъ шеретин саклап турган эди. Сол вакытта язылув бардырылатаган боьлмеден колында сумкасы болган бир кыскаяклы шыкты. Карт оны коьрип, бирден адалап кетти, юреги бирден токталып, бирден каты сокты сондай каьпилесли йолыгыстан. Кыскаяклы да оны коьргенинде, турган еринде катты.

— Атай, сенсинъме? — деди ол давазын тоьменлетип.

Карт шырайы йылынып олтыргыштан турды:

— Аружан! Мунда кайдан шыккасынъ?! Мага кыскааяклы язылады дедилер, тек сен бо-
лаяксыиъ деп бир де ойланмадым. Баста, эсте
болмаган зат мунавы экен!— деп коьтеринки коь-
нъили мси айтты.

Олар кушакластылар, бир-бирлерине кува-
нышлы карадылар.

— Мен сени мынъ йыл коьрмегендей бола-
ман! Туурленмеген экенсинъ,— деди Аружан.

— Сен де туурленген йоксынъ. Кайдан шык-
тынъ?

— Мен авылдан улымга, Ибрагимге, келген
эдим.

— Ибрагимге дейсинъме? Ол калада турат-
тагы?

— Эсинъдеме, ол меним кенжеспайым? Мун-
да квартира алган, сога хайырлы болсынга кел-
ген эдим.

— Элбетте, улынъ эсимде, тек аьли таныял-
маспан.

— Айхай да, танылаяк тувылсынъ. Мазаллы
йигит болган. Сен коьргенде, ол бала эди, а соь-
ле эки баласы бар. Аллага шуькир!— деди кыс-
каяклы юзин сыйпап.— Меканлары аьруьв. Уьш
пешли!— деп косты мактанышлы даваз бан.

— Коьшкинъ келмейим? Белки, мунда яша-
мага суьерсинъ?— деди сынавлы карап, таны-
сына Атай.

— Неге экен, Атай? Мен авылымнан оьзге
ерде туралаяк тувылман, алла сакласын!

— Неге?— деп куьлемсиреди Атай.

— Кайтип неге? Сизде мунда шав-шув, тар-
лык, бакырык. А бизде каладагындай болып,
баьри затлар да уьйимизде бар: сол телевизор
да, кир ювар машина да, шанъ соратаган маши-
на да, холодильник те... А эне каралдынъ
оьзинъдики, янынъа эркин, ава таза. Йок, ондай
яшавды мундагына авыстырып болмайды. Мен
де сага не зат анълатпага шалысаман сосы?
Авылда оьзинъ тургасынъ да, меннен де аьруьв
билесинъ!— деди йылы карамы ман Аружан.

— Калай бек суьйиндирдинъ, конъысым,
оьзинънинъ расувынъ ман!— деди Атай да коьз-
лерин анъламлы юмып.

— Туънегуън улым уйге киргени ушин той эткег эди, аьдемлер йыйылдылар. Сол завктынъ арасында улымнынъ уйине радиодан тел соктылар. Кавгада оьлген атасы акында бир зат айтпага болама дедилер. Ол не зат айтаяк экен? Эгер кырк бесинши йылда янъы бес ясына толган болса. Сонынъ ушин мен келдим. Мине хабарлап та шыктым, сол такым зат айттым Сулеймен акында, яткап ери еннетли болсын!— деди Аружан.

Карт куърсинип алды эм тоьмен даваз бан айтты:

— Аьше, айткандай аьдем эди Сулеймен! Не этеексинъ? Сондай йолдаслар эдик байынъ ман... Кайтпады язык!

— Аьше, кайтпады,— деп йоьпледи Аружан эм эсине бир затлар туьсирип айтты.— Мине соьле коьргендей болып, коьз алдымда турасыз экевинъиздинъ кавгага кетейтырганынъыз. Экевинъиз де яс, ярасык, уьстинъизге ямышылар, басларынъызда коьрпе боьрклер, астынъызда мазаллы атлар. Биз сенинъ Маржанынъ ман атылып артынъыздан шабамыз...

Кыскаяклыдынъ соьзлерин тынълай турган карттынъ коьзлерининъ алдында кавга куьнлери тирилдилер. Мунда, радиога, келгенше, не зат хабарлаягын билмей кыйналган эди, а аьли билди не акында соьйлеегин. Эм катты сол ойында. Мамбеттинъ ойга коьмилип турганын Сююмбийкединъ коьтеринки давазы боьлди.

— Токтанъыз, токтанъыз! Уьшинимен де бу затка кыскаяклы кирискен болар,— деп сейирсинип айтты.

— Алжыгасынъма сосы сен?— деди Сепербий.

— Йок, алжыганым йок,— деди шалт Сююмбийке, оьзи боьлмесинлер деп, шырайы ман анълатып, эске алып айтты.— Эки юма артта атамызга, оьзин яс этип коьрсетпеге шалыскан, бир куртка келген эди. Документлер, кагытлар коьрсетти. А атамыз тоьгерегиннен аь-куье болып айланып турды. Оьзи стол курды, шай салды. Арукыз да ога айырым эс берип турды. Акайымыз сол курткага уьйленеек деп кызалак оьзи айтты. Мен ол мени мен кажавлап соьйлейди деп ойландым, болаяк-болмаякты айтып тербеме деп, аьли оны согып та алдым. Тек эне баьри зат та

ушин болып шыгаятыр. Кызымнынъ соьзине бос аба-
ламай карадым. Эсимде: курткадынъ бизим кварта-
рады тешкерип караганы. Атамыз да оны ман бу-
лай соьйлеп, мынъ йыл таныгандай оьзин юргистти.

— Ким ди ол?— деп боьлди Сепербий ойлы бо-
лып.

— Билмеймен. Тек эндиги анълап баслайман: ол
акшады алып сога кеткенге усайды,— деди Сююм-
бийке.

— Йок,— деди Сепербий.— Атамыз уьйтип этпес.
Боьтен де ол биревдинъ уьйине яшамага бармаяк.
Бас деп бизи мен соьйлеп, аьдетше бизи мен турар
эди. Ол оьзин, билетаган болсанъ, уьйдинъ иеси деп
санайды.

— А бизи мен каерде тураяк экен?— деп сейир-
синди Сююмбийке эм кайынсинълиси бетке карап:—
Эгер дачада тураяк болса, билмеймен,— деди.

Фаризат дача деген соьзди эситип, авызын кый-
шайтты, ама тил кайтармады.

Соьзге Мамбет киристи:

— Белки, ол сизи мен сол затлар акында соьйле-
меге уялган болса ша?— деди.

— Ол ондай тувыл. Бизден бир затын да ясыр-
майтаган. Эм бизден неге уялмага керекти? Тувган
балаларыннан?— деп онъ ийнин коьтерип туьсирди
Сепербий.

— Йок, йок, не зат соьйлейсиз, онынъ ясында
кыскааяклы алатаганым?!— деп кесип айтты Фари-
зат.

— Сол ягы да бар,— деп Мамбет ойланып ко-
сты.— Тек эне сизден кетеек ушин суьйтип эткен бол-
са ша?

Сепербий киев мен эрисеек болган эди, тек оннан
сонъ белгисиз зат акында эрисуьв ярамайтаганын
анълап авызын ашпады.

Баьриси де тынды. Уьндемей турдылар. Тынык-
лыкты Сююмбийке бузды, онынъ эсине баягы акша-
лар келдилер:

— Белки, оны тонаган болсалар ша?— деп кай-
гылы болып сорады.

Пештегилер тынышланмай ога карадылар, тек би-
рев де бирший де айтпады. Сепербий ойларга коь-
милип, пеште кезинди. Сол кезинуьвининъ арасында
радиоприемниктинъ туткысын уьйреншикли бурды.

Басында радиодан шыккан тынык давазга бирев де этпеди. Тек акшадынъ хабарыннан эсин йыймай турган Сююмбийке аьдемлердинъ коьзлерине соравады карады. Пештегилер де сосы алжыйым деп ога рескенишли карадылар.

— Мен атамыздынъ давазын эситемен,— дегенде, коьтереси де радиоба бурылдылар.— Сепербий радиодынъ давазын коьтерди.

— Бу зат 1944 йылдынъ июнь айында биз Белоруссияды босатаган шакта болган эди,— деген Атай Атаевичтинъ давазы эситилди.

— Атамыз!— деп суклашышы айгты Фаризат.

— Ол радиоба,— деп суьйинди Сепербий де.

— Караш, а биз оны излеймиз,— деп завкланды Сююмбийке.

— Тынъланъызтагы ветеранды!— деп токтатты баьрисин де Мамбет.

Коьтересининъ де юзлери куванышы болып, тынъладылар.

Атай Атаевич асыкпай, соьзлерди таптап айтып соьйледи. Онынъ соьзи мен бирге мунълы анънынъ сеси де шыкты.

— Бизим танк бригадамыз Друть сувдынъ ягасында орынласкан эди. Танъ атып баслаганлай, бизим танклар понтон коьпирди оьтип, явдынъ позицияларына атылып кирдилер. Немеслердинъ артиллериясы сондай каьпилестен согудан саьспеклеп, кайда болса сонда ядыраларын аттылар. Бизим бригада душпанлардынъ карсылык этуьвлерин бир затка да санамай, позицияларынынъ артларыннан оьтип, шыгып рейд этеди. Фашистлер бираз заман кеткен сонъ, эслерин йыйып, баьри куышлерин йыйыстырадылар эм бизим танк бригадамызды коршалап аладылар... Сулеймен экевмиз олтырган танкка ядыра тийген эди. А коршалавдан шыкпага керек. Танкты фашистлерге кайтип калдыраяксынъ? Сав кеше, танъ атканша, биз майлы шибереклер ягув ман ярыклык этип, танкты ясадык, согыска аьзирлеп салдык...

— Сизге, эште, кавгадан алдынгы кеспинъиз ярдам эткен болар?— деп сорады радиоберуьвди юргисткен кыскаяклы.

— Элбетте. Биз Сулеймен мен бир авылдан эдик, кавгадан алдын тракторист та, механик те болып ислеген эдик. Танк, элбетте, трактор тувыл, ама мука-

ят механик не заттынъ да сонъына шыкпага болады. Оьзимди мактагандай анъламанъыз. Сол заманда колларымыздынъ усталыгы бек керекти... Биз бир такыйкадынъ оьзин де уйкламадык, танъ атар-атпас баъриси мен бирге атакага йоьнедик... Бек каты согыс болды... Сол согыста авылдасым, алал досым Сулеймен янын берди, йигитлерше оьлди. Аты оьмирлерге эстеликте калды!.. Куьндиз бизикилерден ярдам келди, эм бизим корпус коршалавды бузып шыкты...

— Кызыл Юлдыз орденин сизге сол согыс уьшин бергенлерим?— деп сорады радиоберуьвди юргистуьвши.

— Аьше, Сулейменге де берилди, тек оьлгеннен сонъ... Соннан бери кырк йыл кетти, туьнегуьн болган заттай, эстен кетпейди. Оьмирлерге калдырган оьзининъ ызларын адавыс кавга. Аталык кавгада оьлген йигит йолдасларымыз акында эстеликти сакламак — ол бизим уьйкен борышымыз...

Сонъ радиодынъ дикторынынъ давазы эситилди:

— Сиз Уллы Аталык кавгадынъ катнасувшысы, яс явкадынъ йолландырувшысы Атай Атаевич Атабаевти тынъладынъыз, — деген соьзлерден сонъ, коьнзилли анъ занъырады.

Радиога язылув кутылганнан сонъ да карт коьпке дейим эсин йыялмай турды. Коьз алдында яслыгы яйнаган досы Сулейменнинъ суьлдер сап-сав болып коьринди. Кара ялпак мыйыклы, берк, алатлы яс ога мунълы карамын таслап, бир зат айтпага суьйгендей болып, турды. Кишкейиннен бирге оьскен, коьнысы болган досы ман доьрт йыл бойы кавга этип бир танкта да юрдилер, бир-бирлерине, тувган кардашлардай болып, якластылар, кесек оьтпекти эки боьлип едилер. Кавга кутылып, уьйге кайтсалар, аьеллери мен кайтип яшаякларын, тракторларга олтырып, сагынышлы ерлерин кайтип айдаякларын бир мырад этип, доьрт йыл бойы куьттилер.

Эм карт кабинеттен шыгып, иргеге таянды. Радиодан айткан кавгадагы сонъгы куьни оьзи оьзиннен тагы да коьз алдына келди. Сав кеше танкты ясап, эртеникте согыска атылдылар... Ядыра танктынъ тап алдында атылды, атылувдынъ толкыны «темир атты» силкиндирди, мо-

тор токталды эм биринши болып люккан басын Сулеймен шыгарды эм сол сабатлей ок артка туьсти... Карт соьлеге дейим де оьзи-оьзин урысады: неге Сулейменди токтатпаганына, неге басын шыгармага амал бергенине?!

— Атай!— деп, тек йыбырдап калдылар, до сынынъ эринлери, канга боялган коьзлери бир ерге тигилуьвли болып, тастай каттылар...

Карттынъ басы айланды.

— Атай!— деп коридордынъ баска шетиннен шыгып келди Аружан эм касына келгенде, тынышсызланмай болды.— Не бола койды сага, яным? Шырайынъ кашкан да коьтере,— деп ол карттынъ колын алды.

— Бир зат та тувыл, Аружан. Эне Сулеймен эсиме туьсип, юрегимде ярам янъырды,— деди карт эм кыскаяклыдынъ колыннан ыслап, коридордан кенъ фойеге шыкты.

Фойеде олар юмсак креслоларга олтырдылар.

— Соьлегишей яшаган болса, кайдай болаяк эди, э? Алай да, булай да каьрлеймен онынъ сыпатын ясамага, болмайды,— деди куьрсинип карт.

Кыскаяклыдынъ коьзлерининъ шетлеринде коьзяс тамшылары йылтырадылар:

— А мен эне савман. Заман еткен, а эне ер ютпайды,— деди Аружан эм даяналмай сылкылдап йиберди.

Карт оны тынышландыраяк болып, ийнине колын салды. Сыйпады. Аружан сумкасыннан кол явлык шыгарып, коьз ясын суьртип:

— Керек эдиме мага муна яшав?— деди оькинишли давазы ман ол.

— Сен уьйтип соьйлевинъди кой!— деп Атай давазын коьтерди, оннан сонъ сабырланып айтты:— Биз ие тувылмыз оьзимиздинъ яшавымызга. Аьдемлер уьшин яратылгамыз эм бизге берилген оьмирди яшамага тийислимиз. Яшав— сынъар бизим байлыгымыз!

— Аьше, аьше,— деп Аружан онынъ соьзлерин макул коьретаганын коьрсетти, сонъ карттынъ коьзлерине карап:— Атай, сен оьзинъди кайда коьмдирмеге суьесинъ?— деп сорады.

— А сен мени мезарга неге саласынъ? Мен

аьли де оьлемен деп турганым йок,— деп сейир-синди карт эм бираз ойланып явап берди:— Кайда коьмдиреекпен дейсинъме? Маржаннынъ касына — авылдынъ мезарында коьмилгенимди суьемен.

— Сенинъ хаьтеринъ калмасын. Тек эне сондай басшыларды авылларга коьммейдилер деп эситкемен. Калада, сыйлы оьликлер бар деп эситкеним бар...

— Ондай затты да кайдан эситкенсинъ?! Аьдем оьзи кайтип оьсиет этсе, суьйтип коьмедилер,— деп туьсиндирди карт, авылдасы айтканды яратпай.

— А мене мен Сулейменнинъ касында ятсам экен,— деди йыламсырап Аружан.

— О-о, Аружан, ондай затты кайтип этеексинъ? Кардашлык кабырыннан Сулейменди кайтип шыгараяксынъ?— деп карт баслаган хабарларын яратпай, баска соьзге авдарды.— Аружан, коьйык бу соьзди, биз аьли де оьлмеге аьзирленип турганымыз йокты да. Яшаягымызды яшармыз энтте. Сен Аьруьвиннинъ кайтип яшайтаганын айтканынъ колай эди.

— Сен уьйкен улымды эсте тургыстасынъма? Сав бол, Атай!— деп суьйиьци кыскааяклы. — Доьрт баласы бар. Тек эне пишеси мен кырлы яшамайды.

— Неге экен?

— Куьнлейди. Доьрт баласы болып, куьнлейди, аьлемет тувылма?! Бир яктан карасанъ, келиннинъ де шуьшли ерлери бар. Клубка, кешликлерге ялгыз барады. Байынцкъ унамаганына да карамай, барады... Ол да даянып турады да, бираз тартты десе, пишесининъ басына кан явдырады. Меним агарган басыма да карамай, олардынъ бир-бирлерине айтатаган соьзлерин эситсенъ деш. Коьйык оларды! Сен ша? Сен суьйтип ялгыз яшайсынъма?

— Балалар ман тураман. Сеь калада турганынъда бизге кел, кайтип туратаганымды оьзинъ коьберсинъ. Келерсинъ, аьруьвме?

— Элбетте,— деп суьйинди шакырганына Аружан.— Белки, сонъгы кере коьресе болармыз, келирмен!

— Тоъх, сени! Оьзинъдикин кояйык тувыл экенсинъ,— деп кисесиннен блокнотты шагарып, оннан йыртып алган кагытка адресин язып берди.

— Коьрдинъизбе, карттынъ эткенин, кайтип басымызды айландырганын, оьмири суьйтип этеди,— деди Сююмбийке.

— Мамбет, тез болып радиога тел сок. Сенинъ онда танысларынъ бартта, атамызды телефонга шақырсынлар,— деди мактанып Фаризат.

— Суьйинип те этермен,— деп Мамбет оьктемсип телефонга барды, трубкады коьтерип, номерлерди алды.— Алло! Тамада редакторма? Василий Иванович, куьн яхшы болсын! Бизде мунадай ис, биз меним кайынатамызды излеймиз, оны йок болган деп ойлаган эдик, а ол сизде соьйлейди экен. Тукумы дейсинъме? Атабаев Атай Атаевич, янъы соьле соьйледди, болаяк болса, телефонга шақырсанъыз экен. Не дейсиз? Радиоберуьв озган юмада язылганма? Аьше, элбетте, табылар. Кеширинъиз, Василий Иванович,— деп ол трубкады салып, йыйылганларга ашувлы карады.— Карттынъ соьзи озган юмада язылган! А сиз тел сок, тел сок! Аьдемнинъ бетин аштырдынъыз.

— Бет ашылгандай не болды?— деп сейирсинди пишеси.

— Аьлемет аьдемсинъ! Не болган!— деп тил кайтарды Мамбет.— Мен тагы да сизге туьсиндирейим; мен сизинъ ювыгынъыз боламан. А муна заттынъ аьруьвлик пен кутылаягына шекленемен. Бу затты коьп аьдемлер билмеге керек тувыллар. Оьзинъиз ойланынъыз: атанъыз — партиядынъ, кавгадынъ, истинъ ветераны, белгили сыйлы аьдем — уьйин таслап кеткен. А ол заттынъ кайда баратаганын анъламага керекти де. Йойылган болатан болса, сиз де: онынъ улы, кызы, а кызы меним пишем, ол заманда мен де, картты карамаган болып шыгамыз. А туьнегуьннен бербетин кайда экени белгисиз болган атанъыздынъ, ким биледи оьлген болса да, соьлеге дейим билмеген аьвлетлер акында не ойламага болаяклар? Алал балалар деппе? Карт аьдемнинъ уьйде оьлмегени уят деп саналатаганын билесиз. А мен де сизики болган себепли, мени де бетлееклер, соьлегишей бир минсиз юрген аьдем эдим, а эндиги коьтерилип бараяткан

йолымга оравлык этеятырсыз, озимге кара тат тийгистеятырсыз, — деди ол баърисине де оькинишли карамын таслап.

Сепербий киевдинъ тили суьйтип бурылганы ушин колы кышып, ягына шалаяк болган эди, тек озин оьзи ыслап, сонъына дейим тынълайым деп турды. Сююмбийке коьтере де сейирсинип карады эркекке, ол онынъ сондай наьмискер экенин билип те билмейтаган эди.

— Мамбет, коркпа, сондай «данъкка» сен калмасынъ. Атамыз да сав болар, — деди Фаризат байын тынышландыраяк болып.

— Кайдан? А мен ойлайман: муна затты картынъыз каьр этип эткен деп. Соьле балалары карагылары келмеселер, карт аьдемлер суьйтип оларга бакыл этедилер... Булай ойланып карасанъ, сизинъ шуьшинъыз де аз. Ол ортак проблема.

— «Караган, караган йок» деп сосы сен не затлар акында соьз бардырасынъ. Биз оны бек аьруьв карагамыз, — деп асыкты озиндикин айтпага Сююмбийке. Мамбет оларды шуьшлетип олтырмасын деп.

— Токташ сен! — деп боьлди пишесин Сепербий эм тегаран ашувын ыслап: — Ол оьзи кайдай проблема экен? — деп сорады.

— Тек хаьтеринъиз калмасын, — деп ялынышлы карады пештегилерге Мамбет. — Атанъызды суьйгенинъизди мен анълайман. Ол сизди асыраган, окыткан, сиз оьскенде де ярдам этип турган, кавгада болып, кыйынлыклар шегип, сизинъ де, бизим де соьлеги яшавымыз ушин янын аямаган. Элбетте, атанъыз алдында сизинъ борышынъыз уьйкен, онынъ картлыгын енъиллендирмеге керек эдинъиз. Сиз сол затты анъласанъыз да, тек баскаларда, атасы-анасы эрте оьлип, яде болса оьзге сылтавлар ман, бир кесеклерде сондай борыштынъ йоклыгын коьрип, оьз яшавынъыз олардыкына усамайтаганына оькинесиз. Бир кесеклердинъ тек оьзлерининъ кара баслары акында каьр шегуьвлерин коьрип, оларды наьсипли деп сайыйсыз. Карт атанъыз сизге авыр юк, ада болып коьринеди...

— Атады караган — биз. Неге сол затты авырлык деп санамага керек экенмиз? — деп боьлди Сепербий.

— Аьше, аьше, — деп куьлемсиреди Мамбет, ашыктан-ашык оьзге соьйлемеге йигерленмей.

— Йок, йок, сен баслаганнан сонъ, айт,— деди Сепербий.

— Йок, мен сизди айырып айтпайман да. Карт аьдемлердинъ каралув сорагы акында соьйлеймен. Карт аьдем эрте болсын, кеш болсын, оьлмеге йыллары санамалы. Сол затты билип, онынъ йыл алдына, йыл кешке оьлеегине эс этилмейди, алай да оьлеек, булай да оьлеек деген ой ман макулласып яшайсыз. Сол зат тысыннан айтылмаса да, ишиннен аьдемлердинъ суьйтип ойлауларына коьтере шеклеьмеймен.

— Сенинъ акылынъ ман, билесинъме, кайдай затка етпеге болаягын? Аьдем алай да, булай да оьлеегин биле болса, ол заманда яшап та кыйналасынтагы. Минс оьзинъ яшама да кой, алай да оьлеексинъ, булай да оьлеексинъ, барып аскакка асыл,— деди селекелеп Сепербий.

— Мен карт аьдемлер акында айтамантта,— деп разы болмады Мамбет, ойын кенъейтип айтты.— Яс аьдемлердинъ дени берк, яшав куты бар. А эне бизде де аяклар сызлап, яде кайдай ды бир ятак мараз тийип, бир затлар болып олтырса, элбетте, пишенънинъ де, ювык аьдемлеринънинъ де янлары авыргансыяк, аяп та, йылап та алаяклар. Ясыртыны неден керек, янлары не кадер авырса да, маразлы, сенуьвсиз, байы да болсын, кардашы да болсын, аьдем таъжелдей болып, басып турады, аьдем соннан босалагы акында ойлайды.

— Ол заманда аьдемлер бирге неге яшайдылар? Аьеллер курмага неден керек? Айванлардай болсынлар да айырым турсынлар,— деди киевининъ туьсиндируьвин коьтере унамай Сепербий.

— Ол ой сенде дурыс тувган. Сонынъ уьшин де соьле ялгыз аналардынъ, алимент тоьлейтаган аталардынъ коьбеетаганлары. Алдын аьелди аьдет, намыс беркитетаган эди... а соьле... бирев бирев уьшин яваплы болгысы келмейди. Алдынларда бирев бирев уьшин янын берип те яшаган...

— Кой, сен бек юлдыртып кеттинъ!— деп шыдалмай бакырды Сепербий, оьзи киевининъ соьзине аз сейирсинмей, ол оны эки соьзди косып билмеген аьвмедий деп санаган эди, а аьли онынъ айткан затларына тийисли яваплар бермеге кыйналды.— Энс бизим уьйди алып карайык. Ялгыз болып яцайтаган — тек уьш ана. Биревининъ байы аварияда оьлген, бас-

кадыкы — ишкиши, тек ушиншидики — алимент тоъ-
левши. А калганлар — бир нышансыз.

— Сиздей нышансыз, — деди Мамбет, кажавлаппа
яде ойсызба айтканын анълап болмады.

— Аъше, биздей! — деди Сепербий.

Сююмбийке, Мамбеттей болып, кайынатасы ман
бирге турганды суъймейтаган болса да, аъли Мамбет-
тинъ баърин бир этип соъйлегенин макул коърмеди
эм оныъ айтканына карсы турды:

— Къй, аълеле, сен уъйтип соъйлевинъди. Оъзле-
рининъ картларын, курткаларын карайтаган болып,
мен де кайтакым аъдемлерди билемен. Эне бизим
райподынъ ушинши номерли туъкениннен Катяды
алып карайык, он бес йыл бойы анасын карайды.
Азап яшав коъреди, — деди ол.

— Азап яшав деп бек тувра айтасынъ! — деп
йоъпледи соъзин Мамбет. — Меним айтатаганым солт-
та: маразлы анасы болмаган болса, ол оъзин энъ наъ-
сипли аъдем деп санаяк эди.

— Уълмайды экенсинъ! — деп оъзин оъзи ыслал-
мады Сююмбийке. — Ол анасынынъ туъзелуъви акын-
да, турса да, ятса да, ойланады, ийги болаягына се-
неди. А сен келесинъ де оългени акында ойланады
дейсинъ! Тилинъ де кайтип бурылады!? Мине меним
анамга бир зат болып олтырса, биршийге де кара-
май, уъйиме аъкелип караякпан.

— Карайман да сиз мени анълаяк аъдемлерге
усамайсыз, — деди, колын силкип, Мамбет.

— Усагымыз да келмейди. Атамыз карындасы-
мызды сага неге бермеге унамаганын эндигиси анъ-
лап баслаятырман. Сендей намыссызларды ол сол
сабатлей коърип биледи экентагы, — деди ашувын
ясырмай Сепербий.

Карт авылдасы ман коърискеннен сонъ, авыл-
дан шет кагылып турганы ушин юрегин аз къй-
намады. Аружан ман хабарласканда, ол кавгада
болып кайткан уъш авылдасынынъ ян бергенле-
рин билди, олардынъ оъмираллаларында, кабырла-
рында болмаганына бек кайгырды, намысланды.
Ол авылга бармаганлы бир он йыл болды. Бир
болмаса, адасып, йолдасы Сулейменнинъ ае-
ли коърейим деп, аъллерин сораыим деп бар-

ган болса. А бармага неше бир амал бар эди. Бойтен де ислеген шакларында — оькиметтинъ машинасы ман юргенде. Авылдынъ тувра касыннан неше кере озып кеткени болды. Сонъгы заманларда да бараман деген болса, кызынынъ машинасы ман да стип кайтпага болаяк эди.

Аружан соьзин толтырып, айтканындай келгенде, карт юрегиндеги сол затлар уьшин ишинен оьзин шуьшлидей этип санап, кыскаяклыды йолыкты.

Арукыз келген конакка аз сейирсинмеди, бойтен де, ол акайын излеп келгенин биллип.

— Атай мунда яшайым?— деп сорады уьстине ярасык коьк шыба кийген, колына бир байлам шешекей ыслаган Аружан.

— Акай, сага конак келген!— деп шакырды картты Арукыз.

Карт Аружанды кушаклап, колындагы шешекей байламды йенине берип, конактынъ тоьгерегинде айланды, каерге олтыртаягын билмеди. Арукыз акайынынъ шалысувын анълап, онынъ коьнъилине келисип, келген кыскаяклыга артык эс берди. Столга ас садды, шай кайнатты.

Арукыз кишкей кыздынъ конакбайлык этуьвин макул коьрип, ога сукланышлы карап турды. Шай ишпеге олтырганда, стол янында орынласпага тартынган йенине карт:

— Бу абайдынъ аты Аружан, меним ювык аьдемим. Ювыктан да артык демеге болаякпан. Арукыз, сен де оны мендей коьр,— деди коьтеринки коьнъилли давазы ман. Сонъ конакка бурылып:— Бу — меним энъ алал балам, Сепербийдинъ кызы,— деп Арукызды касына олтыртты.

Олар уьшевлери олтырып, ас иштилер. Оннан-муннан соьйледилер.

Олтырганлардынъ уьстине Сююмбийке келди. Карт ишиндегисин бир зат пан да билдиргиси келмесе де, Аружан онынъ юзи туьрленгенинен, аз соьйлеп баслаганыннан, тек соьле-аьле куванышлы болып турган коьнъилининъ тоьмен болганыннан аьлин анълады. Келин сосындай ко-

нактынъ келгенине сейири калувын ясырмады, ол кызыксынувлы карамын Аружаннан айырмай турды. Сол карамнан Аружан тартынды, эм олтыргышында кыпынълап олтырды, озин кайтип юргистеегин билмеди. Карт келиннинъ суыйтип юргисткенин туъз аңлап:

— Бизим келин,— деди, Аружан оны эртеден коьрген аьдемдей этип.

Конак орныннан турып, Сююмбийкеди кушаклап: «Атайдынъ ярасык аьруьв келини бар экен»,— деп мактады.

Ама Сююмбийке, аьдетше, бир зат этейим, не зат етиспейди деп сорамады, алдынгынша эсли кыскаяклыдан сынавлы карамын уьзбеди.

Сол келиспевли аьлди бас деп Арукыз бузды. Ол бараяк ерим бар деп, турды эм уьйден акыртын шыгып кетти. Суыйтип этпеге Аружаннынъ да коьнъилине келуьв эди, тек Атайдынъ хаьтерине карады эм ол не айтар деп саклады. Карт асыкпай шайын ишти, Аружанга коьрсетеек бир затым бар деп столдан турды. Эм олар Сююмбийке мен асыгыслы аманласып, уьйден шыктылар. Олар, карт эртерек аькелип, каралдыга салган машинага олтырдылар.

— Сен, карындасынънынъ косагы болып турган аьдемди неге корлайсынъ, не ишинъ бар ды оны ман суыйтип соьйлемеге?— деп Фаризат агасына каныкты.

Фаризат ога дейим эрислерине кириспей, кайтарасына байынынъ соьйлевине сукланып карап турган эди, ол бек акыллы затлар айтады деп санады. Сепербийдинъ корлы соьзлери онынъ шыкыйына тийдилер.

— Билгенимди айтаман,— деп кажымады Сепербий.

— Бизим яшавымызга неге кирисесинъ? Мамбеттинъ намысына дейим неге ете койдынъ? Эне озинъ дикине кара!— деп артыннан калмады Фаризат.

— А сага не болган? Озинънен уьйкенге, кардашынъа, тил неге кайтарасынъ?!— деп байына якласы Сююмбийке де.

— Сен авызынъды коьтере де тый! Уьйинъдегинъ анасын аькелеек болады, атамызды карамаганы

аз деп, ога озининъ уйинде озине ие эттирмейди-ав! Ким намыссыз экенин аьли де билмеге керек?!— деп Фаризат, ашувын ишине сыйдыралмай, сылкылдап йылады.

— Талдырды навы мени. Союзимди энтте кайтип туьсиндирмеге керегин анъламайман?!— деп Сююмбийке амалсыздан колларын яйып туьсирди.

✓Сепербий бир зат айтаяк болув эди, тек карында-сы айттырмай, союзин ога бурды:

— Сен де атамызды сыйлап турган аьдем тувылсынъ. Кайдай экенинъди бек аьруьв билемен. Эндигиси савлай ашувынъды Мамбетке бураяк боласынъ. Эсимде тувыл, атамыздынъ Мамбетке сен айткандай караганы. Яла ягасынъ! Атамыз суьетаган эди киевин. Туврасын айтаман тувылма, Мамбет?!

Оьзи оьткир карамын таслады байына. Байы асыкпай басын ийди: сен айткан да болсын дегенди анълатып.

— Сосы неге бизим яшавымызга кирисип калгасыз?— деп, йылавын токтатпай, озиндикин соьйлей берди Фаризат.— Мамбет пен биз аьруьв яшаймыз. Онынъ соьйлегенин аькис коьретаган болсанъыз, ол сизинъ ишинъиз. Онынъ басында акылы болмаса оны басшы этип те салмас эдилер. Эм биз, билгинъиз келетаган болса, коьримли аьеллердинъ бириси болып саналамыз, дачамыз да, машинамыз да, иши ярасыклы муьлкке толган квартирамыз да бар, бизим яшавга аьдемлердинъ коьзлери кызадылар. Сен де, Сепербий, бизим онъайлыгымызга куьнлейсинъ!

— Менме?— деп саьспекледи Сепербий, ян-ягына каранып.— Янынъызга кайтип ярайтаган болса, суьйтип яшанъызтагы, яным-ав! Мага не!? Белки, уйинъе атамыздынъ аяк баспавын да куьнлейди деп санай боларсынъ, э? Неге ди атамыз мунавы ман,— деп ол Сююмбийкеди коьрсетип,— келиседи, а тувган кызынынъ уйине адасып-сасып та бармайды. Сизге озининъ авыр болувын сол саьатлей сезген,— деди Сепербий Мамбеттинъ айтканларын кайтарып.

Фаризат шувылдырдай кызарып кетти, тыныс алмага ава етпегендей болып, авыр куьрсинип, ол байына сенуьвли карады.

— Мамбет, меним ойымша, муналар атамыздынъ шыдалмай уйден кашканын бизге авдараяк боладылар. Йок, уйтип болмас!

Мамбет явап бермеди, таса карав ман пишссине коьз атты. Сол заманда Фаризат кардашына кийликти:

— Айт, атамыздынъ кайда экешин? Явап бер!— деп бакырды.

Аружан алпыс ясына келсе де, яс замандагы тирилигин, юрагатлыгын саклаган эди. Яслыгында ойын да, куьлки де суьйген, аьдемлерди озининъ айткан, эткен затлары ман кувандырып билген. Карттынъ уьйиннен шыкканда, Атай ога машина ман кыдыртпага болаягын айтканда, ол балсынмады, аваслы болып, конакбайдынъ касына олтырды. Кызыл «Жигули» елдей ушырып, оларды каладынъ кенъ орамлары ман аькетти. Аружан завкланып, ян-ягына, картка сукланышлы карады. Атай да яслыгын эске туьсирип, машинады обктемли юргистти, кыдырув авылдасына ярайтаганына суьйинди. Эм суьйингенин тысыннан билдирмей, куьлемсиреп турды.

— Биз тап ашык эткен яс пан кыздай болдык,— деди акыртын Аружан куьлемсирей берип.

— Бизим ясымызда тек эне соны айтуветиспейди,— деди Атай да куьлките айландырып.

— Алла сокпасын мени, бизим ясымызда эригетаганлар бар,— деп Аружан Атайдынъ ийинине тынъласын деп колы ман тийди.— Коьп болмай телевизордан кино коьрсеттилер. Бизим ясымызга келген пенсионерлер бир-бирлерине ашык этип юредилер. Коьтере де тамаша зат!— деп ол басын шайкады.— Кинода коьрсеткен сонъ, сондай зат болатаган да болар, а?

— Бола да болар, неге болмасын экен?— деди Атай.

— Уьйтип этпеге де кайдай юрек керегин анъламайман,— деп ойлы болды Аружан.— Насипли болар сол кыскааяклы?! Не балаларыннан, не йиенлериннен уялмай, кардаш-кавымды кайда да айтпайман, ашык этуьв деген кайда барды? Билесинъ, эне яслыгы айланып кайткандай, кутланып яшайды. Эртенги куьнине сенеди. Эртенги куьни ярык болып коьринеди. Сыйыр да,

кир юваягы да, тувра йолдан тайган улы да керек тувыл, янмаса-соьнсин! Э-э, калай коьрсинь сондай затты?

Атай уьндемей тамагын кырды. Аружан онынъ бетине карап:

— Сен ша? Яманым сени суьйселер, э?— деп сорады.

— Неге яман болады?— деп тувра явап бермеди Атай.

— А мен ондай затка ярамайман. Тек тил мен соьйлеймен. А озим карт, бир затка яравсыз курткаман.

— Каратага сен ога?

— Йок, мен биревди суьймеге де болаяк боларман, а мине мени ким суьйсин?— деди ойнаклы давазы ман кыскааяклы.

— Сени де суьйип болады,— деди карт та тап сондай, эркелевли этип давазын.

— Эне, куьлейсинъ. Мен айыпланмайман. А сага, Атай, ким де ашык этеек. Сен сол кинодагы картка усайсынъ. Кылыкларынъ да, озинъди юргисткенинъ де сонадыкындай, коьримлисинъ, городскойсынъ. А мен, язык, авыл куртка экенимди таныспай да айтаяклар, дия?!

— Аьше, не болады экен авыл курткасы болсанъ?— деп хаьтерленип сорады Атай.— Не яманы бар? Экиншилей, сага куртка деп бирев де айтаяк тувыл. Орта ясына келген кыскааяклы. Авылдыкы болув яртилик тувылтта, а артыклык деп санамага керек. Сенинъ ясынъдагы кала пишелери алжын-гуьлжин соьйлейдилер. Сенинъ ойларынъ да, сезимлеринъ де туьз эм таза.

— Куьлейсинъ... Аруьв, аруьв, мен сага айыпланмайман. Сол созди мен озим басладым. Ойнап айтаман. Бизге ондай зат кайда? Меним яслыгым тек эки йыл болды. Сулеймен мен яшаган эки йылым, а оннан сонъ савлай аьелдинъ авырлыгы меним мойнымда турды. Ян-якка карагандай заманым болмады. Сол кинодагылар эригедилер. Сулеймен ян бергенде, дуньяды коьзим коьргиси келмеди, яшагым да келгени йок эди, тек борышым деп, балаларды аяк уьстине салайым деп, яшадым. Эне киноды биздейлер акында салсалар экен, дия?!

— Элбетте. Тек бар да болар сондай кинолар. Мен кинога аз бараман, бар да болар!— деди Атай, йолдан коьзлерин алмай.

— Туврасын айтасынъ, бар да болар, меним де кинога баргандай заманым да, коьнъилим де болмаган,— деп разы болды Аружан да.

Эки саьатке ювык кыдырдылар олар каладынъ орамлары ман. Карт конакка каладынъ энъ коьрнекли ерлерин коьрсетти, олардынъ хабарларын айтты. Сонъ олар парктынъ касында токталып, туьстилер, карт кезинмеге суьйген сокпакларда юрдилер, олтыргышта олтырдылар.

Атай авылдасына коьп зат акында хабарлагысы келген эди. Сонъгы заманда юрегиндегин ашып айтпага Аружаннан келисли аьдем коьрмеди. Оьзининъ ялгызлыгы, балаларынынъ анъламавлары акында кыскаяклы аьдемге айтпас эди, йыланувлы болмага суьймес эди. Эр киси оьзиннен кишкейге, кыскаяклыга авырлык, кыйынлык акында тоьгинмейди, суьйтип тербияланады аьр-бир ногай. Тек эне Аружан баска эди. Ол янына якын экенин, айтканды тап оьзиндей анъламага болаягын ок коьрди. Эм сонынъ уьшин паркта айланувдан сонъ, мороженое кафеине кирдилер, кофе, мороженое алдылар, зиьпетленип олтырганларынынъ арасында, карт оьзининъ юрегиндегин айтып баслаганын оьзи де билмей калды:

— Аружан, оьзимди бек шуьшлидей коьремен тувган авылымды мутканым уьшин, яныма тынышлык йок, ислеген вакытта заманым болмаганы, куллыктан арып баралмаганым анъламы. А эне соьле ша?! Пенсияга шыгып, оьзимнинъ басыма оьзим ие болганда, юмасына бир кере болса да, авылга бармага болатта? Сол барувдан юрегимде кайдай енъиллик болаягын сеземен, яным тазаланаягын билемен...

— Аьше, яным, келтагы. Айтувынъ бек тувра. Тувган ерди мутып болмайтаган,— деди Аружан коьнъили мен карттынъ кайгысын боьлип.

— Ах, Аружан, пенсияга шыгып, кайдай кыйын аьлге калганымды билмейсинъ? Тап эне кемеси сувга кеткен моряктайман мен. Денъизге тартыламан, а кемем йок, сонынъ уьшин де-

нъиз де йок...— деп куърсинди карт карамын эрек таслап, кыскаяклыдынъ коьзлерине карамага уялып.

Тек Аружан коьзлерин коьреек болды, карт болса алдынгынша эрек карап турды.

— Атай, таныялмайман сени. Менимше, сенинъ кемень сувга бир заманда да батаяк тувыл. Калкыйды ол. Толкынлар ярып юреди.

— Йок, йок, ол менсиз юзеди,— деди катырып Атай.

— Сол кемеде сенинъ алал ислеринъ калган. А аьли сенинъ баска кемень бар: улынънынъ аьели, кызынънынъ аьели. Сен онда моряк тувылсынъ да, капитансынъ,— деди йылы карап картка Аружан.

— Аружан, капитан тувылман, пассажирмен сол кемеде.

— Ол да яман тувыл. Тыншай, оннан артык сага не керек?— деди соьзин боьлип кыскаяклы.

— Баска зат акында соьйлейсинъ. Кайдай бу тыншаюв? Ятарбектей уйде олтырган — ол тыншаюв болама? Бир заттан арыганнан сонъ тыншайганды мен анълайман. А мен не заттан арыгаман? Уйклаганнанма? Яде паркта кезингеннеме? Эне орамга шыгаман эм озимди тап кырсыздай коьремен, ян-ягыма караньп бараман, уйкен мазаллы эркек эртениктен кешке дейим иссиз неге айланады деп, уялтарлар деп коркып юремен.

— Атай, коьзинъе суьйтип коьринеди, бирев де уьйтип ойланмайды. Оьзинъ ойланып шыгарып, оьзинъди кыйнайсынъ.

— Ойланмасалар да, ойланмага болаяклар. Энь кыйыны— мен озим акында озим суьйтип ойланаман!

— Кой, Атай! Оьзинъ билмейсинъ не зат уьшин оьзинъди кыйнайтаганынъды,— деп Аружан карттынъ юзине карады эм онынъ шырайынынъ туурленмейтаганын коьрип, оьзининъ юрегиндегин айтты.— Аьруьв, аьше. Уьшинин айтсанъ, мен де озимнинъ картлыгым ман келисе алмайман. Тек куллык пан, аьрекетлик пен сакланаман, бираз муттырады, алдандырады. Эне тек белим авырса, аякларым сызласа, йыл-

ларым эске келмей болмайдылар. Кыйнайды. Сага да бир ис, каыр таппага керек, коьтере затты да муттыргандай, алдандыргандай.

— Ойлангаман, Аружан. Ойлангаман. Дача ман да, бав ман да аьрекетлеп карадым,— деди, шырайы коьтере де бузылып, Атай.

— Аьруьв затты да, аьше?! Терек оьстирген— алал ис,— деди пише.

— Йок. Пайдасыз ис. Онынъ емисин оьзим емеймен. Балалар да мисетке сайымайдылар. Тап эне ерди бир шонъкырдан оьзгесине авдартанга усайды. Оьзим-оьзимди юбандыраман, куьлькили болады. А мага пайда аькелгендей ис керек.

— Анъладым, анъладым,— деди Аружан эм бирден ярыкланып кетти.— Сага савлай аьелинъ мен авылга коьшпеге керек. Сыйыр карарсынъ, пишен шаларсынъ, авла эгерсинъ, белки, совхозда да куллык табылар.

Атай макул коьрип куьлемсиреди:

— Сав бол, Аружан. Алал аьдем экенинъ ок коьринеди. Мен де соны ойланып тураман.

— Аьше, солай болса, коьтере затты да калдырасыз да, коьшесиз!— деди суьйинип конак.

— Тек эне балалар коьшпеслер. Олар городтынъ яшавыннан оьзге яшав йок деп ойлайдылар.

— Атай, ол сенинъ балаларынъ да. Олардынъ айткан-айтканларын эткенинъ болаяк та болар. Эндиги олар да аталарына ийгилик этпеге тийислилер де. Ол, мен кыскааяклы, айтканымды эттиреалмайман, а сен эр кисисинъ — сени сав колхоз тынълаган, колхоз не, баьри область соьзинъди юргисткен. Айт — этсинлер, оларга неге карайсынъ!?— деп кыскааяклы колы ман да кесип алды.

— Бизим балаларга айтканынъды эттирип болама? Баска яктан караганда, ынжынткынъ да келмейди. Тек эне ялгыз коьшемен дегенинъе буршав этпеге болаяклар, соннан коркаман.

— Ялгыз коьшкинъ келеме?— деп суьйинди Аружан.

— Аьше, болмайым?— деди сескенишли карап Атай.

— Йок, болады,— деди Аружан эм мунълы болып картка карады.— Эне, бизде, авылда кайтакым курткалар, картлар ялгыз яшайдылар, аьли коьплердинъ авьлетлери де сав турып. Картлар оларга яшавларын багыслаганлар, а олар тек озьмиз уьшин яшаймыз деп, бирев акында да ойлагылары келмейдилер,— деп кыскаяклы, ойлы болып, косты.— Мунда, калада балаларынънынъ касындасынъ, а авылда ялгыз болаяксынъ, кыйын.

— Олар мунда касымда турсалар да, не пайда? Тек озь баслары кайгы,— деди мунълы даваз бан карт.

Аружан ога анъламлы карады, онынъ юрегиндегин озьткир сизди эм комляк болып коьтеринки даваз бан айтты:

— Бек аьруьв, аьше. Коьш, Атай. Бир-биримизге ярдам этип яшармыз.

— Уьйим савым соьле? — деп боьлди Атай, кыскаяклыдынъ комлап айтатаганын анълап.

— Элбетте, сав. Ога не болаяк экен? Бираз янъьртсанъ, энтте онда мынъ йыл яшамага болаяк.

— Сав бол, Аружан! Сен мага алал экенинъди мен эртеден билемен. Янымды тыншайттынъ аьруьв соьзлеринъ мен. Кайтип сол затты этеегимди билмеймен, сакла мени,— деди карт.

— Энъ баслапкы аваслыгынъ уьзилмесин, мырадынъа етеексинъ,— деди Аружан, олар аманласып баслаганда.

Эм карт Аружанды уьйине озгарып кайтаятырганда, коьз алдына каралдысы эм уьйи келип, йогалмай турды...

Уьйде уьйкенлер бир-бирлерин туьртип-шукып, шуьшлетип, хабар бардырып турганларында, акайын тек Арукыз изледи. Ол энъ де бас деп каладынъ орта бетиндеги тыншаюв паркына барды, мунда акайы озьзи болмаса да, белки, оны таныганлар ман распага сенди. Тек парк бос эди. Парктынъ ишинде аьдем денин тонъгыстып, ашшы ел эсти. Ол мундагы туя тереклерди шайкады, уьйкен клен тереклёрдинъ алтын. кызыл болган япыракларын уьзгишлеп ушырды. Япы-

раклар ман бирге кара асфальтте кесек-кесек кагытлар, газеталар шыкырдап уштылар. Куън сувук болган себепли эсли аьдемлер мунда келмееклерин анълап, Арукыз школага йолланды. Школа ашык болса, акайынынъ йолдасларынынъ адреслерин мундагы аьскершилик данъкынынъ боьлмесинде таппага сенди. Неше бир кере акайы йолдаслары ман бирге сонда болды, олардынъ каьртлери мунда иргеги илингенлер. Досларынынъ атлары кыздынъ эсинде сакланмаган, а каьртлерин, сыпатларына коьре, сол сабатлей де таныак эди. Картлардынъ бириси кавгада, акайындай, танкист болган, оьзи таякка таянып юреди, баскасы — сапер. Олардынъ уьшевлерининъ де шырайлары бир-бирлерине усайдылар: уьшевлери де — шал баслар. агарган мыйыклылар, омыравларында — сый белгилерин коьрсеткен туьрли туьсли сызыклар. Олардынъ хабарларына коьре, бир-бирлерин коьптен бери таныйдылар, дослык туталдылар. «Олардан баска биревге де бармага керек тувыл, тек олар билееклер, эгер акай бир якка кеткен болса», — деп ойланып Арукыз школага адымлады. «Белки, анам ога бир зат этип тийген эм акай соны шыдалмай, уьйден уьндемей кеткенме экен?» — деген ой ога аьли эртеникте, уьйден шыкпай турып, келген эди. Анасынынъ акылын кыз аьруьв билген эди. Ол сондай зат этпеге болаягына кыз шекленмедди. Акай уьйге аькелетаган Руслан ман болган келискисиз заттан да баска болып, бу затка оьзге шаьатликлер де бар эдилер. Бир кайта уьй йыйыстырылмаганы уьшин анасы акайы турып, Арукызды урысты.

— Меннен оьзге бу уьйде бирев де бирший этпейди, — деп бакырды.

Элбетте, сол соьзлер акайга тиймей болмаганлар, сонынъ уьшин болартагы акайдынъ уьндемей оьз пешине кетип киртленгени.

Анасы суьйтип тийгистип неше кере де соьйлеген.

А бир кайта, 9 майдынъ байрамында акай йолдасларын уьйге конак этип аькелген эди. Йолдаслары бир сисе шагыр, торт, конфеталар аькелген эдилер. Коьнбиллери коьтеринки болып коьп соьйлеп, куьлеп олтырдылар. Атай уьйинде олтырмага деп эртерек соьйлескенлери хабарларыннан анъламлы эди. Олар ман бирге Арукыз да диванда олтырды. Картлар онынъ окувын сорастырдылар, коьмлап-авлап эриклерин яздылар. Сонынъ арасында:

— Арукыз, — деп оны ашувлы шақырды анасы. — Кел, ярдамлас. Конаклардынъ келееги бир де болмаса эртерек айтылатаган да, — деди давазын тоьмен-летпей.

Акайы! сол ссызлерден намысланганын коьрип, Арукыз казан пешке барып:

— Уьйинъе келген конаклардынъ касында уьйтип соьйлемеге ярамайды, — деди акыртын.

— А сен якласпа! — деп тагы да бакырды, анасы пеште олтырганлар эситсин деп.

Сол заманда акай коьнъилининъ бузылганын коьрсетпей, йолдасларын оззининъ пешине аькетип олтырты. Келин этеек асты сакламай оззлеринде болган бир-эки затлары ман тамакланып, «Епъуьв куьни» уьшин ишип кеттилер.

«Аьли де сога усаган бир зат эткен болар», — деп йол бойы ойланып барды Арукыз.

Акайы бир кыйынлыкка ушырадыма экен деген ой да тувмай болмады, сол ойдан онынъ юреги кишкей туьйинге сыгылып, буьлкилдеп сокты, коьзлери озз-оззиннен ясландылар, тек кыз сол ойын тувганлай соьндирмеге шалысты эм акайы ман бир зат та болган йок деп сенди.

Школадынъ каравылшысы бас дегенде кызды киргистпеге унамады, тек Арукыз аьскершилик данъкынынъ боьлмеси не зат уьшин керек экенин аьлатып айтканда эм ялбарып тилегенде, кыпынъласа да, киргистти эм оззи озгарып бирге барды. Боьлмеде Арукыз каравылшыга ветеранлардынъ каьртлерин коьрсетти эм альбомларды актарып, Алексей Никонорович Кузьминининъ эм Амин Магомедович Кокаевтинъ уьй адреслерин тапты, суьйингеннен каравылшы картты кушаклап кетти...

Бас дегенде ол Алексей Никоноровичке йоьнеди. Ол уьйинде йиенлери мен юбанып олтыры эди. Арукызды ол хош коьрип йоьлыкты. Таныды, окувын, аьлини сорады. Алексей Никонорович оззи авылда тувдыкларында конакта болып, йиенининъ балаларын алып, янъы буьгуьн келген болып шыкты. Соьнынъ уьшин ол акай акында бир зат та эситкени йок. Арукыз ога баьри затты тизип айтып, хабарлады. Оззи шыдалмай, йылап та кетти. Алексей Никонорович қайгырып тынълады, соьнъ тынышсызланып, таягына таянып, телефонга барып Амин-агайга тел сокты. Амин-

агай да, кан юруви коьтерилди, авырып ятады экен. Соны эситкен Арукыз оны йокламага суьйип асыкты. Уьй неси кызалакты шай ишпеге олтыртаяк болган эди. ама конак эртениктен бербетин тамакланмаган болса да, олтырмады, муьсиревин билдирип, унамады, юреги телезип кетти. Алексей Никонорович кишкей балалар ман калган себепли Арукыз бан баралмаганына оькиннип кызды эсикке дейим озгарып барды. Салам айттырды, бир зат белгили болса, тел согарсынъ деп тиледи.

Амин-агайдынъ уьйинде кишкей кыз картты коьрге келгенине сейирсиндилер. Аьжейипсинип, аьлсиз яткан карттынъ касына киргистилер. Амин-агайдынъ касында олтырган ювик аьдемлери де окувшы кыздынъ келгенине сейирсинмей болмадылар. Оны ман акыртын соьйледилер, уьй иесининъ эси бир келип, бир йойылувын ога ашьлаттылар. Кыздынъ ким экенин сорадылар. Арукыз айтты, акайы акында да хабарлады, эм ьйнатлы болып, аьлсиз Амин-агайдынъ коьзлерининъ ашылувын саклады. Эси йойыла турган карт оны танымас деп коркты. Бир заманда Амин-агай коьзлерин ашып, ишпеге сув тиледи. Олтырганлардынъ бириси орындыктынъ касында турган тумбочкадан сув куйылган стаканды алып, созды. Карт ишип болганлай, ян-ягына каранды эм ювиклары айтпай да, Арукызды оьзи коьргенлей таныды, суьйинди.

— Туьнегуьн мен Атайды озгардым, — деди ол тегеран йьбырдап коьгерген эринлери мен.

— Кайда? — деп аьжейипсинди Арукыз.

— Авылга... Иси бар онынъ сонда... Ол, айтаяк болса да, уьйде сизинъ биревинъизди де таппады. Мага билдирерсинъ деген эди. Мен де бир неше кере тел соктым, бирев де алмады. Оннан сонъ мине, — деп карт суьекли саргайган колы ман оьзине коьрсетти, — каннынъ юруви коьтерилди. Тоьсекке яткарды. Келчирсин мени Атай, тел согалмадым сизге. Аьруьв аьдем Атай! Сен де, кызым, аьруьвсинъ! Сав бол мени излеп тапканынъа. Акайынъ уьшин кьйналганынъ, якынъ авырганы — ол ийги, — деп карт басын коьтерип, коьзлерин юмды.

Онынъ аьлсизленгенин коьрип, ювиклары аяк уьстине турып, орындыктынъ тоьгерегинде аье-куье болып айландылар. Тек биразлай Амин-агай коьзлерин ашып, кызды коьрөөк болып, колын акырын бул-

гады, кардашлары касыннан тайып, орынларына отырдылар.

— Кызым, токта, — деди ол тынысын коьтере биткен давазы ман эм колы ман иргеде илинип турган шляпады коьрсетти.— Атай овзине боьрк алган. Мунавы ога керегеек тувыл. Уьйинге аькет. Ол авылшы болып яшагысы келеди, — деп карт коьзлерин юмып, сабырланып ятты.

— Сав болынъыз, — деп Арукыз баьрисине де карамы ман разылык билдирип, шляпады колында ыслап, уьйден шыкты.

Уьйге ол асыкпай, шляпага карай берип, акайы ман бир зат та болмаганына суьйинип барды. Тек ярти йолда карт авылда не этсегине, неге суьйтип асыкканына сейирленип, явап таппай коьп турды. Акайы ога юрегиндеги бар затларды айтатаган, оны ман боьлисетаган деп санаган эди кыз. А бу йол неге ога сенмеди, неге ясырды деп айыпланмай болмады. Тек биразлай акайында шуьш йоклыгын анълады, шуьш озь мойнында экенин оьткир сизди. Сонъгы заманларда ол кыймасына йыйы баратаган болды. Мунда бирге окыган яс-явка йыйылып, диско-музыка тынълады, эриклерин язды. Боьтен де сосы йыйылыска Артурдынъ — озь мен окыйтаган бир ястынъ келуьви ога ярайтаган эди. Яс оны ман соьйлегенин, бийигенин юреги мен макул коьрип турды. Сол кешликлерден ястынъ озгарып келгени, уьйдинъ каранъа подьездинде оны ман саьатлеп хабарласып турганы кыздынъ яс юрегинде сезимлер тувдырды. Ол сол затлар акында кеше де, куьндиз де ойланды. Уьйдегилериннен де, акайыннан да кыз озьи шет кагылып, тек юрегинде туватаган сезимлерге коьнъилин бийлетип, юрди. «Элбетте, акай мага ойланганын кайтип айтсын экен, эгер ол мени эртениктен кешке дейим коьрип те коьрмейтаган болса?» — деп кыз, овзининъ шуьшин ийги анълап, уьйине келди.

Карт эне-мине сосы куьнлерде яшавында куваныш, кайдай ды туьрленис болаягын сезип, юреги телезип турды. Аружан ман йолыгыс оны аяк канатландырды, авылга ол буьгуьн десе, буьгуьн коьшер эди. Тек эне баягы сорав: не зат каьр шегеegi акында ойланды, сол зат оны кыйнады, эки акыл этти. Каралдыды, уьйди карав, авла аьрекетлери йылдынъ савлай 365 куьнин

алмастагы деген ойы оны тынышсызландырды. «Совхозда яравлы бир ис болып, аьдемлер арасында юрсенъ деш», — деп сенди.

Эм Аружан ман йолыкканнан сонъ, арасы коьп куьн кетпей, ол тап бир бактысы растыргандай болыц авылдагы совхоздынъ директоры Арсен Бутаков пан орамда каьпилестен йолыгысты.

Арсен Бутаков Атайдан коьп яска кишкей эди, ама директор болып коьптен ислеген себепли олар куллык бойынша облисполкомда аз распаганлар. Биринши кере Атай Атаевичке барганы директордынъ соьлеге дейим эсинде. Сол заманда Бутаков секретарь кыскаяклыдынъ билдиргенине де карамай, кабинетке атылып кирди, неше йылдан бербетин совхозга деп шувылдыр йыятаган комбайнды баска хозяйствого бергенлер деп, тоьгинип, оьзи сол терисликке шыдалмаганнан турган еринде калтыр-култыр этип, эндигиси тувралыкты тек авылдасы талапламага, аьлди туьзетпеге болаягын ялбарып тиледи. Элбетте, Атай тилегин этти, ерге туьсирмеди, сол саьатлей тел согып болатаган заттынъ маьнесине шыкты: авыл хозяйство управлениесининъ басшысы, авылдасларына яп басып, комбайнды оларга бердирипти, сол зат уьшин ол оны каты урысты эм машинады тийисли иелерине кайтарттырды. Суьйтип Бутаковтынъ коьнъилине етти. Коьнъили коькке етил куванды сол заманда, ол разылыгын кайтип билдиреегин билмеди. Атай да онынъ аьлин аьнлады: бириншилей, тувралык акланган; экиншилей, онлаган кыскаяклылардынъ коллары авыр куллыктан босатылаяклар, (сол заманда сондай комбайнлар бек сийрек эдилер). Соннан сонъ да директор, облисполком председателининъ орынбасарына тилеги болып, неше кере де келди, Атай да ярдамын этип турды.

Сол куьн карт орам ман бараятырганда, касында каьпилестен «Газ» машинасы токталды. Ишиннен басындагы шляпасын ыслап, Бутаков каргып туьсти:

— Сыйлы Атай Атаевич! Салам аьлейкум! — деп бакырды директор, куванышлы юзин ясырмай.

— Аьлейкум салам, Арсен! — деп суьйинди Атай да.

— Ден савлык калай, яхшыма?

— Аьруьв, аьруьв! Оьзинь калайсынъ? — деп йылы куьлемсиреди карт.

— Ах, Атай Атаевич, мине шапкылап юре-мен бир инстанциядан баскасына, агаш излеймен, балалар бавын салып кутылалмаймыз, бир ерде де агаш йок. Сизинь курманынъыз-кулынъыз болайым, кайсы тилекти де кабинеттен шыкпаганлай этетаган эдинъыз. Эндиги анда-мунда шапкылайман, бир затынъ бар болса, баска затынъ кол астынъда йок.

— Сен неге шабасынъ? Прорабларынъ, снабженецлеринъ не этедилер?

— О-о! — деп куьлди Бутаков. — Мен таппанды олар кайтип тапсынлар?!

— Бос уьйтип этесинъ. Уьйренсинлер, аьрьдем де оьзининъ исин этип билмеге керек. Сенинъ этееклеринъ онсыз да коьп.

— Ол дурыс. Эне газета бизим совхоз акында статья шыгараятыр. — Буьгуьн редакцияга шақырып таныстырдылар. Шашадылар бизди!

— Хайырым? Не зат акында? — деп кызыксынды Атай.

— Не зат болсын? Хайырсыз тракторлар акында. Май аппаратурасы кулланувдан шыкканлай, тракторлар да бир затка яравсыз боладылар. О-о, муна зат бизди бек авыр аьлге салды. Статья шыкса да, амал табылаягы да коьринмейди.

— А неге трактор бир затка яравсыз болмага керек?

— Суьйтип болады эне, Атай Атаевич! Топливный насос — областимизде табылып болмайтаган зат. Эгер трактор токталса, баска механизаторлар сол саьатлей онынъ затларын оьзлерине аладылар да, янъы трактордан бирший де калмайды, — деп йыланды директор.

— Статьяды шыкканлай да окырман. Сондай яравсыз тракторлар сизде коьппе?

— Онынъ несин сорайсынъ? Коьп. Тек доьрт йыл артта уьш янъы трактор тувра заводтан келдилер, а соьле уьшеви де токталып туры. Суд кеспеге керек мендей аьдемге. Эне сол адавыс насос-

лар бир ерде де йок, йок болгырлар! — деп урысып та алды директор.

— Сен оны кой: суд кесуьв дегенинъди. Бир зат этпеге болса ша? — деп коьнъиллендиреек болды Атай.

— Болаяк... Тек эндиги сол тракторлардынъ коьбисине аппаратура табылса да, янъылар сатып алганынъ колай. Запчастълер де йоклыкка санлы, уста коллар да етиспейдилер.

— Мине сенинъ сосуьйтип соьйлевинъди яратпайман. Сатып алмага, элбетте, енъил, а халктынъ акшасы ман ойнамага амалынъ йок... Арсен, эгер мен сага озимнинъ танысларымнан сол насосларды тапсам, сен мени озинъе куллыкшы этип аларсынъма? — деп кылпысып куьлемсиреди, Атай.

— Бизге куллыккама? — деп адалады Бутаков эм сол саьатлей куванып кетти. — Боьликтинъ басшысы этейим, суьйсенъиз меним орнымда этинъиз!?

— Йок, йок. Мага енъил истен, орта звенодан болса да ярайды, — деди Атай, директордынъ ийнине колы ман тийип.

— Орта звено дейсизбе?! — деп кайтарып, сейри калып айтты Бутаков. — Йок, уьйтип келиспес, аьдемлер сизди таныйдылар, куьлкиге усаган зат болады, — деди ол макул коьрмей.

— Куьлки де, не де болмас. Мен аьруьв механикпен эм сол исте ислегеним коьп авылдасларымнынъ эслеринде калган.

— Йок, Атай Атаевич, тек механик болып тувыл. Майга батыртып мен сизди кайдан юргистейим? Кадр боьликтинъ басшысы этип салайым. Менде сол орында бир оқытувшы ислеьди, озининъ кесписи мен каьр шекпеге кетеек болады, бара берсин школасына, — деди Бутаков озинишиннен карттынъ айткан тилегине бек те ьйнанмай.

— Йок, Арсен, мен кагытлар ман басымды авырткым келмейди. Кадрлар боьлиги — ол кыскаяклыга тийисли ис. Мен озиме юбанмага ис излеймен деп сен ойланма. Мен уьшинлей де мастерскойларга механик болып барар эдим. Гаражга да болады. Мен сол исте ислегемен. Эм

аьли де ислемеге куватым бар. Съзим авылда да тургым келеди.

Бутаков басындагы шляпасын шешип, елке-син уйкалады, ойлы болып картка карады:

— Не зат этесгимди де билмеймен? — деди ол.

— Не зат ойланаяксынъ ойланып? Мен сага ювык арада эки тракторды ярастырарман, сонъ калганларды. Сол заманда ойланарсынъ, — деди куюлемсиреп Атай.

Директордынъ басына келген кайдай ды янъы ойдан шырайы туурленип кетти:

— Келинъиз, Атай Атаевич, бизге, школада балаларды кеспиге, куллыкка уйрететаган окытувшы болып ислерсиз. Балалар механизаторга уйренедилер. Окувшылар ман трактор йыарсыз. Мен сизге айтайым, олардынъ арасында бизим слесарьлерден колайлылары бар. Бизикилер сенинъ басынъды ийги систирерлер. А сен балаларды да уйретерсинъ, хозяйствога да пайда. А биз балаларга да, сага да косымша этип тоьлермиз. Разысынъма?

— Мен разыман! Тек сен аруув билесинъ: мени акша ягы аз кызыксындырады. Балаларга тоьлерсинъ, оны этсенъ, ийги этеексинъ,— деп суьйинип карт, директордынъ ийниннен ыслап кушаклады.

— Тезден келгенимди сакла!— деди ол Бутаковка, аманласаятырып.

Арукыз уйге коьзясланып кирди. Уйдегилер онынъ колында Атайдынъ шляпасын коьрип, боьтен де, бек сасьспеклеп кеттилер, ойларына не келди, не келмей, кыздынъ алдына атлыгып шыктылар. Сююмбийке коьтере де аь-куе болып, кызына шапты, оны кушаклады, кайынатасы тувылтта, баласы ушин тынышсызланды:

— Кызалак! Кызым! Языгым меним? Неге йылайсынъ? Болаяк-болмаяк затты юрегинъе алма!— деп эринлери мен йыбырдап, оьзи йыламага етти.

— Мама, неге бир зат та болган йок?— деп Арукыз анасынынъ кушагынан тегаран босанды.

Анасы кенем де:

— Балады кайдай аьлге еткердинъиз?— деп тынышлык таппай уйдегилерге кадалып айтты.

Сепербий Сююмбийкеди кызынынъ касыннан ий-теп:

— Бу атамыздынъ шляпасы да,— деп кызына со-равлы карады.

— Эште, моргтан болар,— деди ой-сой этпей Мамбет.

— Папа-ав! Арууьв папамыз!— деп, байынынъ союзин эситкенлей, бакырды Фаризат.

Тек Сепербий оьзин оьзи ыслап, Фаризатка шамгалувлы карамын таслады, сонъ кызына бурылып:

— Маьнесин шешип айташ, шляпа кайдан шыккан?— деди ога тиленишли эм сенимли карап.

— Шляпа ога керегеек тувыл, ол оьзине боьрк алган,— деди Арукыз.

— Ол савтагы!— деп аьжейипсинди Мамбет.

— Папамыз сав!— деп суьйинип бакырды Фаризат.

— Не болаяк экен ога? Суьйтип болаягын мен билгемен,— деп Сююмбийке кызын тагы да кушагына алаяк болды.

— Коьресизбе, атамыз акында кайтип соьйлейтаганын? Ол атамыздынъ сав калганына суьйинмейди,— деди Фаризат ысласаяк болып, Сююмбийкеге.

Тек Сююмбийке бурылмай, кызынынъ юзин сыйпай берди, коьзлерине карады. Арукыз тагы да тая берди.

— Мага неге тийип калдынъ сосы сен? Кетеш касымнан, мама,— деп Арукыз анасыннан эрек тайды.

— Не болганын айташ?— деди Сепербий каныгыслы давазы ман кызына.

— Мен акайды табарман,— деп ойлаган эдим. Ол бизим коьтеремизди де суьйген, а биз?..— деп Арукыз айтканын юрегине юзык алып, йыламсырады.

— Кояш соны, юрегинъди неге кыйнап калдынъ болаяк-болмаяк затлар уьшин. Оны биз де суьйгемиз. Неге суьймеймизди, суьйгемиз?!— деди Сююмбийке.

— Йок, мама! Сен де, папа да...— деди Арукыз.

Фаризат ога суьйинип, союзин боьлди:

— Карашынъыз, тынълашынъыз, мен айтатаган соьзлерди кайтарып айтаятыр. Бизим кан десенъ, бирев ыйнанмас. Суьйген йоксыз сиз атамызды!— деп Сепербий мен Сююмбийкеге карап, завкланып бет-леди.

— Сен де, Фаризат-тетей, эм мен оьзим де,— деп онынъ тувра коьзлерине карады.

Суьйтип карап, суьйтип соьйлөп оны коьрмеген Фаризат адалап кетти:

— Ондай затты мен тогызыншы класстынъ окувшысыннан эситермен деп ойланган йок эдим!— деди сусланып.

— А сиз мага кишкей деп караманъыз. Мен сизинъ акынъызда коьтере затты да билемен,— деди кажымай Арукыз, сонъ давазын тоьменлетип, айтып болаяк затын айтты.— Мен акай акында айткым келеди... Биз онынъ барлыгына коьтеремиз де уьйреншикли болгамыз. Онынъ оьз пеши барына, ол тек оьзининъ ойларына коьмилип, оьзининъ ислерин этип юргенине биз уьйренип калгамыз, онынъ яшавы бизим баьримизге де дел хайыр болып коьринген. Папамыз музыка ман алданып, куллыгына коьмилип, мама казан асув ман каьр шегип, акшады, мени ойланып... Фаризат-тетей де, мен де...— деп сылкылдады, — оьз басымнынъ каьрин шегип юргемен. Онынъ акында биревимиз ойланмаганмыз. «Акай, сага не зат болса да, бир зат керек тувылма? Эрикпейсинъме, безбейсинъме?»— деп оннан биревимиз де сораганымыз йок. Сизди тек бизге орав этпесин деген ой кемирип турган. Оьзинъиз де ойланып карашынъыз, оьзининъ керекли тувыл экенлигин билгенде, бизден кетпеге токтаскан. Аьдем оьзи керекпеген ерден кетди де...

— Карайман да, бек акыллы баласынъ? Акыллы болгасынъ коьтересиннен де. Сен онынъ кайда кеткенин тувра этип айташ!— деди атасы кызынынъ соьзлерин яратпай.

— Айхай да, мени анъламага сиз кайдан шалысаяксыз?

— Йок, анълагымыз да келмейди. Акай кайда кеткен? Соны айт,— деп артыннан калмады кызынынъ атасы.

— Кетеек куьн ол бизим биревимизди де таппаган. Амин-агай оны поездке дейим озгарган, а кеше оьзининъ давлениеси коьтерилип, врач шакырткан, буьгуьн тегаран эсин йыйган, сонынъ уьшин бизге тел де согалмаган, мен келгенде, савлай хабарды айтты,— деп кыз олтыргышты йылыстырып олтырды.

Сепербий кутыгыннан шыкпага аз калып:

— Сосы сен айтаяксынъма, айтаяк тувылсынъма, кайда кеткенин?— деди.

— Кайда? Кайда? Авылга! Авылга кеткен!

— Неге?— деп сейри калды Сепербийдинъ.

— Авылга? Тек сол зат етиспей туры эди. Кашкан бизден?..— деп Фаризат та аз сейирсинмеди.

— Неге уйтип айтасыз?!— деди давазын коьтрип Арукыз.— Эткендей куллыгы бар онда. Авылда яшаяк болады.

— Авылда?!— деп Фаризат ягын ыслады.

Уьндемей турган Мамбет пишесининъ соьзин йопледи.

— Ойсыз абыт... Ондай аьдем авылга кететаганым?! Не зат ога мунда етиспеди? Не зат онда табаяк? Йок, йок! Ол яде бакыл этип этеди, яде...— деп Мамбет «яде кыскаяклысы бар» деп айтаяк эди, тек тилин тыйды. «Уьндемегенинъ колай, оьзлери кайтип те болсын сонъына шыгарлар»,— деп ишиннен ойланьп пештегилерге карады.

Уьшинимен де сол хабардан бек коьгалып кеттилер Карамовлардынъ аьеллери. Энь бас деп, аталарынынъ эткен сосы затына тоьгерек яктагы аьдемлердинъ кайтип караягы акында ойландылар. Селекеге калдык деп корктылар. Аталарынынъ сыйыннан себепли онынъ балаларына дайым эс этилуьв болды, эндигиси оларга бирев де кол созбас деп корктылар. Фирмасынынъ директоры болмага суьйген Мамбет кайынатасынынъ танысларына бек сенген эди, сонынъ уьшин коьтересиннен бек кайгырып айтты:

— Эндигиси бизге керекли аьдемлер кайтип табылаяклар? Картка авылда бир зат болса, балаларынан коьрип, аьдемлер, боьтен де, кереклилер бизден коьтере де бурылаяклар...

— Тувра айтасынъ! Уьйкен казага калдык!— деди Фаризат эки колы ман басын ыслап. Сонъ эсин йыйып, Сепербийдинъ колынан тартты.— Кардашым! Авылга барып, оны кайтармага керек. Соьле аьле! Тез! Йыйыстырын!

— Айтувынъ тувра,— деп разы болды Сепербий, сонъ косты:— Барып, ол суьйтип неге эткенин билмеге керек.

— Неге, неге?— деди тил кайтарып Фаризат.— Кайтпага унамаса да, оны артка аькелмеге керекпиз!

Мамбет!— деп байына бакырды.— Тез болып машинады аькел. Тез!

Карт машинасын авылдагы юртынынъ касында токтатты, капы байланган тот баскан телди алды эм эки якка ашылатаган авызды ийтел ашты да, коьлиги мен от бийлеген каралдыга кирди. Аягы ман ерге басканлай, кайдай ды бир енъилликти сезди, коькирегин авага толтырып, терен тыныс алды, колларын эки якка яйып, коьпке дейим кыймылдамаган мушелерин язды. Алыста шынжырдай йылтырап турган тавлардынъ басларын сукланьшылы коьзледи. Кала аьдемине уйреншикли болмаган аьлет тыныклык бийлеп алган эди каралдыды. Сол тыныклыкты окында конъысы каралдыдагы курт тавыктынъ кыткытлаганы бузып алады. Маштак шетен корадынъ аргы ягында ак кербиштен ясалган, ак телетин мен ябылган янъы уй ярасыкланып туры эди. Оны Аружаннынъ улы сонъгы йылларда салган. Карт ога карап, сукланмай болмады: уйкен, кенъ, берк этилип салынган. Сонъ карт коьнъили куьнъиртленип, озининъ каралдысын коьзледи. Тешкерди. Коьзине каралдыдынъ муьйисинде, корадынъ касындагы япалак болып озскен шылма терек илинди. Оны ол аьли де бала заманында, аясы такым шыбык болып, олтырткан эди. Карт оннан карамын узьбей бир кесек заман турды, кишкей шыбыктан оьрленген затка оззи карап, оззи ьйнанмады. Касына барып, теректинъ, юван болса да, майыскак бутакларына колы ман аявлы тийди, басын йогары коьтерип, теректинъ ушына карады. «Эндигиси бирев айтып карасын меннен сонъ бир зат та калганы йок деп. Караш, давдырамдай болганына!»— деп карт куьлемсиреди. Сонъ басын уйи бетке бурды. Каралдыга киргенлей де ол меканына карамага сескенген эди. «Мине мунадан бир зат та калмаска болак эди»,— деди ол озь-озьине озкинишли болып. Уйи ога, тап бир етим баладай, коьринди. Куьйылган ак кирештен бир зат та калганы йок, коьриниси тап аьллевшиннинъ кийимине усаган: ыславы доьнъилленип сыдырылган, опыраган. Энегелердинъ эм терезелердинъ сырлары да ав-

ган, кеткен. Терезелерге ябылган ыскыланмаган такталар караланганлар. «Тап бир оьли кисидинъ юртындай»,— деп эринлерин эмшейтип, басын шайкады ол.

Карт кавгадан сонъгы йылларда сосы уьйди кайтип салганын эсине туьсирди. Эсине пишеси Маржан келди. Уьйдинъ баъри заты этилгенде, кыскаяклысы кайтип суьйинип, ога ак куйганын, терезелерди, эсиклерди сырлаганын коьзлерининъ алдына аькелди. Шапырашка минип туьсип Маржан айт деп ак куяды, коьзлеринде — куваныштынъ куьлемсиреви. Яны суьйинеди. Мекан салынган. Бу меканда яшавы озаяк, мунда балалар обсееклер. Баъри зат алдыда. Яшав алдыда. Йылылык, татымлык, кувнак бала давазлар... Сол затлар сезиледилер Маржаннынъ турган турмысында, ярыклаган юзинде, куванышлы ала коьзлеринде. Каьпилестен карттынъ коьз алдына тири аьдемнинъ коьриниси келди: аппа-ашык бетли, кайкы каслы, йинъишке бурынлы кыскаяклы бир колына щетка ыслап, озьге колынынъ аясын манълайына салып, шапырашта туры эм ога карап уьйди кутылаятурмыз дегенди анълатады. «Маржан!» деп сескенишли йыбырдадылар карттынъ эринлери эм коьринис йогалды.

Караланган такталар ман терезелери беги-тилген уьй, от баскан каралды, янды сызлатып, коьз алдында туры эди. Алабота бир ерлерде тизине дейим етеди, баска ерлерде оннан да йогары. Бир заманда Атай, атасы ман бирге Кобан бойыннан тоьгерек таслар йыйып, оларды арба ман тасып, каралдыда тоьсеп шыккан эди. Сол затты олар эсик алды коьримли, таза болсын деп эттилер. «Аьелдинъ савлай яшавы каралдыда озады, ол таза болса, янынъа да — тазалык!»— деп озьи-озьине унамавлы болып, аягы ман коьгоьлен яткарып, туьртип карады. Тас тек сол заманда коьринди. «Сондай аьлге каралдыды кайтип те еткермеге болады?!— деп озьин тагы урысты.— Кайтип? Атамнынъ, анамнынъ, озьимнинъ, Маржаннынъ турган юртын, тап мезарга айландыргандай, кайтип суьйтип озьининъ затынъа карамага болады? Мунда

меним яслыгым, энъ эруув шагым озган да... Ол да, тап муна каралдыдай, от басканма?» — деп кайгырды Атай. Тек биразлай ол сол ойларды кувды. Каты болды. «Йок! Мен кереклише яшагаман. Заман кайтип меннен сораган, суьйтип эткемен. Меннен не зат саклаганлар, соны толтырмаган», — деди ол обзи-обзине суслы да-ваз бан.

Уьйде йыйылганлар баьриси де авылга бармага токтасты. Мамбет машинады аькелмеге кетти. Тек биразлай ол кайтып, машинадынъ орынында йок экенин билдирди.

Фаризатты сол хабар алжытпага аз калды. Тек буьгуьн эртеникте ол байына атасыннан ашкышты алмага керек деп айткан эди, тап суьйтип болаягын билгендей болып.

Эм баьриси де олардынъ карт аталары йигерли абытлар этетаганын эндиги ок анълады.

Карт уьйдинъ опырап бараыткан басамакларында олтырып, алабота баскан авлага коьзлерин авыртып карады. Юреги толкынласып, шымтый-шымтый турды. Коьзлерининъ алдында озган йыллар баягы янлана бердилер. Мине ол Атай Атаевич Атабаев кишкей бала болып, сол авлады атасы ман отайды. Янъы тувган наьртуьктинъ туьп-туьз сыдыралары кара ерде калай ярасыклы болып коьринедилер. Атасы басына тоьгерек кийиз боьрк кийип, ерди шапкысы ман асыкпай, уьйнатлы согады. Ол да колларында, атасындыкындай, куьнде йылтыраган оьткир шапкыды ыслап, терге писип-туьсип отав этеди. Атасы ерден басын алмай ислейди, тек окында: «Калдырма, таза этип ал!» — деп куьбирденеди. Атай ога карап, эткен исин оныкына усаткысы келип, каьрлейди.

«Эсинъде болсын, Атай, аьр бир от — сенинъ намысынъда, коьгоьленди заманында тамыры ман алмасанъ, теректей обсип, эгининъди корлак», — деген атасынынъ соьзлери кулагына шалындылар. «Эсимде, атам, эсимде. Мен сен айткандай этемен. Кайгырма!» — дейди кишкей бала карт Атайдынъ давазы ман. Атай обзин бала

болып коьрип, эске озининъ авлетлерин алды эм авыр куьрсинди...

Сонъ ол турды. Беклеп кагылган такталары шириген эсикке юыклады. «Савлай область, ар район акында, колхозлардынъ, совхозлардынъ данъылларындагы аьллери акында ойланып юргемен, а озимнинъ уйим — мунадай аьлге еткен. Калай уятты-ав, кешир атам! Энди де болар-ав туьзетпеге!» — деп ол колы ман шириген тактады тартып алды. Баьри такталар да кагылган мыкларынан енъил айырылдылар.

Черкесск—Переделкино, 1983—1984 й. й.

ИШТЕЛИК

Хабарлар

Карабаьтир	3
Келсекке назарым	11
Самвелл эм Саният	30
Наконец-то	50
Юзиклер	74
Шахимнинъ мунълыгы	107
Реклама	114
Эсине не алар, не алмас?!	146
Бузылган уя	159
Ян даласы	186

Повесть

Дуныя оьмирли — сепинъ кьозлеринъде	190
--	-----

ИСА СУЮНОВИЧ КАПАЕВ

СВЕТЕЛ МИР В ТВОИХ ГЛАЗАХ

Повести и рассказы

На ногойском языке

ИБ 1916

Редактор С. И. Капаев
Художник В. В. Сиротина
Худ. редактор Л. А. Асланова
Техн. редактор Г. И. Скачкова
Корректор А. А. Саитов

Сдано в набор 27.08.86.
Подписано в печать 01.06.87 г.
ВУ 12190. Формат 84x108^{1/32}.
Бумага типографская № 2.
Гарнитура школьная.
Печать высокая. Усл. п. л. 14,7.
Уч.-изд. л. 15. Усл. кр.-отт. 14,9.
Тираж 650 экз. Заказ № 5090.
Цена 1 р. 10 к.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства.
357100. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
357100. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

К 20

Капаев И. С. Светел мир в твоих глазах. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1987.
280 с.

Острюжетные повести и рассказы. Писатель красочно показывает будни молодых людей из их взглядов делает философские обобщения, бросает взгляд, в будущее. Острой критике подвергаются бездуховность, пьянство, накопительство и другие негативные явления.

С(но-)?

К 4702460000—83
М 159 (03)—86 99—87